

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

СТАРОДУБЩИНА ГОРНУЛАСЯ ДО МАТЕРІ- УКРАЇНИ

Наші предки з найдавніших часів заселяли Сіверщину. І протягом усієї історії вони намагалися, незважаючи на зусилля зажерливих сусідів, триматися біля материнського ложа Руси-України. Під час Хмельниччини, скажімо, повстає Стародубський козацький полк, який пізніше виділиться в окрему адміністративно-територіальну одиницю Війська Запорізького — Гетьманщини. Потім Стародубщина увіллється до складу Новгород-Сіверського намісництва, Чернігівської губернії.

І коли в 1917 році розвалилася царська імперія, Стародубщина зажадала бути в складі Української держави, про що свідчать пропоновані документи. Тільки залякуваннями, терором, грубою силою більшовики Росії відірвали споконвічну українську територію від матері-України. Допомогли, щоправда, в цьому їм і наші: рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від квітня 1919 року було ухвалено не наполягати про залишення цього регіону в складі УРСР...

Володимир СЕРГІЙЧУК,
доктор історичних наук.

НОВОЗЫБКОВСКАЯ
УЕЗДНАЯ
ЗЕМСКАЯ УПРАВА

14 ДЕКАБРЯ 1917 г.

№ 9060

г. НОВОЗЫБКОВ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ

Новозыбковское Уездное Земское Собрание Чрезвычайной сессии 12-го декабря сего года по вопросу о присоединении Новозыбковского уезда к Украине вынесло следующее постановление: «В виду ясно и определенно выраженной воли почти всего населения Новозыбковского уезда о присоединении к Украине, Новозыбковское Уездное Земское собрание являясь выразителем мнений населения всего уезда, санкционирует эту волю отдельными волостей, города и посадов и постановление по этому вопросу уполномачивает Управу срочно сообщить Черниговскому Губернскому комиссару, Украинской и Белорусской Радам, а также и остальным Земским Управам четырех Северных уездов Черниговской губернии; уполномочить управу немедленно организовать комиссию для производства выборов в Украинское Учредительное Собрание в указанном Законом (порядке) составе...»

О чем Земская Управа имеет честь сообщить с присовокуплением, что выписка из означенного постановления Земского Собрания будет сообщена дополнительно. Вместе с сим Земская Управа просит Центральную Раду, в видах плодотворности и успешности работы, все свои распоряжения, присылать на русском языке, так как население Новозыбковского уезда украинским языком не владеет и плохо его понимает.

Председатель Управы
подпись

Секретарь
подпись

ЦДАВОВУ: Ф. 1115. — ОП. 1. — Спр. 47. — Арк. 46.

**ПАМЯТНАЯ ЗАПИСКА.
ДЕЛЕГАТОВ СЕВЕРНЫХ УЕЗДОВ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ**

Северные уезды Черниговской губернии (Стародубский, Суражский, Новозыбковский, Мглинский и Новгородсеверский) во все время существования Украины, начиная с Гетмана Богдана Хмельницкого, входили в ее состав, и при заключении договора с Великороссией в 1654 году, на присяжных листах, хранящихся в Московском Архиве Министерства Иностранных Дел, имеются надписи Стародубских и Погарских козаков. Существовавшая казачья сотня: Стародубская, Погарская, Почепская, Бакланская, Мглинская, одно время Поповогорская, и др. подчинялись сначала Нежинскому полковнику Золоторенко, который иногда управлял этими сотнями при посредстве Наказного Стародубского Полковника; с образованием же около 1663 года самостоятельного Стародубского полка, все эти сотни вошли в его состав. Многие имения вокруг Погара и до самой границы Великороссии были пожалованы по универсалам Гетманов Малороссийских Генеральной Старшине, и некоторые из них до сих пор принадлежат их потомкам — представителям старинных украинских фамилий. В этих же пограничных с Россией местностях были так называемые ранговые имения, доходы от которых шли на содержание Гетмана и его двора (Почеп, Баклань и др.).

Словом, вся территория нынешней Черниговской губернии безспорно всегда входила в пределы Украины.

Поэтому делегаты названных уездов имеют честь ходатайствовать перед Германским высшим командованием на Украине о принятии мер, вне всякой зависимости от хода и результатов работ мирной конференции, к немедленному очищению от большевистских банд и войск и советских властей всех мест, не занятых еще немецкими войсками, так как только при этих условиях вся Украина воспользуется благами нового порядка управления.

При ныне же царящей анархии в упомянутых местностях (т. е. не занятых еще немецкими войсками) до последней минуты происходит общий грабедж живого и мертвого инвентаря и всякаго другого владельческого имущества, иногда до сапог и последней рубахи включительно, истребление построек расхищением и огнем, жесточайшая истязания и убийства землевладельцев и лиц, несогласных со взглядами грабителей и разбойников; ведется открытая проповедь истребления «буржуев», раздаются насмешки и издевательства над установившимся ныне порядком, подрывающая в темных массах всякое уважение к авторитету вновь образовавшегося Правительства и Пана Гетмана. Множество тяжких преступлений, совершаемых ныне, ужасных по всей безумной жестокости, остаются не только безнаказанными, но и не рас-

следованными, не взирая на то, что виновники их общеизвестны; даже выезд в ближайшую окрестности из мест, занятых немецкими властями, сопряжен с большим риском; проживание в имениях из боязни нападений невозможно, земельные собственники ютятся в городах, порвавши всякие связи со своими хозяйствами. Между тем в этих районах производятся в большом количестве разнообразные продукты, составляющие предмет заводской обработки и вывоза. Так, в этой местности засеваются обширные площади конопли и картофеля, для переработки которых устроены маслобойные, винокуренные и крахмальные заводы; в имениях имеются большие фруктовые сады, плоды которых ежегодно в сотнях тысяч пудов отправлялись в Москву, Петроград, Екатеринослав, Ростов на Дону и даже в Сибирь; на огородах произрастает лук, чеснок и фасоль, служащие предметом вывоза. В Почепе же и особенно в Погарском районе возделываются многия тысячи пудов американского сигарного табаку, для переработки которого Рутенбергом из Риги устроена недавно в Погаре большая сигарная фабрика. Кроме того, в том же районе, по берегам рек, имеются залитые луга и обширные лесные площади не только дровяного, но и ценного строевого леса, при чем эти последние как нарочно расположены в местах, не очищенных от большевиков. При отсутствии же топлива, местная крупная суконная и пенько-прядельная фабрики посада Клинцов, хотя и занятого немецкими войсками должны будут в скором времени приостановить производство, если окружающая этот посад места, составляющая источник их снабжения, не будут освобождены от большевистского произвола. Точно также должны будут остановить производство и Новозыбковская спичечная фабрики, получавшая древесный материал из тех же мест. А Клинцовские пенько-прядельные фабрики уже остановили свои работы из-за невозможности получения пеньки из мест, не очищенных от большевиков. Присутствие тех же банд препятствует окончанию строящейся важной в стратегическом отношении железнодорожной линии Орша—Ворожба на участке Унеча—Михайловский хутор.

Мы вынуждены с особенной настойчивостью просить о безотлагательном очищении нашей местности и перенесении демаркационной линии на границы Черниговской губернии, т. е. Украины, не дожидаясь окончания могущих затянуться мирных переговоров. Создавшееся ныне положение совершенно нетерпимо, так как остатки советских властей и большевистских банд, сознавая неизбежность близкого конца своего господства в этой местности, предаются самому разнузданному насилию и произволу. Каждый день промедления наносит непоправимый ущерб и приведет весь район к полному разорению.

ТЕЛЕГРАМА

КОПИЯ

Київ.

ГОЛОВІ МИРНИХ ПЕРЕГОВОРІВ ГЕНЕРАЛЬНОМУ СУДДІ СЕРГІЮ ПАВЛОВИЧУ ШЕЛУХИНУ

Чернігів, 395 129 17 17 59. —

17 червня 1918 року (М)глинський повіт комендант повідомляє що 4 червня в Мглинському повіті занятим большевиками надіслано Совітською владою 40 агітаторів з метою роспропагандувати населення проти Української влади Крапка Потім прибула комісія з Москви котра проводить анкету серед людности хто бажає злуки з Московщиною а хто з Україною крапка Над тими хто висловлював бажання злуки з Україною чиняться насильства і 50 чоловік з цього приводу заарештовано і посаджено (в) Мглинську тюрму Крапка Позаяк населення прагне злуки (з) Україною підписи за злуку з Московщиною вимагаються погрозою розстрілу крапка В Клинци Суражського повіту щоденно прибувають утікачі котри рятуються від большевистської анкети і тих сумних наслідків якими вона погрожує в разі бажання злуки з Україною Повідомляю для відома і можливих заходів. — 2467.

Начальник шт. Губкоменд. Чернігівщини Єгоров

З оригіналом згідно:

За секретаря (підпис).

ЦНБ НАНУ. Рукописний відділ: Ф. XI. — Спр. 2468. — Арк. I

Копия

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ УКРАИНСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ ШЕЛУХИНУ

Вх. № 565

20 червня 1918 р.

Убийствами, насилиями, угрозами большевики вынуждают местное население подписывать заявления о присоединении северных уездов Черниговщины к Российской

кой республике. Принимаются все меры устрашения для собрания большого числа подписей. Союз земледовства Стародубского уезда доводя об этом до сведения Правительства просят насильственно исторгнутым заявлениям терроризированного населения не придавать веры и не раз'единять Черниговщины от родной Украины:

номер 11

3 оригіналом згідно:

За секретаря (підпис).

ЦНБ НАНУ. Рукописний відділ: Фонд XI. — Спр. 2470. — Арк. 1.

КОПІЯ

КИЕВ, МИРНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ШЕЛУХИНУ

Из Киева № 03750 117(22)6 19 20

ВХ. № 634
25/VI — 18 р.

КИЕВ МИНИСТРУ — ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ЛИЗОГУБУ

копия: Министру торговли Гутнику

копия: Мирная конференция Председателю Шелухину

копия: Мирная конференция Председателю Министерства Торговли и промышленности инженеру Свицину

Всеукраинский союз писчебумажных фабрик имеющий большое писчебумажное предприятие (в) Суражском уезде Черниговской губ. сообщает нам на основании извещений, полученных отсюда, что в уезде ведется насильственная агитация за присоединение к Великороссии. Применяются насилия за отказы подавать соответственные петиции. В уездном городе Мглинск арестовано сто пятьдесят человек крестьян купцов помещиков точка На указанной фабрике лежащей вблизи фронта громадныя запасы материалов бумаги важной для Украины В интересах человеколюбия необходимо решить вопрос (об) освобождении этого принадлежащего Украине уезда от насильственного навязываемого плебисцита проводимого мерами угрожающими жизни населения. 222

Союз о-в заводчиков и фабрикантов на Украине

Председатель Оцуп

3 оригіналом згідно:

За секретаря Канц. Укр. Мирової Долегації

(підпис)

ЦНБ НАНУ: Рукописний відділ: Ф. XI. — Спр. 2470. — Арк. 3.

Из стародуба № 364 94 26 17 25

КИЕВ, ПРЕДСЕДАТЕЛЮ УКРАИНСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ ШЕЛУХИНУ

копия Министру внутренних дел

копия Министру иностранных дел

По газетным сведениям о работах мирной конференции из спорных местностей до производства референдума будут выведены немецкие войска точка Довожу до сведения запятая случае вывода немецких войск Стародуба и уезда запятая в виду огромного количества разбойничих банд бродящих нейтральной зоне и никому не подчиняющихся запятая правительственным учреждениям всему нашему класу и не большевистски настроенному населению грозит поголовное уничтожение точка Население в панике точка В занятой части большевиками уезда люди вырезаются как бараны точка Для успокоения населения прошу ответа 40

Стародубский повит староста Кибальчич

Г.П.К № 205

7-VII-8

ЦДАВОВУ: Ф. 2607. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 28.

М. Т. и П.

КЛИНЦОВСКОЕ ОБЩЕСТВО

ФАБРИКАНТОВ и ЗАВОДЧИКОВ.

п. Клинцы, Чернг. губ.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА.

26-го июня текущего года мы имели честь представить Вам, Господин Министр, докладную записку о положении Клинцовской промышленности, в заключительной части которой мы указывали, что одной из мер, которые могли-бы не только подержать, но и способствовать дальнейшему развитию нашей промышленности, является необходимость включения в состав УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЫ целиком всех северных уездов Черниговщины, т. е. Суражского, Мглинского, Стародубского, Ново-зыбковского и Новгородсеверского уездов и даже части Трубчевского уезда до р. Десны.

На это же указывалось и в докладных записках, представленных Правительству Украинской Державы в мае текущего года представителями промышленности Клинцов и Суражского уезда, Земельными Собственниками Суражского уезда, и делегатами северных уездов Черниговщины, имевшими честь лично представляться Ясно-вельможному Пану Гетману и ходатайствовать о скорейшем занятии всей территории Черниговщины и об очищении ея от: большевистских банд и войск и советских властей и учреждений.

Все эти ходатайства были приняты благожелательно, делегатам нашим даны были обещания в самом непродолжительном времени осуществить определенное установление границ Украинской Державы в Черниговщине и дать возможность Краю нашему также воспользоваться благами нового порядка управления и избавиться как от царящей в незанятых частях перечисленных уездов анархии, так и от угрозы возможности набегов банд большевиков.

Прошло однако больше трех месяцев, а обещания эти далеки от осуществления... Между прочим Клинцы находятся всего в 5 верстах от демаркационной линии (х. Вьюнка по дороге на г. Сураж), такая близость все время держит жителей Клинцов в беспокойном положении, под угрозой возможности проявления и здесь событий, имевших место в Новгородсеверском, Нежинском и др. уездах, не говоря уже об отрицательном влиянии такого близкого соседства большевиков на рабочих местных фабрик и на страшное развитие здесь всякого рода спекуляции, связанной с контрабандными ввозом и вывозом.

Все это не могло остаться без влияния на развитии местной промышленности и, если часть фабрик продолжает производство, то во всяком случае в сокращенных размерах, без стремления довести выработку хотя бы до норм довоенного времени, — ленькопрядильныя и некоторые другия фабрики продолжают бездействовать.

О переживаемом положении Клинцовское Общество фабрикантов и заводчиков имело в виду довести еще раз до сведения Правительства, а между тем назрели новые события, еще более усугубляющия ненормальное положение.

В первых числах текущего сентября, в Киевских газетах (с.м. «Киевская Мысль» 11 сент. № 159) появились сообщения о Русско-германских обязательствах, из которых можно было вывести заключение, что не только незанятая часть Черниговщины остаются за Советской Россией, но даже Новгород-Северск признан русским.

Вслед затем лицами, заслуживающими полного доверия, пробравшимися из России сюда, сообщено, что в Почеле состоялся большой митинг, на котором приехавшие из Москвы представители «Совдела» объявили, что вопрос об отходе к России четырех северных уездов Черниговской губернии решен категорически.

Из Стародуба сообщают, что Стародубский Окружный Суд уже эвакуируется в Гомель.

Благодаря ли этим сообщениям, или на основании других, но во всяком случае в связи с этим распространились слухи о предстоящем, в самом непродолжительном времени, очищении всей территории наших уездов, вплоть до г. Гомеля, от немецких и украинских войск и о передаче ея во власть Советского Российского Правительства.

Слухи эти, в связи с известиями об изуверствах и терроре, применяемом Советским Правительством к буржуазии в Москве и Петрограде, не могли остаться без влияния и на владельцев местных промышленных предприятий. Опасения очутиться под властью большевиков не только парализует желание думать о расширении производства, но даже побуждают стремиться к ликвидации дел о выселении из Клинцов в глубь Украины в целях гарантировать хотя-бы личную безопасность для себя и своих семейств.

Что опасения наши не преувеличены и что слухи действительно встревожили все население, указывает и то обстоятельство, что Суражский Повитовый Староста, имеющий местопребывание в Клинцах, счел необходимым обратиться 19 текущего Сентября к населению с особым объявлением о том, что все слухи о предстоящем

будто-бы очищении германскими войсками северной части Черниговщины, ни на чем не основаны, и что распространители этих слухов будут привлекаться к ответственности.

К сожалению, объявление это успокоения не внесло, положение остается тревожным, а для местной промышленности не только в отношении ее развития, но даже существования, становится в полном смысле слова угрожающим.

Клинцовское Общество фабрикантов и заводчиков считает долгом довести об изложенном до Вашего, как представителя Правительства, сведения и еще раз повторить неоднократно уже представленное ходатайство о скорейшем и благоприятном разрешении вопроса о включении в состав Украинской Державы целиком всех вышеперечисленных северных уездов Черниговщины и о безотлагательном, в целях обеспечения порядка, спокойствия и безопасности личной и имущественной, занятый всей территории этих уездов германскими и украинскими войсками и очищении их от банд большевиков и войск Советской власти России.

Мы уверенно заявляем, что дальнейшее промедление в осуществлении просимого, поведет не только к полному упадку, но даже к гибели нашей промышленности, а это, конечно, не в интересах Украинской Державы, и мы смеем думать, что Правительство ее обратит наконец внимание на наши настоятельные представления о местных нуждах и на бедствия, пережитые и переживаемые теми частями наших уездов, которые все еще остаются во власти большевиков—анархических банд, которая прикрываясь под громким названием партизанских отрядов Советских войск, борющихся с контр-революцией, предаются грабегам и насилиям не останавливаясь перед массовыми расстрелами и убийствами.

В заключение позволяем себе еще раз указать, что северные уезды Черниговщины, — Стародубский, Суражский, Новозыбковский, Мглинский и Новгородсеверский, — во все время существования Украины, начиная с времен Гетманства Богдана Хмельницкого, входили в ее состав, и присяжные листы к договору 1654 года о присоединении к России содержат подписи представителей-казаков этих уездов, не говоря уже о существовании в свое время казацкого Стародубского полка с сотнями: — Стародубской, Мглинской, Погарской (территория Стародубского уезд.), Почепской и Бакланской (Мглинской у.), и наконец Дроковской и Поповогорской (Суражский уезд).

Представить настоящую докладную записку Клинцовское Общество Фабрикантов и Заводчиков уполномочивает Председателя Правления — Василия Васильевича Барышника и члена Правления — Георгия Константиновича Сапожкова.

Секретарь

Председатель Правления

{подпись}

{подпись}

ЧЕРНІГІВСЬКЕ КОЛО СИМОНА ПЕТЛЮРИ

В історії нашого Отчого краю було чимало мужніх, самовідданих борців за національну державність, самостійність України. Та поміж ними вирізняється, висувається на провідне місце постать Симона Петлюри (10.5.1879 — 25.5.1926). Він був, як зазначив академік Федір Корш, «з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину закладали династії, а в наш час стають національними героями»¹.

Симон Петлюра, а також Мазепа і нині залишаються для комуністичних ідеологів найненависнішими діячами. Скільки бруду, помиїв було видито ними на нього — «ворога більшовизму» (за їх термінологією), уродженця Полтави, вихідця з сім'ї дрібних міщан козацького походження.

З часу, коли мрії Симона Петлюри про державність України почали збуватися, видрукувано чимало журнальних і газетних статей, навіть монографій. До читачів донесені основні віхи його життя-боротьби, окреслено політичний портрет. Стало можливим у певній мірі побачити його чернігівське коло — коло знайомств, співпраці з вихідцями з цього краю; коло духовних поривань і публіцистичних відгуків про чернігівців.

Ще навчаючись у Полтавській духовній семінарії (1895 — 1901 рр.), Симон Петлюра увійшов до таємного молодіжного гуртка, за що й був виключений з навчального закладу. Невдовзі став членом революційної української партії (РУП) — тієї партії, яку на зламі XIX і XX століть (а точніше 11 лютого 1900 р.) заснували на т. зв. «Раді чотирьох» Д. Антонович, Б. Каміньський, Л. Матієвич та М. Русов. Дехто з дослідників до цієї четвірки активістів Харківської студентської громади додає ще ім'я П. Андрієвського². Програма РУП була викладена юристом, публіцистом і політично-суспільним діячем Миколою Міхновським (1873 — 1924), уродженцем с. Турківки Прилуцького повіту в промові 19 лютого 1900 року на Шевченківських святах. Того ж року вона була видрукувана брошурою під заголовком «Самостійна Україна» у Львові. Уродженець Чернігівщини, за яким закріпилася назва «Батько націоналізму», так визначав мету новостворюваної партії — «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії»³.

Не без підстав стверджується, що саме «в той період психологічного перелому школився Петлюра на майбутнього провідника в рядах підпільних партій, виконуючи різні організаційні і редакторські обов'язки»⁴. Він прихилився до тих думок і цілей, які були викладені в програмі РУП: «Ми визначаємо, що наш нарід перебуває у становищі зрабованої нації. Держава наших предків злучилася з московською державою як рівний з рівним і як вільний з вільним... Московські царі не виповнили своїх зобов'язань і поводяться з нами так, наче Переяславської угоди ніколи не було. Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації... Нова українська інтелігенція стає до боротьби кривавої і безпощадної. Вона випишує на своєму прапорі: Одна, єдина, нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ! Нас 30 млн. Нам належить будучина»⁵.

Без вагань Симон Петлюра обрав той шлях, який окреслив у промові «Самостійна Україна» Микола Міхновський. І на шляху цієї боротьби виріс до провідника, справжнього народного лідера. «О цілу голову переріс він, — засвідчував Дм. Донцов, — своїх співпрацівників... фанатично був прив'язаний тільки до справи»⁸.

В ідейних позиціях і діях Миколи Міхновського та його однодумця по партії в той відтинок часу Симона Петлюри ми помічаємо ідентичні підходи до справи. Коли гасло «За самостійну Україну» обмежило організацію тільки боротьбою за соціально-економічне поліпшення життя українців і домаганнями автономії для України, то Міхновський порвав з партією. У 1919 році і С. В. Петлюра вийшов з РУПу, яка на той час носила вже нову назву — УСДРП (Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія). До речі, певний час він був редактором газети УСДРП «Слово».

На першому Всеукраїнському Військовому з'їзді, що проходив 18 — 21 травня 1917 року в Києві, Симона Петлюру обирають головою Українського Генерального Військового Комітету, а при утворенні Генерального Секретаріату Центральної Ради 28 червня 1917 року він стає першим Генеральним Секретарем військових справ. Та наприкінці року виходить у відставку, бо не може погодитись з пацифістською політикою Центральної Ради — політикою, яку вважає недалекоглядною.

У 1918-му Симон Петлюра бере активну участь у ліквідації січневого заклоту київських більшовиків, оплотом яких був арсенал на Печерську. Дії його в тих і подальших подіях донесені до нас Дмитром Івановичем Дорошенком (1882—1951), активним учасником визвольних змагань 1917 — 1918 рр. в Україні, членом Центральної Ради та її повноважним представником на Чернігівщині, яку він завжди вважав своєю батьківщиною («мое рідне гніздо лежить у Глухівському повіті, але на самій межі Новгород-Сіверського»⁹). (Дорошенко навіть своїми псевдонімами обрав такі: «Хуторянин з-під Глухова», «Надесманець» (нав'язно назвою річки). У праці «Війна і революція на Україні» відомий історик згадував: «На Печерске поднялось восстание... Когда со стороны Бахмача и Чернигова двинулись на Киев большевистские эшелоны, правительство не могло послать для отпора ни единой воинской части. Тогда собрали наскоро отряд из студентов и гимназистов старших классов и бросили их... навстречу прекрасно вооруженным и многочисленным силам большевиков»⁹ 500 юнаків та 100 з лишком членів студентської сотні при 16 кулеметах і одній гарматі склали Крутянську групу. І розігралася страшна, небачена доти трагедія. Юнаки під Крутами не змогли протистояти силам більшовицької армії під командуванням Муравйова. «Іх не розстрілювали, — згадував потім один з командирів—свідків бою, — а кололи багнетами, що я ствердив уже в Києві, при похороні, на своєму братові і його товаришах»¹⁰.

На той час Симон Петлюра на Лівобережжі зорганізував Гайдамацький Кіш Слобідської України, який багато в чому прислужився справі ліквідації більшовицького повстання в Києві. Левко Лукасевич в «Роздумах на схилку життя» (Українське православне вид-во св. Софії, Нью-Йорк, 1982) згадує: «Бачив я його (Симона Петлюру — В. Т.) останнього дня січня 1918 року, коли з частиною Гайдамацького коша приїхав на станцію Бобрин на Чернігівщині рятувати становище після відступу решток Студентського Куреня Січових Стрільців з-під Крут, але більшовицьке повстання в Києві змусило його вернутись до Києва»¹¹.

А ось що розповідає згадуваний нами Д. І. Дорошенко: «Бывший военный министр Петлюра собрал партизанский отряд, чтобы отразить наступление большевиков со стороны Полтавы. Он ждал их со своим отрядом у станции Гребенка Киево-полтавской железной дороги, но большевики обошли эту станцию и направились в Киев по грунтовой дороге. Петлюра возвратился со своим отрядом в Киев, подняв на некоторое время настроение его защитников... Центральная рада с проф. Грушевским во главе, т. е. несколько десятков ее активнейших членов и остатки войск отступили к Житомиру, а затем к ст. Сарны на Волыни. Отсюда была послана делегация в Брест-Литовск для заключения мира.

Три государства, входившие в состав так называемого четверного союза: Германия, Турция и Болгария очень хотели мира именно с не-большевистской Украиной, полагая, что самостоятельная Украина будет хорошим соседом... Германские и австро-венгерские войска начали наступать на Украину, имея в авангарде Украинские отряды из войск, защищавших Киев... Наступление пошло очень быстро. Первым вошел в Киев отряд Присовского с Петлюрой. Ему устроили восторженную встречу. Колокольный звон сливался с пением молебна на площади. А там за Днепром гудели орудийные выстрелы: враг был еще недалеко»¹².

Симон Петлюра був у тісних ділових контактах з активним громадським діячем, який стояв біля витоків національного відродження України 1917 — 1920 рр., уродженцем м. Новгород-Сіверського Ісааком Мазепою (1884 — 1952). Після гетьманського перевороту (28.04. 1918) Симон Петлюра перебував в опозиції щодо Скоропадського, у липні 1918-го його заарештували, а по 4-місячному ув'язненні він переїхав до Білої Церкви, де став учасником антигетьманського повстання. Увійшов до складу Директорії й очолив Армію УНР як її Головний Отаман. А вже 11 лютого 1919 року став головою Директорії. З її діяльністю пов'язав свою політичну й державну роботу новгород-сіверець Ісаак Мазепа. З квітня 1919-го міністр внутрішніх справ, а з серпня — голова уряду УНР. У травні-червні 1920 року виконував обов'язки міністра земельних справ.

Дослідники відтворили зміст однієї з розмов уродженця Чернігівщини з Симоном Петлюрою, в якій відбився характер останнього, його одержимість і непохитна віра в майбутню державність України. Коли Ісаак Мазепа бідкався з приводу виїзду за кордон цивільних і військових діячів, що втратили надію на успіх (до речі, він сам, наприкінці 1920 року був змушений емігрувати до Польщі, де перебував уряд УНР, а з 1923-го — до Чехо-Словаччини), то Симон Петлюра відповів: «Я буду держатися рідної землі. Я обречений». Про те, що Симон Петлюра навіть тоді, коли становище Директорії було вже безнадійним, все ще намагався чіплятися за останні клаптики рідної землі, згадував у своїх мемуарах «Відродження нації» його колишній соратник Володимир Винниченко. Так, Симон Петлюра був приречений, але не втрачав віри в майбутнє. Живучи вже в еміграції, у жовтні 1925-го — трохи більш ніж за півроку до своєї загибелі в Парижі — він писав: «В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, — в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею її ми носимо в серці, бо її духом, потребами овіяне все життя»¹³.

Ідеологи більшовизму не могли вибачити Петлюрі того, що він прагнув звільнити свідомість рідного народу від усього рабського, своєю боротьбою-самопожертвою сприяв утвердженню української нації.

Йх агент Самуїл Шварцбард 25 травня 1926 року застрелив голову уряду УНР в еміграції. Ідеологи більшовизму не забарилися знищити і рідних Симона Петлюри: сестер Феодосію Василівну та Марину Василівну, а також його племінника Сильвестра Івановича Скрипника. Всі вони були розстріляні 19 листопада 1937 року неподалік Полтави, в лісовому піщаному кар'єрі села Триби¹⁴. Інший племінник Валерій Іванович Скрипник, який працював завгоспом-рахівником райветлікарні в м. Ромнах колишньої Чернігівської області, був разом з братом Андрієм звинувачений у вигаданій справі сприяння поширенню інфекційних хвороб у тваринництві, заарештований і відправлений до Чернігівської тюрми. Андрія Скрипника 8 грудня 1937 року розстріляли, а Валерія на 10 років запроторили до Амурської області. Його подальша доля невідома¹⁵.

Чимало питань, а особливо — українського відродження, формування національної свідомості народу, культури та рідної мови Симон Петлюра порушував у публіцистичних статтях, літературознавчій критиці, книгознавчих дописах (переважно це були огляди військової літератури). 1907 року в журналі «Україна» він друкує статтю «До ювілею М. К. Заньковецької». Велика українська артистка Марія Костянтинівна Заньковецька (справжнє прізвище — Адамовська) народилася 3 серпня 1860 року в с. Заньках Чернігівської губернії. Дебютувала на сцені Єлисаветграда 27 жовтня 1882 року в першому українському професійному театрі, очолюваному М. Л. Крапивницьким. 1907 року виповнювалося 25 літ її сценічної діяльності. У статті про неї Симон Петлюра не тільки засвідчив свій неабиякий хист тонкого аналітика театральної кар'єри Заньковецької, але наголосив на одвічних українських національних проблемах, виразно окресливши власну ідейну позицію:

«Ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залишиться поетичним виразником нашого національного страждання, співцем історичних мук нашого народу, то таким самим геніальним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сучасному є Заньковецька на сцені. Вона артистичний символ цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації. Її скарги на мачуху-долю, її мольба і прокляття, її сльози і часами розпач страшенний, і, нарешті, надія на щастя, на те, що із сліз повиростають квіти запашні — вільного гармонійного життя нашої нації, то все нагадує наші національні муки і наші надії»¹⁶.

Інша непересічна стаття Симона Петлюри — «Пам'яті Коцюбинського». Безумовно, її марно шукати у другому, доповненому виданні — «Спогади про Михайла Коцюбинського» (К., «Дніпро», 1989). Шукати поруч зі словом Панаса Мирного «Над розкритою могилою славетного сина України М. М. Коцюбинського», статтями М. Жука «Погасле світло», І. Крип'якевича «Спомини». І все ж допитливий, більш-менш поінформований читач і в цьому виданні міг знайти свідчення про ставлення Симона Петлюри до Коцюбинського. Ось на сторінці 261-й знаходимо, що серед 27 металевих вінків, покладених на могилу Михайла Коцюбинського, був один від редакції «Української жизни» в Москві — «Співцеві прекрасного». Це був дуже гарний вінок з блідо-червоних листків із червоною стрічкою. Згадаймо: в той скорботний 1913 рік — рік смерті видатного письменника-реаліста, автора творів «Фата-моргана», «Тіні забутих предків» — московський журнал «Українская жизнь» спільно з О. Саліковським редагував (1912 — 1917, березень) Симон Петлюра!

Журнально-публіцистична діяльність Петлюри була значною. Він редагував орган РУП «Селянин» (з осені 1904 р. у Львові), «Вільну Ук-

раїну» (з початку 1906 р. в Петербурзі), працював секретарем газети «Рада» у Києві (1906), співробітничав у науковому журналі «Україна» (про його працю в органі УСДРП «Слово» ми вже повідомляли). Культурно-громадським силам Чернігова ця його діяльність була відома. Доказом цього є розшуканий нами скорочений передрук однієї з статей Симона Петлюри на сторінках «Черниговской земской недели» (1915, 4 вересня, № 36, с. 13). Саме тієї статті, яка була спочатку вміщена у виданні «День» (ліберально-буржуазна газета, що виходила в Петербурзі в 1912 — 1917 роках — В. Т.) і стосувалася питання становища української преси. Ось текст цього передруку: «Сейчас этой печати, говорит он (Симон Петлюра — В. Т.), нет: украинские периодические и повременные издания одним росчерком пера сметены с поверхности общественной жизни, и, таким образом, целый народ лишен естественного выражения своих мыслей, стремлений и чаяний, лишен возможности принять участие в разрешении тех сложных и мучительно тревожных задач, которые поставлены перед нами событиями последнего времени. Уже на другой день после объявления войны закрывают на все время военного положения украинскую газету «Рада», в последнем № перед закрытием призвавшую украинское общество к единению для отражения врага, носящего на целость и границы того государства, в состав которого входит Украина. Лояльная позиция газеты не спасла ее от удара, и газета прекратила свое существование. Вслед за закрытием «Рады» такой же участи через некоторое время подверглись и другие украинские издания: «Литературно-Научовий Вісник», «Маяк», педагогический журнал «Світло». «Вредного» направления в этих журналах не могли отыскать, так как ни одно из них не было подвергнуто ни конфискации, ни штрафу. Закрыли, очевидно, просто потому, что они — украинские. Единичные меры административного воздействия на украинские издания, последовавшие вслед за этим, были замкнуты распоряжением от 9 января 1915 года, запрещающим выход всех, без исключения, украинских периодических изданий».

У тому ж № 36-му редакція «Черниговской земской недели» щойно процитовані рядки Симона Петлюри доповнила іншими фактами переслідування української преси: «У Державну Думу подано запит, в якому зазначається, що переслідується не тільки преса, але й «целый ряд лиц подвергся высылке в северные и внутренние губернии России, в том числе известный профессор М. С. Грушевский». Дійсно, після приїзду родини Грушевських до Росії, у листопаді 1914 року Михайло Сергійович був заарештований, утримувався в київській в'язниці до лютого 1915 року, коли за рішенням київського губернатора його вислали до Симбірська. Восени 1915 року М. Грушевського з родиною було переведено до Казані, звідки він міг виїхати лише після Лютневої революції.

Ясна річ, що в цій статті чернігівське коло Симона Петлюри — коло його дій, знайомих і співпрацівників, зв'язків з людьми краю — окреслено лише контурно. Та й з мовленого певною мірою бачиться його плідна діяльність, яку, чи не краще від усіх його дослідників-біографів, характеризують його власні рядки: «Чи ми своєю боротьбою здобули для України що-небудь? Так, наша боротьба в історії України буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдино боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу і державність».¹⁷

- 1 Цит. за джерелом: Лукеренко Кирило. Симон Петлюра: Людина в історії // Молодь України. — 1992. — 7 травня.
- 2 Лаврів Петро. РУП (Революційна партія) і Микола Міхновський (До 95-річчя заснування першої східно-української політичної партії // Шлях перемоги (Київ — Львів — Мюнхен — Нью-Йорк). — 1995. — 11 лютого. — С. 7.
- 3 Міхновський М. Самостійна Україна. (Українська суспільно-політична думка в 20 столітті). — Мюнхен, 1983. — т. 1, С. 71.
- 4 Гунчак Тарас. Симон Петлюра // Трибуна. — 1992. — № 10. — С. 33.
- 5 Лаврів Петро. РУП (Революційна партія) і Микола Міхновський (До 95-річчя заснування першої східно-української політичної партії) — // Шлях перемоги (Київ—Львів — Мюнхен — Нью-Йорк). — 1995. — 11 лютого. — С. 7.
- 6 Цит. за джерелом: Лукеренко Кирило. Симон Петлюра: Людина в історії // Молодь України. — 1992. — 7 травня. — С. 3.
- 7 Голобуцький Олександр. Витоки українського націоналізму — преамбула державності // Розбудова держави. — 1992. — № 4. — Вересень. — С. 57.
- 8 «Сіверянський літопис» (Чернігів). — 1995. — № 1. — С. 81.
- 9 Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине (по мемуарам белых). — М. — Л., 1930. — С. 94.
- 10 Проценко Олег. Чепінога Віталій. Крути, або «Мажор» трагізму української історії // Літературна Україна. — 1995. — 2 лютого. С. 3.
- 11 Лукасевич Левко. Агента // Літературна Україна, 1992. — 21 травня. — С. 7.
- 12 Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине (по мемуарам белых). — М. — Л., 1930.
- 13 Гунчак Тарас. Симон Петлюра // Трибуна. — 1992. — № 10. — С. 34.
- 14 Лис Василь. Постріли на світани обірвали життя рідних Симона Петлюри // Літературна Україна. — 1995. — 9 березня. — С. 3.
- 15 Шкварчук Володимир. Племінники Петлюри // Літературний Чернігів. — 1994. — № 5. — С. 82.
- 16 Гунчак Тарас. Симон Петлюра // Трибуна. — 1992. — № 10. — С. 33.
- 17 Цит. за виданням: Розбудова держави. — 1992. — № 2. — липень. — С. 7.

9 ТРАВНЯ—ДЕНЬ ПЕРЕМОГИ

Іван Савич

СПОГАДИ БІЛЯ ГОЛУБОГО ЕКРАНА

— Марусю, ти, може, подивишся телепередачу до 50-річчя Перемоги? — лагідно запитав дружину ветеран Григорій Васильович Олійник.

— Аякже ж. Обов'язково. Ти тільки не допомагай мені, я спробую сама встати і перейти до залу.

Григорієві щойно 80 років виповнилося, але він почуває себе дужчим за дружину, яку погано слухаються ноги, хоч вона й молодша за свого Гришу на чотири роки. Розмову сивоголових батька-матері в сусідній кімнаті почула дочка Ліда, вчителька фізики. Вона швиденько ввійшла до батьків:

— Татку, я допоможу матусі, ідіть вмикайте телевизор.

Це була творчо продумана телепередача: ветеранівські спогади, часто і доречно ілюструвалися кадрами з художніх та документальних фільмів, і Григорій Васильович та Марія Юхимівна кожен по-своєму переживали ті розбомблені, задимлені, закриті роки... Молодий директор Савинської школи Корюківського району, випускник історичного факультету Ніжинського педінституту, Григорій Олійник був призваний в армію 1939-го року і трагедійне 22-го червня зустрів на кордоні поблизу Білостока. Мав він звання старшини-танкіста і був командиром танка Т-26 в 9-му полку 25-ої танкової дивізії, якою командував у недалекому майбутньому знаменитий генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу Іван Данилович Черняхівський.

У перший же день війни грізна танкова колона гітлерівців рвалася на Білосток і вже встигла захопити селище Бранськ, і танковий батальйон старшого лейтенанта О. Й. Шевченка вирушає їй назустріч. Зупинити ворога, що б там не було! — такий наказ. Бачить Григорій на екрані танкові бої і пригадує їх у дійсності. Він на першому танкові. Гудуть, ревуть німецькі потвори. Силою волі розчавив у собі почуття небезпеки чи, сказати б, страху. Руки тверді, слухняні, око зірке, зуби міцно стиснуті, і в голові, і в серці своя клятва: ручаюся Лідусею, дочечкою своєю, що з першого пострілу зупиню головну машину ворога. Пора! І він спокійно, немов на навчальних стрільбах, дає перший постріл. Вибух. Дим. Він швидко розвіявся, і Григорій побачив: головний ворожий танк горить. Ага, гади! І майже всі його постріли досягають цілі. Гнів, радість удачі, повна мобілізація фізичних і нервових сил, зору, спритності, глибоке почуття своєї правоти робили Григорія справжнім воїном. Колона танків ворога повернула назад, лишивши на дорозі кілька палаючих машин і біля десятка трупів. Поранених, відстрілюючись, німці встигли забрати. Батальйон переслідував ворога, відбив

Бранськ. Тут поховали двох своїх убитих, а чотирьох поранених відправили в польовий шпиталь. Ось так ми перемелимо фашистську силу. Це їм не по Європі гуляти! — так думали у той день всі танкісти батальйону... Пройдуть роки, і, згадуючи цей бій, колишній комбат, генерал-лейтенант, Герой Радянського Союзу О. Й. Шевченко у своїй документальній повісті «В стремнине» напише: «Командир танка Олійник встигає випустати по ворожих танках і живій силі снаряд за снарядом, кулеметну чергу одну за другою. Робив це найспокійніший чоловік у батальйоні, людина мирної професії — учитель, він змінювався на очах, стаючи нещадним».

Та назавтра грізну колону ворожих танків супроводжували літаки. Гул. Рев. Виючі, падають на дорогу бомби. Довелося відступати. Кадри екрана і кадри пам'яті зливаються в єдиний струмінь спогадів. І Григорій Васильович важко зітхнув.

— Чому так важко, Гришо? — спитала Марія Юхимівна.

— Та пригадав, як під Волочиськом ворожий снаряд таки влучив у нашу машину. Аж крутнулася вона на місці та й завмерла. Вискочили з неї і технік, і комбат наш, і я, а до нас вже долітає зловісне виття міни. Впали. Влипли в землю, та осколки дістали всіх трьох. Підтримуючи один одного, ми добралися до канави на узліссі, там перев'язали свої рани, а поскільки вже почалося й смеркання, знайшли місце для тривожного нічного відпочинку. Уранці відчули, що можемо рухатися. Зняли з мертвого танка кулемет, розібрали гармату і, попрощавшись з машиною, як з живою істотою, приєдналися до груп відступаючих. Швидко виявилось: ми в оточенні. На одній воді та де-не-де випрошеному шматкові хліба чи десятковій картоплин або яблук, схожі уже не на людей, а на власні тіні, ми таки вийшли з оточення і під Гомелем після перевірки влилися в танкову частину, що стояла недалеко залізничного мосту через річку Сож..

Тепер важко зітхнула Марія Юхимівна. Це згадалася їй печальна зустріч з Грицем недалечко від Гомеля. Через лікаря, що супроводжував поранених до Щорса, старшина Олійник передав лист Марії, яка влітку, в час шкільних канікул, любила гостювати у своїй матері в селі Охромієвичих. А від них до Щорса лише 25 кілометрів.

І сталося чудо: Марійка якраз була в матері і лист отримала. У ньому Гриша просив берегти себе і Лідусю, передати у рідні Савинки, що він живий і здоровий і повернеться додому з перемогою. Лист не проходив цензури, то Григорій указав і свою приблизну адресу. Не польову звісно.

Марія кілька разів цілувала лист, показувала його маленькій дочечці: «Оце татко писав, оце татко писав». Раділа і мати, що прийшла звістка від зятя. Та коли Марія сказала їй:

«Поїду шукати Гришу. Повезу їсти, білизну», — сумно промовила:

— Де ж ти його знайдеш, донечко? Та й дорога небезпечна. Може, не треба? У тебе ж дитина.

— Ні, мамо, поїду. Я бачила той міст через Сож. Знайду.

Мати подумала, що до Марійчиного батька поїхала б і на край світу, коли б він не загинув від рук бандитів, і тому вже не противилася:

— Що ж, їдь доноу. Бери пар дві чистої білизни, побільше сала, яець, хліба. Трохи сухарів знайду. У нього ж і товариші там є, які теж недоїдають..

З чималим «сидором» за плечима Марія добралася до лісу недалечко від залізничного мосту біля станції Новобілиці. Дві дівчини, мо-

білізовані на окопи, допомогли їй з годину розшукувати танкістів, але мусили ставати до роботи. Разів три чи чотири в неї перевіряли документи і відпускали, радячи, де їй шукати Гриця.

Уже й сонце хилиться на захід, а танкісти — як у небо знялися. Вже й на станцію час, бо ввечері поїзд іде на Щорс, а Гриші нема. Витерла гірку сльозу та й побачила, що через залізничне полотно переходить якийсь солдат. Може, це він? Щось ніби схоже. Де там! Гриць у неї легкий, стрункий, швидкий, а в цього і хода повільна, і плечі ніби трохи зігнуті. Та й обличчя он як заросло, а Гриша чи не кожного дня голівся. Красень! Що ж, віддам цьому бійцеві продукти, не везти ж їх назад. А може, він і Гриця знайде. Стоїть Марія, дивиться на цього немолодого солдата — раптом, мовби якесь небесне одкровення:

— Марусю! Рідна моя!

— Боже, це ти? — і солдат ніби скинув утому з тіла свого і, як мала дитина до матері, біжить до неї. Колючи ніжне обличчя дружини щегиною неголених щік, Гриць цілує Марусині вуста, очі, щоки, чоло, руки. А потім хвилин п'ять їсть домашній пахучий хліб з яечком і слухає кожне словечко про Лідусю, про рідних, і невимовною радістю сяють його очі. А час біжить. Йому ж треба перевіряти постових, він же — старшина, а Марусі слід до станції поспішати. Забрав білизну, яка так приємно пахла домашнім вогнищем.

— Перевдягнуся потім, а свою спалю разом з проклятими паразитами...

Ледь розійшлися, повертаючись одне до одного обличчями через кожні три-чотири кроки. І не думали й не гадали, що зустрінуться аж через довгі-довгі чотири роки.

Телепередача в хронологічній послідовності йшла далі, і посивілий ветеран горгав сторінки своєї пам'яті. Жарким літом з-під Гомеля застукотіли колеса військового ешелона на Бахмач, далі Вороніж, далі невеликі станції — і зупинка в Сталінграді. І тут старшина Олійник цілий місяць опановує новий танк — Т-34. І незабаром з маршевою ротою Григорій Васильович в замаскованих вагонах мчить на захід, де відкрився новий напрямок — московський. І савинський вчитель з тим же завзяттям, зосередженістю, зібраністю, умілістю і з ненавистю до ворога зі своєї тридцятьчетвірки громить зухвалих загарбників. Але і ця міцна, слухняна фортеця зазнала поранення, і Григорій, уже нагороджений медаллю «За відвагу» за бої під Москвою, допомагав технікам у майстерні повертати танкові бойові якості. Вважалось, що він тимчасово у резерві.

І знову доля звела його з О. Шевченком, комбатом своїм, тепер уже капітаном, якому було доручено формувати 261-й танковий батальйон.

— Ідеш до мене, Григорію?

— З радістю!

Спізнав Григорій Васильович і пекло ржевського напрямку, і пізніше страшний суд Орловсько-Курської дуги. Суцільний вогонь, безперервна гроза смертельних вибухів. Проте, ніби кимсь заворожений, він унікав і повітряних бомб, і танкових снарядів, і кулеметних та автоматних черг. Більше того, на тій вогненній дузі в окопчиків на трьох своїм тілом він закрив командира бригади і начальника штабу. Прямо на них ревла міна. Кинулись на дно окопчика, а Григорій упав не на землю, а накрив своїм тілом командирів. Осколки, на щастя, дрібні, посікли спину Олійника. Трохи пізніше медсестра витягла їх, промила рани, міцно й уміло забинтувала. Правда, декілька найдрібніших залишила Григорієві у м'язах спини, на «пам'ять». Коли повернувся до свого танку, начальник штабу і командир бригади говорили йому:

— Ну й сміливий ти, Гриша, вирішив порятувати начальство.
Григорій усміхнувся.

— Це було не від сміливості, а від боягузства. Я боявся залишитися сам. Що б я робив тоді? Яку команду подав би?

Гриць жартував. Насправді він ще з початку війни чомусь твердо повірив: його на війні не вб'ють.

Довелося славному савинському танкістові і Прибалтику звільняти, і Мінськ брати, і через ряд зруйнованих міст дійти до самого Берліна і там 8-го травня 1945-го року на стіні біля центрального входу в рейхстаг твердим красивим почерком написати: «Від Савинок до Берліна. Г. Олійник».

Багато друзів своїх згадав Григорій Васильович, дивлячись на голубий екран. І тих, що в землі сирій лежать під обелісками, і тих, що недавно відійшли в безмежний простір, і тих, що часом старечим ламаном почерком напишуть листа чи листівочку до якогось свята. І генералів І. Д. Черняховського та Д. Д. Лелюшенка згадав, доводилося ж доповідати їм про події на передовій. Згадав і маршала К. К. Рокоссовського, з рук якого і військову нагороду одержував, і з вуст якого почув наказ про присвоєння йому звання майора.

Телепередача закінчувалась. У зал рівним кроком зайшла внучка Люда, медсестра, з правнучкою Даринкою. Обое, Григорій і Марія, ніби скинули з себе болісність воєнних спогадів, радісно заусміхалися гостям. Внучка, поцілувавши обох, спитала про самопочуття, перевірила артеріальний тиск, спитала, чи є ще таблетки. А Даринка миттю опинилася на колінах у Марії Юхимівни і защебетала:

— Ой, бабусенько, будемо разом дивитися мультик, самій же не цікаво.

Закінчується нарис про ветерана Григорія Васильовича Олійника, але без певного епілогу тут не обійтись. Отже, за наказом маршала Рокоссовського Олійник аж до осені 1947 року продовжував військову службу у Польщі — був там заступником командира бригади. Демобілізувавшись, разом з Марією та Лідусею, що вже закінчила перший клас, прибув у рідні Савинки. Спочинув трохи під рідним дахом — і в область за призначенням на роботу. Так і став він директором школи у Мені. Згодом його, розпорядливого, ділового, активного обрали головою Менського райвиконкому. Цілих 16 літ працював Григорій Васильович на цій ниві і на всю Чернігівщину Менський район славився виробничими досягненнями. Не випадково на грудях ветерана — ордени Леніна і Жовтневої Революції.

Вийшовши на пенсію, не тішився відпочинком. Його активна натура, прага до корисної роботи знаходили вихід у громадській ветеранській діяльності. Скільки зустрічей було у школах, на виробництвах, у колгоспах, у музеях! Скільки лекцій прочитав по лінії громадських організацій! А ще різна допомога людям добрим у Мені, в Савинках, у Чернігові. І турбота про здоров'я рідних, про виховання онуків, а тепер ось уже й правнуків.

Він найменший син у великій сім'ї Олійників. Йому довелося з глибоким сумом хоронити і матір, і двох братів, що мали вчені ступені, і трьох сестер. І друзів вірних — ветеранів війни теж доводилося проводити у світове безмежжя.

12-го квітня цього року Григорієві Васильовичу виповнилося 80 років, а він весь у клопотах про організацію у Савинках краєзнавчого музею. Уже чимало й зроблено при тій школі, яка збудована в селі з його допомогою.

Хай же щастить Григорію Васильовичу в усьому і в похилі, але активні роки!

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ

Олексій Сунко

ІСТИНИ РАДИ...

Було це років тридцять тому. Я, молодий хлопець їдучи з Сибіру у відпустку після тридобового перебування у вагоні та оглядин Москви, полегшено зітхнув, коли на Київському вокзалі займав місце у вагоні поїзда, що вирушав на Україну. Деякий час сидів із заплісненими очима — відпочивав. У всьому тілі відчувалася втома, що поволи розвіювалася. Пасажири розкладали речі, розстилали постелі, зручніше вмошуючись. Провідниці поспішали рознести чай. Повечерявши, пасажири вкладалися спати. З репродукторів диктор побажав усім приємного відпочинку. Вимкнули й світло, тільки під стелею, розсіваючи м'яке проміння, блимали лампочки-нічники.

Я перевертався з боку на бік, ніяк не міг заснути.

— Не спиться? — обізвався чоловік з сусідньої полиці. З ним ми чаювали останніми. На вигляд це був середнього віку з привітним обличчям пасажир. Він розповідав, що навчається заочно, був у своєму інституті і тепер повертається додому. На його піджаку — гвардійський значок, орденська колодочка.

— Мені теж, — продовжив. — Біганина по Москві стомлює більше, ніж фізична праця. Як живуть люди в такій колотнечі?

Деякий час розмова не клеїлася. Говорив більше він, а я слухав, обмежуючись короткими фразами. Супутник виявився балакучим. Розповів, що недавно з армії, фронтовик, два поранення має, звання — капітан. З військовою службою у нього не склалося — демобілізувався. «Не в моєму характері, — підкреслив, — солдафонство. Тягнись перед старшим, заглядай йому в рот. А я — не можу! Одного разу не стерпів, сказав солдафону, який мав за мене вищий чин, що про нього думав. Через день — суд честі, знімають з логонів одну зірочку. Коли так, то я тут же написав рапорт з проханням демобілізувати».

Деякий час співрозмовник мовчав, а потім знову загомонів.

— Так ви з Чернігівщини? Коли журналіст, то повинні знати свого колегу — Скрипку. Ми з ним ще по чарчині випивали. При нагоді. Хороший офіцер, і як людина теж порядна. Знаєте?

Хоч кілька років я не жив в Україні, прізвище це мені було знайо-
ме.

— Є на Чернігівщині такий. З Прилук. Редактор газети. Не знайомий особисто, але чув про нього. Писучий, часто його матеріали, друкуються в обласній газеті.

— Вірно, з Прилук. Згадав. Точно — з Прилук. Справедливий офіцер. Я його дуже поважав...

Співрозмовник, здається, забув про сон.

— Ви знаєте, що за Берлін, — почув від нього, — заплачено надміру дорогу ціну? Це не мої висновки, а генерала Горбатова. На його думку, не треба було посилати солдат і офіцерів під нищівний вогонь, а міцніше стиснути кільце навколо міста. Все одно ворог здався б, нікуди йому діватись. Тільки Сталіну хотілося випередити союзників. Тисячі непотрібних жертв його не турбували.

Я мовчки слухав, а сам думав — хто він, співрозмовник, що не боїться відверто говорити. Подібного не доводилось чути.

— Не знаю, — сказав, — щоб підтримати розмову. — Про це ніде не читав і ніколи раніше не чув...

— Ще прочитаєте, — запевнив супутник. — А замислювалися ви над тим, яких втрат ворог зазнав на минулій війні? Якщо вірити нашим газетам, то у німецького командування в 1945 році не повинно бути б армії. Залишилася б жменька. Основні сили перемелені протягом трьох років. Насправді ж військ у німців вистачало! У сорок п'ятому в Угорщині біля озера Балатон вони нас так піднатиснули, що ми побігли назад. Звичайно, то був для нас не сорок перший; але, що драпали, то драпали. А в газетах — заєклі бої! І все. Ніхто втрат не рахує. Вище командування вимагало від підлеглих звітувати. Кому хочеться показати себе з гіршого боку? Ото й рапортували, як кому заманеться. Чим більше втрат противника покаже, тим краще виглядатиме. Перевіряти ніхто не перевіряв...

Непомітно сусід замовк. Поїзд мчав у нічній темряві. У цій тиші відчутніше стукотіли на стиках колій колеса. Незабаром я теж задрімав. Коли прокинувся, почав швиденько збиратись — наступна станція моя. Супутник відкрив очі.

— Збираєшся? Ну, щасливо! А я ще подрімаю...

Давно це було. Та нічну розмову запам'ятав я назавжди. Повертаючись до неї у думках, розмірковував: можливо, не в усьому був справедливий співрозмовник, може, в чомусь допускав перебільшення, але в тому, що наші газети дуже щедрі на всілякі рапорти про трудові та бойові перемоги, це вірно. Та й у мемуарній літературі, що виходила в повоєнний період, розписувалося, як ми громили ворога, і хоч війна була важкою, але ми вистояли, перемогли. Про істинну ціну Перемоги не говорилося. Тому й хочу поміркувати на цю тему.

Зима 1941 року розпочалася рано. Наприкінці листопада земля вкрив сніжок. Ніч з 1 на 2 грудня була місячна, холодна. У Погорільцях, великому селі тоді Холминського району, звечора скрипіли на мороз колодязні журавлі. З димарів піднімались стовпи диму. Вікна, запнуті хустками, скупо просіювали світло каганців. Селяни з тривогою чекали ночі. У селі недавно зупинилась якась німецька військова частина. Невелика, мабуть, бо вистачило на розміщення другого поверху місцевої школи. Прибульці спокійні та безтурботні, навіть не підозрювали, що через кілька днів перед світанком стрибатимуть у вікна під партизанський рушнично-мінометно-кулеметний вогонь.

Навпроти, в іншому двоповерховому будинку, в якому ще недавно була сільська Рада, розміщувався староста, — нова німецько-окупа-

ційна влада. У дворі туди-сюди вештались поліцаї, надворі в довгих шинелях топталися вартові.

Прокинулося село від шаленої стрілянини. Мешканці, дуже перелякавшись, накидали на себе одєжину і стояли наготові біля дверей. У вузлах ще з літа лежав необхідний домашній скарб. Першої-ліпшої хвилини кожен був готовий залишити хату і, рятуючись, бігти світ за очі.

Операція по знищенню ворожого гарнізону, в якій взяли участь партизанські загони Чернігівського обласного з'єднання, за оцінкою його командування, пройшла блискуче.

Між тим, справжньої шкоди, завданої партизанами ворогові, ніхто не знає. Можливо, тоді дехто й знав, але під страхом смерті тримав у таємниці. Ходили розмови, що вранці 2-го грудня кількох роздягнутих німецьких солдатів бачили в сусідній Лосівці. Солдати нібито бігли з Погорілець і розпитували дорогу на Жадове. Правда це, чи вигадка? Адже точилися й інші розмови. Нібито всіх побитих солдатів німці вранці поклали в криті автомашини і повезли до Семенівки. На цьому і все.

Того ж 2 грудня до сіл Тополівка та Лосівка (вони лежать за тричотири кілометри по обидва боки Погорілець) прибули карателі і вчинили розправу над населенням. Дорослих чоловіків і підлітків стріляли на місці, а будівлі палили. Пам'ятаю, як перед вечором (у грудні смеркає рано) жителі мого хутора Ганнівки, побачивши над Тополівкою стовпи чорного диму, страшенно перелякалися. До Тополівки навпростець — не більше чотирьох кілометрів. Видно не тільки дим, але й довжелезні язики полум'я. Вийшовши з хат, люди завмерли: те, що зараз коїться в Тополівці, може статися в Ганнівці. Вітер дихав з боку Тополівки, і було чути як тріщали постріли. Ось і втікачі з'явилися. Першими прибігли два дядьки — брати Архип та Гаврило Морози (ім вдалося вислизнути з пазурів смерті). Поки дядько Гриша — Григорій Федосович Сунко — перев'язував пораненого в плече Гаврила, Архип тремтячим голосом розповідав про трагедію. Карателі оточили село, йшли вулицями, заглядали в кожен двір. Чоловіків стріляли на місці, а групу, яку назбирали на вулицях, привели до порожньої хати, загнали до неї приречених, зачинили двері, а у вікна кинули гранати. Потім полили хату автоматним вогнем. Врятувалось небагато. Архип, Гаврило та ще дехто.

Через кілька днів на хутір прийшли потерпілі — хто до родичів, до знайомих, а хто просто за милостинею. Люди залишилися проти зими без жител, роззуті, роздягнуті, без продуктів.

Хуторяни ділились, хто чим міг, хоч і самі бідували. Одна перевага — дах над головою.

Трагедія знищених сіл стояла перед очима. Війна тривала. Скрізь було повно горя і сліз — жили одним днем. Мовчки зносили муку і горе. Хто змирився, а хто й мріяв про відплату, поки що не висувався, аби не накликати більших неприємностей. Та й умови були невідходящі. Восени 1943 року Чернігівщину звільнили від ворожої окупації частини Червоної Армії. Трохи згодом у пресі почали з'являтися матеріали про звірства фашистів на тимчасово окупованій території.

Я щороку буваю в цих селах. Вони відродилися, піднялися з руїн. Начебто не залишилось слідів минулого лиха, та пам'ятники постійно нагадують. Близько 200 чоловік розпрощалися передчасно з життям протягом одного дня. Мученики, нещасні загинули наглою смертю, не знаючи завіщо.

Восени 1991 року в Тополівці слухав очевидця трагедії Олексія Леонтійовича Пархоменка, якому тоді вдалося вискочити з палаючої хати.

— Назбирали нас по селу. Мене взяли на своєму подвір'ї — дрова хотів рубати. Виштовхнули на вулицю. Бачу: ведуть чоловіка моєї сестри, учителем працював, німецьку мову викладав. Ведуть, а дорогою до нас приєднуються і приєднуються люди. Усіх я знаю, і мене всі знають. Юрба збільшується, ідуть поруч Захар Приходько, Юхим Панкратьєв, Гаврило Мороз, Григорій Серба, Петро Роща... Привели нас до магазину, привели й зупинили. Солдати наказали усім по четверо вряд лягти на землю. Поруч учитель. Тут саме підїхали дві автомашини. Повиходили з них офіцери, щось гергочуть. Учитель шепоче: «Нас хочуть проколоти на місці. Сперечаються. Один офіцер каже — це не партизани. Інші з ним не погоджуються». Посперечались трохи, а потім наказали нам вставати і йти далі. По боках — охорона з автоматами. Ведуть і ведуть. Коли біля хати Андрія Матвійовича Серби наказали зупинитись. Побігли солдати в хату. А як вернулись, щось закричали і нас стали заштовхувати в розчинені двері. Я зайшов до хати першим. Вибрав місце в кутку на покуті. Коли усі зайшли, солдат приніс оберемок соломи і кинув на порозі. Як вийшов — у вікна полетіли гранати, застрочили з автоматів. З першими пострілами я впав, де стояв, і це мене врятувало. Чую, як кричать поранені, щось лементують солдати, автомати ж торохтять безупинку. Коли димом потягло, зрозумів: спалити хочуть. Навпомацки повзу до дверей. Перестрибую через полум'я. Опиняюсь в сінях. З сіней — на подвір'я. Сховався в полукіпок гречаний. Він був обставлений коноцьяними снопами. Прикрився ними, а повз мене ходять німці, розмовляють. Пощастило, мене не помітили. Ще густішим став дим. Тоді я залишив схованку і побіг, ховаючись у диму. Вибіг за село. Потім на своїй одежі побачив кілька кульових дірочок, а мене шкода не зачепила. Видно, така доля.

Останки тих, що погоріли в хаті, здається вісімнадцяти, поховали в одній могилі на кладовищі. У Тополівці залишилось кілька хат, куди було не глянеш — одні печі стирчали.

Як прийшла Червона Армія і нас звільнили, я пішов на фронт. Мав три поранення. Додому повернувся, став будуватись. Дружину мою Ольгою зовуть, а величають Андріївною. Четверо дітей з нею виростили. Не повірити, як важко було будуватись. Нічого сінько не залишилось. Дужий був, силою батьки не обділили. Ковалем у колгоспній кузні усе життя провів. Працювали за «палички», на трудодні — після війни зовсім нічого не давали. Жили вірою, що труднощі переживемо...

На цьому, власне, трагічна історія й закінчується. Нове покоління живе у Тополівці й Лосівці. Очевидців з кожним роком залишається все менше. А молодь? Її небагато. Не приваблює сільське життя, ото й залишають дівчата та хлопці, закінчивши школу, батьківську хату і ідуть шукати романтики. А може, їх жене оте кріпацтво, назване колгоспами, у яких змарніла молодість їх дідусів і бабусь, батьків і матерів. І вони, налякані розповідями, як доросліють — мерщій покидають рідні оселі.

З боку Погорілець під Тополівкою — стела, на ній великими літерами: «Село партизанської слави». Чому саме партизанської? Наскільки я знаю, і це стверджують місцеві жителі, партизани ніде в околицях не вели запеклих боїв з фашистськими військами. Краще було написати: село, яке постраждало невинно. В одному його «провина», що поселилося близько лісу. А в лісі, як розмірковували ворожі солдати, обов'язково мають бути партизани. Хоча з самого села в партизани пішли одиниці. Та радянській ідеології будь-що бажалося засвідчити, який нібито високий патріотизм охопив місцеве населення, коли прийшли вороги, і як свідомо повстало воно проти них. Свята наївність! Населення перебувало в постійній тривозі, між двох вогнів. З приходом темряви шибки у вікнах тихенько дзвеніли — то партизани обходили хати, що сто-

яли подалі від центру — просили подати глечик молока, буханець хліба чи шматок сала. Жилося їм першої воєнної зими несолодко — дошкуляли сильні морози, скрутно було з харчами. Ті продовольчі бази, що закладались поспіхом наприкінці літа 1941-го, чомусь були виявлені і розграбовані. Тож мало виручати населення. І воно ділилося останнім, незважаючи на можливість доносив новій владі. За зв'язок з партизанами, а це вважалося зв'язком, хоч продукти, якщо говорити так, як воно було в дійсності, віддавалися добровільно не завжди — у німців розмова була коротка — розстріл. Не гладили по голівці й партизани, якщо хтось відмовляв у допомозі. У них навіть існувала так звана продовольча операція. Підводами вирушали вони до сіл та хуторів.

Але повернемося до Погорільської операції. У книзі «Підпільний обком діє» про неї сказано, що 242 партизани наскочили на село, зненавцька захопили ворожий гарнізон, розігнали його, спалили церкву з автотранспортом і за сигналом ракети, який подав начальник штабу, залишили Погорільці. «Практично результати були такі: знищено склад з боєприпасами, паливом, а також речовий і продовольчий, — описується в книзі. Знищено 2 гармати, 9 автомашин, 18 мотоциклів. Втрати ворога: забитих понад сто чоловік. Наші втрати — троє поранених». «Добрих три сотні відійшло їх (німецьких солдатів — авт.) у напрямку Семенівки».

Безумовно, фашисти не чекали нападу, вони почували себе, якщо не так, як у Фатерлянді, то близько до цього, їх захопили несподівано. Але ж остаточних підсумків ніхто не підбивав. Дані, що приводяться в книзі, наведені для того, щоб підкреслити важливість цієї операції. Інакше її не варто було й проводити.

Це характерно для всієї мемуарної літератури — підкреслити героїзм, самовідданість народу. Один знайомий автор, згадуючи, як він працював над своєю книгою; розповідав, що видавництво вимагало показувати якомога більше патріотизму.

Книга «Підпільний обком діє» цим не хибує. Є в ній, наприклад, такі рядки: «Погорільське поповнення загону було досить велике — понад 50 чоловік». Про яке поповнення йдеться — невідомо. Коли це стосується Погорілець, то до істини далеко. Як до неба.

Але не дарма кажуть, що на відстані все значне стає значнішим. Т. А. Строкач, начальник Українського штабу партизанського руху, перебуваючи в Москві, що подію оцінив ще вище, бо у своїй книзі «Наш позивний — свобода» (рік видання 1979, стор. 51) написав: 2 грудня чернігівські партизани знищили в Погорільцях майже півтори сотні солдатів ворога, дві автомашини, склад пального. У цьому селі партизанам довелося вступити в сутичку з німецько-мадярським загonom. Сутичка переросла в шестиденну нерівну битву, в якій було відправлено на той світ понад сто карателів.

Правда, красиво? Але чому ні О. Федоров, ні Т. Строкач у своїх книгах жодним рядком не обмовилися, яку справжню ціну насправді довелося платити за операцію. Не зніми тоді партизани бучі в Погорільцях, і Лосівці та Тополівці ніщо б не загрожувало.

Про події піввікової давності я розповів у кореспонденції «Суд нечестивих», яку надрукувала корюківська райгазета «Маяк». Не думав і не гадав, що публікація викличе неоднозначний резонанс. Редакція віддала дві сторінки під листи читачів. Відгуки, мабуть, продовжувались надходити, якби редакція не поставила крапку. У своїй примітці вона так і заявила: «На цьому ми припиняємо полеміку. Газета наша виходить нечасто. На черзі інші публікації». Не сподівався, що своєю публікацією викличу в деякого обурення і гнів. Колишня партизанська

медсестра М. Скрипка звинуватила мене в тому, що я замахнувся на партизанський рух з метою дискредитувати його, а партизанів опаллювати. Читач В. Стацун, робітник фабрики техпаперів запитує: «...чому Сунко про це не сказав особисто командир партизанського з'єднання О. Федорову? Адже вони неодноразово бачились». Їх підтримує колишній партизан, а тепер полковник у відставці з Сімферополя В. Тихоновський. О. Сунко зарахував і мене до «нечестивих» — пише він, тому що я теж брав участь в погорільській операції.» І ще: «...на думку Сунка, виходить, що не слід було організувати опір ворогу, а слід покоритися на милість переможців». Учасник минулої війни Д. Наумчик написав: «Не можу погодитись з думками автора ...Розстріл німецькими загарбниками мирного населення на совісті фашистів, а не партизанів». Другий учасник війни Д. Макаренко продовжує: «Погорільська операція партизанів мала велике значення і для дальшого розвитку визвольної боротьби проти окупантів... і хоч ді народних месників в перший рік організації партизанського руху не були великомасштабними, все ж вони були провісниками нашої Перемоги».

Але не всі такої думки. Колишній житель села Погорільці (нині живе в Холмах) Володимир Шендра заперечив: «Стаття О. Сунка відкрила правду про цей невдалий бій в с. Погорільцях. І ось така реакція тих, хто протягом багатьох років говорив неправду. «М. К. Скрипка пише, що в січні 1942 року вони, тобто партизани (насправді Погорільська операція відбувалась в ніч з 1-го на 2-е грудня 1941 р., про що авторці слід би знати достеменно (авт.), знищили в с. Погорільці понад 100 німецьких солдатів і офіцерів. Але це неправда, адже в статті О. Сунка йде мова про напад партизанів на Погорільський гарнізон, як що можна назвати гарнізоном кілька десятків фашистів». Було приблизно 50—60 і не більше. Якщо партизани «знищили» більше ста чоловік, то де взятися німецькі солдати, тобто фашисти, які о 9-й годині ранку заарештували близько двадцяти чоловік активістів села і в клуб зігнали п'ятсот чоловік. Не може такого бути, щоб із 50 німців було вбито 100. І ще залишилися солдати. Я не хочу принизити партизанів, але правду розповідати необхідно, а правди в статті шановної М. К. Скрипки немає. І на мій погляд, їй потрібно не сперечатись з О. Сунком, а визнати помилку командування. Тому, що жодного фашиста вони тоді не знищили, а німці знищили два села...» «І це завдяки цьому бою, який тривав щонайбільше півгодини, було загублено понад двадцять чоловік підпільників» (в с. Погорільцях — авт.). «О. Сунко звинувачує у відступництві, а якщо б це було раніше, звинуватили б у зрадництві. Але він написав правду, і я, як безпосередній свідок тих подій, підтверджую». О. Дудко, пенсіонер підсумовує: «...я більш ніж переконаний, що О. Сунко зовсім не мав наміру «скомпроментувати» «партизанський рух», як пише В. Стацун. Зазначу мимохідь, що редакція дала можливість виступити більшості авторів, які з своїх позицій звинуватили мене, але це на її совісті. Після цього при зустрічі мені знайомі і навіть незнайомі люди висловлювали подяку за те, що я, нарешті, не побоявся сказати про минуле, яким воно було насправді».

Я вже говорив, що населення на окупованій території почувало себе між двох вогнів. Досить німцям чи мадярам взнати, що в селі побували партизани, як негайно наступала розправа. Партизанів же не дуже турбувала доля людей після їх відвідин. Їм аби запастися продуктами, одягом, взуттям. Могли взяти й коня з упряжжю, як у мого діда. Просив-благав дід залишити коника, без коня як жити — не послухали. А то ще інший випадок. Мої земляки-хуторяни зібрались і на одній підводі, в яку був запряжений добрячий чорної масті волик, відправились до млина на річку Ревна, де перед війною був хутір Шевчиха. Доїхати доїхали, а повернутись не знали як — волика забрали партизани.

Ліс — поруч з млином і, звичайно, ті, хто виконував продовольчу програму, нічим не ризикували.

У мене в кімнаті на стіні фотопортрет Василя Коробка, земляка. Я пишаюся ним, сміливим і мужнім. Віддаю належне й Іллі Авксентьеву, Василю Кузнецову, Олексію Садиленку, Миколі Денисову, Георгію Артозееву, Івану Дербо, Петру Жарому, Матвію Гончаренку, Павлу Тищенку, Сергію Мотчаному... Ціну людяність командира Перелюбського загону імені Чапаєва О. П. Балабая, який врятував життя групі оточених червоноармійців і командирам, що натрапили на перелюбських партизан. Серед них, — в особистій розмові пригадував Олександр Петрович, — знайшлися «гарячі голови», які не бажали повірити людям, розібратись, чому вони опинились у такому становищі, а лише бачили в них зрадників, і вимагали розстрілу. Командир же не допустив самосуду, а колишні оточенці, за його словами, стали ядром загону, воювали уміло — згодилась військова підготовка і витримка. Але, як розповідають, були й самосуди, особливо в 1941 і на початку 1942 років. Багато безіменних назавжди залишилися лежати у наспіх викопаних на лісових галявинах могилах. Ім ні слави, ні почестей. Лаврамні скористалось вище командування. Ім ні нагороди, і трофеї, і генеральські звання, і всі інші земні блага, про які рядові не могли мріяти. Тепер ветерани про це згадують, не приховуючись, тепер можна говорити. Не те, що в повоєнні роки. Що там повоєнні — десять років тому за таке вільнодумство можна було чекати суворої карі.

Дійсно, ворога треба було бити. Але ціною найменших втрат, а не кидати людей під нищівний вогонь на передовій і не залишати напризволяще мирне населення.

Цікаво ознайомитись із щоденником Є. В. Руднева, комісара партизанського з'єднання С. А. Ковпака, надрукованого кілька років тому газетою «Независимость». З нього багато чого розкривається нового, невідомого, що приховувалось.

Як наївно думати, що О. Ф. Федоров, перший секретар Чернігівського обкому ВКП(б)У добровільно залишився на окупованій ворогом території. Якби він встиг раніше вискочити з Чернігова, подібно іншим партійним керівникам вищого рангу, то опинився б у глибокому тилу, на так званому Ташкентському фронті.

Об'єктивніше оцінити події, що відбувались, дають можливість записки М. М. Попудренка. У його «щоденнику», що видавався один раз, зрозуміло, їх не знайти. Не все сюди потрапило. Як і оце: «14.04.1942 р. Факт остається фактом, мы с противником не боремся. Мало того, что не выполняем прямой приказ и указания тов. Сталина об усилении борьбы с врагом, о диверсиях на ж. д. и вообще на его коммуникациях — мы даже нигде его не беспокоим. Мне кажется, что если бы нам не нужно было есть, то мы не тронули бы и полицию».

Мемуарна література, підготовлена партизанськими командирами, насичена рожевими дифірамами: все у них виходило спритно і продумано, таких нищівних ударів завдавали ворогу, що той ледве їх витримував. Читач не все приймає за чисту монету. Хіба можна повірити одному з авторів (партизанському командирові, між іншим) який не посоромився написати, що загіч, яким він командував, був механізований? Казка про білого бичка та й годі. Але книжка відкривається передмовою, яку написав не хто інший, як відомий О. Федоров. А йому добре відомо, що партизанські загони, захоплюючи ворожу техніку, її знищували, користуватись нею з відомих причин було неможливо.

Нерідко той, хто краще фантазував, хто не соромився складати неправдиві зведення, уявні подвиги видавав за реальні, одержував високі нагороди і звання, навіть зірочки Героя.

Свої роздуми і життєві спостереження закінчу теж дорожніми нотатками. Недаремно кажуть, що дорога знайомить, повчає і розважає.

Восени минулого 1994 року я їхав у приміському поїзді Щорс — Конотоп. У купе сиділо чотири пенсіонери — жінка в окулярах, висока та худорлява, подружжя — чоловік з дружиною з села Данилівки Менського району, і я. Ми швидко перезнайомились і говорили про колективізацію, голод, минулу війну та важкі повоєнні роки. Багато чого пригадали, та чоловік з Данилівки звернувся до мене:

— Ми говоримо, а ви в основному слухаєте. Навіть не сказали, звідки ви. Чому мовчите?

— Треба ж комусь слухати, — обізвався я. — А сам я ваш сусід, з Корюківки.

— Ви з Корюківки? — чоловік підхопився з місця. — У мене в Корюківці багато знайомих, і родичі є. І став називати прізвища людей відомих і невідомих мені. Потім запитав:

— Ви знаєте, за що німці у сорок третьому спалили Корюківку? — і, не дочекавшись відповіді, продовжив:

— Якби партизани наприкінці лютого не напали на Корюківку, то вона б залишилась. А то що? Напали, вбили кількох солдатів, сільгоспкоменданта на станції схопили, поліцію розігнали. Небагато скажу. Із-за цього не треба було й нападти. Ще з тюрми визволили заарештованих. Їх могли розстріляти. Коли одні напали, то інші тим же відплатили. Два дні палили хати і стріляли людей. Усіх підряд: старих і молодих, навіть і дітей. Церкву не обминули. Бога не побоялись — священника вбили, і всіх хто був у церкві..

— Не два дні, — уточнив я, — а три...

— Два! — не відступав співрозмовник. — Я добре знаю, що два..

— Не будемо сперечатись, — погодився. — Ще живі свідки, та й в книгах сказано — три...

Співрозмовник, ніби бажаючи встигнути висловитись, продовжував:

— Чому партизани не захистили Корюківку? Думаєте — далеко були? — Не далі Тихонович, Високого, Червоної Буди... Ви ці села повинні знати. Може, скажете, не було можливості? Дехто на цьому й зупиняється. Але через п'ятдесят років пора, нарешті, говорити правду — не захотіли. Я вам скажу, загинула Корюківка даремно. Але про це чомусь не обнародовано. За такий строк секретність перестає бути секретністю. Та прийде час, історики своє слово скажуть...

За вікном у вечірніх сутінках замиготіли вогні. Потяг стишував хід. Пасажири вставали зі своїх місць і прямували до виходу. Розмова обірвалася, як і розпочалася, — несподівано. Може, комусь вона ще пригадається, спаде на думку, а може, й ні. Хіба мало про що гомонять люди в дорозі...

У ГЛИБ ВІКІВ

Олена Русіна

ЧЕРНІГІВ І «РУСЬКА ЗЕМЛЯ» У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Чернігівщина являє собою регіон, що відіграв виключно важливу роль у формуванні державності східних слов'ян. Як відомо, у IX ст. Чернігів поряд із Києвом та Переяславом був одним із центрів «Руської землі» — політичного утворення у Середньому Подніпров'ї, яке передувало Давньоруській державі, а згодом перетворилося на її територіально-політичне ядро.*

Можливо, що в цей час у Чернігові резидували князі місцевої сіверської династії — вожді племінної аристократії на зразок древлянського Мала; однак, за браком джерельного матеріалу, це припущення й досі залишається в сфері гіпотез. З певністю можна твердити інше: у 20-і рр. XI ст. Чернігів стає резиденцією князя Рюриківича — Мстислава Володимировича, який, за Городецькою умовою із Ярославом (1026 р.), утримав за собою дніпровське Лівобережжя. Щоправда, після смерті Мстислава (1036 р.) чернігівський стіл був ліквідований; та вже за кілька десятиріч у 1054 р. Ярославовим заповітом поділ «Русі»** по Дніпр» був відновлений: Київ отримав Ізяслав Ярославич, а на Лівобережжі виникли два князівських столи — чернігівський Святослава Ярославича та переяславський Всеволода Ярославича.

Ці князівства, як правило, фігурують у науковій літературі як Київська, Чернігівська та Переяславська «землі».

Проте аналіз літописного матеріалу свідчить, що ці терміни, якими досить широко оперують сучасні дослідники, відсутні в топоніміконі Давньої Русі, що включає ряд інших «земель» — таких як Волинська, Галицька, Новгородська, Ростовська (Суздальська), Рязанська, Смоленська¹.

Паралельно існують літописні фрагменти, де (в контексті подій XII — XIII ст.) Київ, Чернігів та Переяслав досить виразно локалізуються в «Руській землі» (пор.: «В се же лето ходи Всеволод в Русь (к Переяславу (з Новгорода Великого — О. Р.) повелением Яроп (о)лцем» (1132 р.)²; «Ходи Мирослав посадник из Новагорода мирить кыян

*Характерно, що при цьому назва «Русь» закріпилась за усією державою. Звідси — два значення терміну «Руська земля» зафіксовані у джерелах: первинне, вузьке, і широкое — у розумінні всієї сукупності східнослов'янських земель.

**Про те, що у 1026 р. між Мстиславом та Ярославом було поділено Русь у вузькому значенні цього слова, свідчить той факт, що після смерті Мстислава Ярослав, за повідомленням літописця, «бысть самовластєць (Іпат.: «единовластєць») Русьстей земли» (Летопись по Лаврентьевскому списку) далі — Лаврентьевская летопись). — СПб., 1872. — С. 147; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 138), хоча на Русі у цей час в Пекові сидів Судислав, а в Полоцьку — Брячислав.

с черниговьци, и приде, не успев ницто же: сильно бо взмялася вся земля Русская... В то же лето, на зиму, иде в Русь архиепископ Нифонт с лучшими мужи и заста кыяны с черниговьци стояще противу себе, и множество вои; и божиею волею смиришася» (1135 р.)³; за літописним повідомленням від 1175 р., де йдеться про синів Юрія Долгорукого, Всеволода та Михалка, що на той час перебували «у Святослава князя в Чернигове», вони знаходяться «в Русі (а не в Ростово-Суздальській землі, де було вбито їх брата — князя Андрія Боголюбського)⁴; в літописній звістці про похід на половців взимку 1187 р. київські князі-співправителі Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич з їх «братъєю» (в тексті названий тільки чернігівський князь Ярослав Всеволодович) фігурують як «вси князи Руские»⁵; під час нашествия монголо-татар Батий, «избиша» Рязанську землю і «поплени грады Суждальские», «поча посылати на грады Русские»: Переяслав, Чернігів і Київ⁶. З-поміж міст Чернігівського князівства літописці впевнено відносять до «Русі» Трубчевськ та Стародуб: «Придоша ис Чернигова (до Новгородської землі — О. Р.) Борис Негочевич, тысячный, Михаил с братом, и Володикович Петре, Глеб С(е)менов брат Борисович, Миша, с князем Святославом Трубчевским на средоговенне; и быша в Буици, селе святого Георгия, и оттоле вспятися назад князь Святослав в Русь» (1232 р.)⁷; у 1147 р. до князя Святослава Ольговича, що перебував м. Черинську (на верхній Оці), «прибегоша из Руси децкы и поведаша ему Володимира в Чернигове, а Изяслава у Стародубе»⁸.

Зрозуміло, що ці літописні фрагменти не пройшли повз увагу істориків. Зокрема, на підставі джерельного матеріалу XII — XIII ст. А. М. Насонов реконструював територіальні межі «Руської землі», час існування якої він, втім, обмежив IX — першою половиною XI ст., вважаючи, що в 1054 р. «Русь» розпалась на три «самостійні напівдержави» (термін, запозичений із «Заміток з приводу конспекту підручника з історії СРСР» А. О. Жданова, С. М. Кірова, Й. В. Сталіна); на думку дослідника, починаючи з другої половини XI ст., «Русь» виступає як чисто географічний термін, що позначає південну частину Давньоруської держави.⁹

Цей погляд поширений і у сучасній літературі. Так, з точки зору Б. О. Рыбакова, «для XI — XII ст. єдність Південної Русі була лише історичним спогадом, що не відповідав політичним та культурним обставинам того часу»; «на ту пору, коли всі літописці одноставно відділяли Південну Русь від інших частин Русі, це відосблення не мало під собою жодних підстав. На обширній території Південної Русі було кілька князівств, що належали постійно ворогуючим між собою Юр'євичам, Ростиславичам, Давидовичам, Ольговичам»¹⁰.

Неважко помітити, що ці судження базуються на уявленні про ідентичність потестарно-територіальної єдності і єдності політичної: розділення території «Руської землі» на три волості ототожнюється із її політичним роздібненням — отже, з остаточним розпадом «Русі» — політичного ядра Давньоруської держави¹¹. Відповідно, усі літописні згадки про «Русь» після 1054 р. при цьому тлумачаться як традиція, а такий беззаперечний факт, як єдність дій трьох Ярославичів, пояснюється їх «прагненням зберегти перший час цілісність Руської землі» і її політичне значення¹¹.

При цьому випускається з уваги типологічна своєрідність політичної організації суспільства цієї епохи, що визначається у новітніх дослідженнях як сеньйорат (за тогочасною лексикою — «старейшинство»).

³Поділ «Русі» за Городецьким миром розцінюється і А. М. Насоновим, і Б. О. Рыбаковим як тимчасова втрата «Руссю» політичної єдності. — Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 33; Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 67.

— співправління всіх наявних представників правлячої династії, спільне володіння ними державною територією при виділеному положенні старшого («старейшины») ¹². Зрозуміло, що цей устрій не означав ні розпаду Давньоруської держави, ні деструкції «Руської землі» — хоч потенційно і містив в собі обидві ці можливості. Вони могли б реалізуватись ще на межі XI — XII ст. за умов послідовного виконання рішень Любецького з'їзду князів (1097 р.): «...Кождо да держить отчину свою: Святополк Киев Изяславу, Володимир Всеволожу, Давыд и Олєги Ярослав Святославлю» ¹³, тобто закріплення територій, відведених Ярославом Изяславу, Святославу та Всеволоду, за їх синами як спадкових володінь — «отчин», утвердження за Изяславичами, Святославичами і Всеволодовичами виключних прав на посідання Києва, Чернігова та Переяслава. Але, як показали подальші події, цей новий режим був проведений у життя лише частково: якщо право володіння Черніговом і підлеглими йому територіями було справді назавжди обмежено колом нащадків Святослава Ярославича, то Київ, наприклад, так і не перетворився на будь-яку «отчину»: після смерті Святополка (1113 р.) Изяславичі були відтиснуті від володіння цим столом, а спроби Всеволодовичів та Ольговичів закріпити його за собою в остаточному підсумку так і не увінчалися успіхом — внаслідок чого, починаючи з другої половини XII ст., в міжкнязівських відносинах міцно утвердився принцип відсутності спадкових прав на Київ у будь-кого з нащадків Ярослава ¹⁴.

Очевидно, саме із статусом Києва як загальнородового надбання Рюриковичів й пов'язано в першу чергу існування «Руської землі» протягом XII—першої половини XIII ст.: адже якраз внаслідок цього принципу Чернігівське князівство так і не перетворилося на замкнене, самодостатнє політичне утворення — воно являло собою, якщо вдатись до аналогії, своєрідну «відкриту систему» (переміщення князів чернігівської династії з волості у волость не обмежувались границями їх власної «отчини», а час від часу поширювались і на київський великокнязівський стіл); що ж стосується Переяславського князівства, то воно відзначалось досить специфічним статусом, перебуваючи у найщільнішому зв'язку із Києвом і за своїм положенням фактично наближаючись до київської волості: князі, що сиділи на київському столі, практично без перешкод поряdkували переяславським столом, на якому так і не укріпилась власна династія (як це було на Чернігівщині). Серед причин, що викликали це явище (воно визначається у літературі як «неповна самостійність Переяславського князівства», «певна його залежність від Київської землі», «опіка київських князів» над Переяславом), в сучасних дослідженнях висувається в першу чергу роль цього регіону в захисті підступів до Києва, необхідність спільної боротьби київських та переяславських князів проти степових кочовиків ¹⁵.

Щоправда, починаючи із середини XII ст., Переяслав, як правило, перебував у посіданні ростово-суздальських князів — нащадків Юрія Долгорукого (звідси — згадка Суздальського літопису (1213 р.) про Переяслав як про їх «отчину» ¹⁶), але це володіння не було ні постійним, ні безперервним — і, таким чином, тенденція до потестарного самовизначення так і не стала провідною в історичній еволюції Переяславщини.

Отже, очевидно, що територіально-потестарне роз'єднання «Руської землі» так і не призвело до політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя, яке б дало підстави твердити про перетворення терміну «Русь» в чисто географічний.

З іншого боку, було б, напевно, некоректно обмежитись констатацією цього факту: адже будь-яка статика є, по суті, умовною — за нею криється взаємодія різнонаправлених, взаємовиключаючих тенденцій.

Тож слід відзначити наявність двох провідних напрямів суспільно-політичної еволюції Середнього Подніпров'я — тенденції до збереження «Руської землі» і контртенденції до її дезинтеграції, розкладу на структурні компоненти.

Обидві ці тенденції добре простежуються в подіях політичного життя у Давньоруській державі XI — першої половини XIII ст. Так, наприклад, всупереч згаданому вище принципу відсутності монопольного права на володіння Києвом у будь-кого з нащадків Ярослава Мономаховичами не раз робились спроби обмежити горизонт безпосередніх політичних інтересів чернігівських князів границями їх «отчини». Зокрема, у 1174 р. правнук Володимира Мономаха Ярослав Ізяславич, зайнявши київський стіл, рішуче відмовився виконати обіцянку, яку він дав раніше чернігівському князю Святославу Всеволодовичу — наділити його однією із київських волостей: «поча ему молвити, (к) чему тобе наша отчина, тобе си сторона не надобе». Внаслідок цього виникла конфліктна ситуація між Ярославом та Святославом, що відстоював традиційний статус Києва, яка, безсумнівно, вплинула на рішення Ярослава, по кількох місяцях перебування у Києві, повернутись до Луцька.¹⁷

Через двадцять років після цих подій у 1195 р. київський князь Рюрик Ростиславич почав вимагати від Ольговичів «не искати отчины нашея Києва и Смоленська под нами и под нашими детми и подо всем нашим Володимерим племенем; како нас разделил дед наш Ярослав по Днепр, а Киев вы (вам) не надобе». Це викликало законну протидію з боку чернігівських князів: присягнувши «не шукати» Києва за життя Рюрика, вони, однак, не збирались відмовлятися від нього в перспективі, протестуючи проти надання Києву статусу «отчини»¹⁸.

В результаті усіх цих колізій вихідний статус Києва був збережений і надалі; відповідно, Дніпро так і не став політичним кордоном, що відокремлює Київщину від Чернігівщини — що не могло не відбитися в лексичі літописних джерел: як в «Повести временных лет», так і в Київському літопису Правобережжя та Лівобережжя зветься не «київською» та «чернігівською», а «сей» і «оной» сторонами Дніпра.*

Більше того — на початку XIII ст. боротьба Ольговичів та Мономаховичів за посідання Києва призвела до парадоксальної, безпрецедентної ситуації: в 1210 р. київський князь Рюрик Ростиславич поступився київським столом Всеволоду Святославичу, а сам перейшов у Чернігів, де й залишався до самої смерті (1214 р.)¹⁹. Цей одиничний факт отримання князем прав на Чернігів всупереч його статусу «отчины» Ольговичів²⁰ — нехай він навіть і не мав істотних наслідків (як, за виразом О. Є. Преснякова, «штучна комбінація.., яка лише випадково врізалась в долю Чернігова»²¹) — є, однак, показовим у плані відсутності жорстких кордонів, що відокремлювали Правобережжя від Лівобережжя, Київщину — від Чернігівщини.

Консолідації «Руської землі» сприяли зовнішньополітичні обставини — часті напади половців на південноруські землі, організація ефективної відсічі яким була можливою лише за умов мобілізації сил усіх князівств Південної Русі — Київського, Чернігівського, Переяславського.** Характерно, що якраз у цій сфері активно проявлялись сепара-

*Лаврентьевская летопись — С. 213 (1093 р.), 223 (1096 р.); Ипатьевская летопись. — Стб. 396 (1150 р.), 546 (1171 р.), 556 (1172 р.), 675 (1193 р.).

**Виняток становить лише епізод, де йдеться про спробу Святослава Всеволодовича (який у 1177 р. перейшов із Чернігова на київський великокнязівський стіл) вигнати з київських волостей Давида та Рюрика Ростиславичів. В цьому фрагменті, вміщеному у Київському літописі під 1180 р., лівий берег Дніпра, по якому «ходять» Святослав, названо «чернігівської стороною» (Ипатьевская летопись. — Стб. 614 — 615) — що пояснюється авторством даного повідомлення, яке вийшло з-під пера літо-

тистські прагнення чернігівських князів, безпосередньо пов'язані із зростанням їх могутності і зміцненням політичного суверенітету.²²

З іншого боку, слід враховувати і той факт, що посилення чернігівських князів підвищувало їх шанси в боротьбі за посідання Києва — і, отже, гальванізувало уявлення про існування «Руської землі», які, таким чином, «співіснували» із таким значним потестарним утворенням, яким у XII — першій половині XIII ст. було Чернігівське князівство.

В цій парадоксальній, на перший погляд, ситуації насправді немає нічого незвичайного: адже, по суті, вона на регіональному рівні відтворює устрій всієї Давньоруської держави цього часу, що органічно поєднував дроблення політичного суверенітету з існуванням єдиного державного організму. Термін «роздробленість», що традиційно прикладається до цього устрою, є дещо однобічним і не відбиває сутність Давньоруської держави XII—першої половини XIII ст. як єдиного—хоча і розчленованого у територіально-потестарному відношенні — цілого з загальноруським політичним центром — Києвом — як основою цієї єдності*. При цьому, навіть кажучи про перетворення Києва з «реальної столиці» Давньоруської держави у «символ історичної та загальноруської єдності»²³, тобто про зміщення його політичного гегемонії в царину традиції, слід зважати на специфіку мислення феодальної епохи (в тому числі і мислення політичного) як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле, звичаї предків. Через це навіть втрачаючи реальне політичне значення, Київ усе ж таки продовжував побутувати як компонент політичної свідомості, що активно формував поведінкові стереотипи (прагнення до здобуття київського стола).

Таким чином, із специфічним статусом Києва (його «відкритістю», внаслідок відсутності спадкових прав на монопольне посідання цього стола у будь-якої князівської галузі, для усіх князів Рюриковичів), що залишався незмінним до самої Батиєвої навали, пов'язано як збереження у цей період державної єдності Русі, так і існування «Руської землі». В той же час слід підкреслити наявність двох історичних тенденцій — до зберігання спільності Київщини, Чернігівщини, Переяславщини у рамках «Руської землі» і до їх роз'єднання, тобто до деструкції «Русі». Безперечно, що обидві тенденції були лише відображеннями більш загальних процесів, що мали місце в масштабах всієї держави — доцентрових і відцентрових, являючи собою їх локальну модифікацію.

Важко передбачити, якими були б хід і, відповідно, результати політичної еволюції Київської Русі, якби спонтанний, закономірний розвиток цих процесів не перервало несподівано монголо-татарське нашествя. Воно принесло із собою, крім величезних людських та матеріаль-

писця Рюрика Ростиславича. — Див.: Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М., 1972. — С. 181 — 182.

*Це відзначив ще А. М. Насонов: «...Навіть після розпаду південноруської території на «напівдержави» уявлення про єдність «Руської землі»... ще певний час зберігалось внаслідок потреби в обороні країни від тюрських орд». — Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 45.

*В безпосередньому зв'язку із традиційними уявленнями про роздробленість (тобто фактично — із недооцінкою політичної гегемонії Києва у Давньоруській державі другої чверті XII — першої половини XIII ст.) перебувають, зокрема, і твердження про те, що «Чернігівське князівство по суті відокремилось від Київської Русі ще в другій половині XI ст. і тільки тимчасово, за Мономаха, було у васальній залежності від київського князя» (Рыбаков Б. А. Киевская Русь...—С. 502); які фактично ігнорують не лише конкретні факти внутрішньополітичного життя Русі (наприклад, роздачу чернігівських волостей київським князям Ізяславом Мстиславичем у другій половині 40-х рр. XII ст.), але і прямі вказівки літописця на існування цієї «залежності» (зокрема, в період князювання у Києві Мстислава Ізяславича (167—1169 рр.): «бяху... тогда Олговичи в Мстиславли воли». Ипатьевская летопись. — Стб. 538), які суперечать уявленням про абсолютний суверенітет Чернігівського князівства.

них втрат, злам механізмів, що регулювали функціонування політичної влади в країні (внаслідок спустошення Південної Русі) і відповідно порушення традиційних внутрішніх зв'язків, відособлення окремих частин Давньоруської держави — і, в тому числі, складових компонентів «Руської землі», згадки про яку після цього без сліду зникають із вітчизняних джерел.

Джерела та література:

¹Див., напр.: Лаврентьевская летопись. — С. 229, 337, 338, 354, 355, 371, 415, 418, 437, 439 та ін.; Ипатьевская летопись. — Стб. 227, 448, 468, 520, 551, 577, 608, 610, 659, 670, 778; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ). — М.; Л., 1950. — С. 25, 74, 286.

²НПЛ. — С. 22.

³Там же. — С. 23 — 24.

⁴Ипатьевская летопись. — Стб. 595 — 596.

⁵Там же. — Стб. 653 — 654.

⁶Там же. — Стб. 778 — 785.

⁷НПЛ. — С. 280.

⁸Ипатьевская летопись. — Стб. 341 — 342.

⁹Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. — М., 1951. — С. 28, 31 — 33.

¹⁰Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв. М., 1982. — С. 67.

¹¹Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 28, 32.

¹²Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X — XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1986 г. — М., 1986. — С. 149 — 157; Толочко А. П. Структура княжеской власти в Южной Руси в середине IX — середине XIII в.: Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. — Киев, 1989. — С. 8.

¹³Лаврентьевская летопись. — С. 247.

¹⁴Толочко А. П. Указ. соч. — С. 9 — 10.

¹⁵Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X — XIII вв. — М., 1975. — С. 125 — 135.

¹⁶Лаврентьевская летопись. — С. 416.

¹⁷Ипатьевская летопись. — Стб. 578.

¹⁸Там же. — Стб. 688 — 689.

¹⁹Лаврентьевская летопись. — С. 413, 416.

²⁰Див. спробу заперечити достовірність цього епізоду: Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб., 1892. — С. 48 — 66.

²¹Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси: Очерки по истории X — XII столетий. — СПб., 1909. — С. 124.

²²Див., напр.: Ипатьевская летопись. — Стб. 630 — 631, 633, 637 — 651, 653 — 654.

²³Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978. — С. 11.

ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ГІР (НАРИС ПЕРШИЙ)

«Де Болдині дримали тихі гори...»

М. Зеров. «Чернігів».

Болдині гори, ов'яні серпанком прадавніх легенд, Болдині гори... Такі, здається, відомі, знайомі і все ж досі загадкові, незвідані навіть після тривалих пошуків і численних розвідок, досліджень, які лише останнім часом почали розкривати дійсну історію та сховані в глибинах пагорбів таємниці.

З Болдиними горами пов'язані не лише багатовікова історія міста, а й численні сумні і радісні сторінки його сучасного життя. Це ж саме на Болдиних горах, які плавною дугою окреслюють із заходу, північного заходу і півночі увесь обшир запашних луків у середній течії головного притоку Дніпра — Десни, поставили наші прадіди свої перші хижі і святилища, спорудили численні земляні меморіальні споруди — кургани і звели грізну на ті далекі часи фортецю-дитинець, побудували дерев'яні, а згодом і муровані храми, викопали в міцному суглинистому ґрунті розгалужену систему підземних галерей, приміщень-печер.

Хто вперше назвав гори Болдиними, невідомо. Але вже у 1069 році, тобто більше ніж дев'ять століть тому, вони згадані в літописі.

Давньоукраїнське «болди», «болд» означає гори, гора.² А місцеві краєзнавці висловлюють припущення, що свою назву Болдині гори отримали від давньослов'янського «болд» — дуб, оскільки й досі на схилах цих гір і неподалік у Святому гаї можна бачити рештки дубових гаїв у вигляді дерев-велетнів. Боляче, що найстарші з них у віці 600—700 років нещодавно знищені у «Святому» та по вулиці Урицького (кол. П'ятницька).

У наші дні поняття «Болдині гори» звужено і часто-густо Болдиною горою звать лише мисовидний виступ гори на розі вулиць Толстого та Гліба Успенського (кол. Підмонастирська та Іллінська), де містяться визначні пам'ятки історії та культури — кургани IX—XI сторіч, Іллінська церква XII сторіччя та в єдиному комплексі з нею Антонієві печери XI—XVIII сторіч і один із найкращих архітектурно-художніх ансамблів України XVII—XVIII сторіч — Троїцький монастир. Не випадково побутує і назва цієї частини Болдиних гір «Троїцька гора».

Тут же існують і дорогоцінні пам'ятки ближчого до нас часу: каплиця, де поховано відомого вченого і дипломата Григорія Щербину, могили етнографа і письменника Олапаса Марковича, поета-байкаря Леоніда Глібова, письменника Михайла Коцюбинського і могила Невідомого Солдата з Вічним вогнем.

Насправді ж Болдині гори — це перерізані глибокими урвищами і яругами високі кряжі правого берега Десни, які простяглися більше ніж на три кілометри від сучасного Валу — дитинця XI—XII сторіч — на сході до залізничного насипу біля літописного села Жолвинка на заході понад річкою та її безкрайньою заплавою...

Як ми вже згадували, невід'ємними від мальовничого ландшафту Болдиних гір є земляні піраміди-кургани, які розкидані грудами та поодинокі не лише на Болдиних горах, а й в різних частинах сучасного міста і які поряд із славнозвісними монументальними споруд-

дами-храмами й іншими пам'ятками мурованої та дерев'яної архітектури надають неповторного колориту історичній панорамі Чернігова.

Кургани — від тюркського «горб, укріплення» — це своєрідні меморіальні конусовидні, схожі на піраміди, споруди поховального призначення із землі, рідше каменю, або землі й каменю, які з'явилися в епоху бронзи (3-є тисячоліття до нашої ери).

Але в Чернігові до нашого часу збереглися лише кургани пізньої доби — язичницької пори IX—X сторіч та початку християнізації Київської Русі наприкінці X — початку XI сторіч. До речі, варто зауважити, що кургани споруджували і справляли на них тризну не лише на місці поховання загиблого воїна-дружинника чи полеглого городянина, селянина, а й навіть тоді, коли воїн загинув десь на чужині. Такі пам'ятні кургани без небіжчика і без поховального інвентаря звуться кенотафами. Виявлені вони дослідниками і серед курганних комплексів Чернігова.

Чернігівські курганні комплекси і групи курганів, пов'язані з розміщенням поселень і городищ — попередників і сучасників міста, охоплювали давній Чернігів півколом, розкритим у бік південних схилів Болдиних гір та заплави Десни. Починаючись на території сучасного міста, курганні комплекси і групи простягались далеко за його межі, вздовж старовинних шляхів у напрямі Києва, Любеча, Гомію (Гомеля), Новгород-Сіверського — на північний схід, захід і південний захід, і доходили до старовинних сіл Гушино, Масани, Яцево, які увійшли до меж міста.³

Чернігову поталанило більше, ніж іншим старовинним містам: тут і досі зберігається понад 200 курганів IX—XI сторіч. Значних (до 10 і більше метрів заввишки) розмірів земляні піраміди, споруджені над похованнями княжими та дружинними, і невисокі (до 1,5—2 м) кургани над похованнями ремісників та іншого люду, складали величезні некрополі із багатьох сотень курганів. Їх залишки ми й сьогодні бачимо не лише на Болдиній горі на роздоріжжі вулиць Толстого і Гліба Успенського, а й по вулицях Шевченка, Східночеській, Курганній у районі П'яти кутів та інших місцях.

Ось вони — поруч...

Незважаючи на те, що час і люди «добре попрацювали», щоб зменшити їх кількість, як і взагалі від невігластва і войовничої атеїстичної ідеології нищилися і подекуди й досі нищать історико-архітектурні пам'ятки, у Чернігові практично всі кургани взяті під державну охорону, і є надія на подальше збереження і можливе відновлення-реставрацію хоча б головних, найбільш видатних земляних пірамід-курганів доби народження Чернігова як історичного міста.

Найбільший з існуючих — унікальний не лише в Україні — за історико-культурним значенням курганний могильник у кількості понад 150 курганів складає так звану Троїцьку курганну групу на високому пагорбі Болдиних гір зі сходу Троїцько-Іллінського архітектурного ансамблю. Цей комплекс складається із ранньослов'янських курганів з трупоспаленням або із зрубаними саркофагами IX—X сторіч і курганів з похованнями в ямах ранньохристиянської доби кінця X — початку XI сторіч.

Майже сторіччя минуло з часу, коли у 1872 та 1908 роках відомий археолог — уродженець Чернігівщини Дмитро Самоквасов розкопав 118 курганів з Троїцького могильника-некрополя. Його розкопки дали історичній науці багатий матеріал для вивчення життя і побуту мешканців Чернігова IX—XI сторіч.⁴

Та найцінніші знахідки на Болдиній — Троїцькій горі було виявлено під час розкопок найвищого тут кургану «Гульбище», датованого IX ст.

Ця земляна піраміда — курган заввишки понад 9 метрів з широким обводним ровом глибиною біля 3 метрів є і сьогодні домінантною, яка панує над цим некрополем, у перспективі колишньої Підмонастирської (зараз Толстого) вулиці від Єлецького монастиря з північного сходу, в панорамі Болдиних гір з боку Десни та Київського шляху.

Під насипом «Гульбища», який мав діаметр з ровом близько 45 метрів (під час спорудження поруч Могили Невідомого солдата та обеліску контури кургану значно скорочені і рів повністю засипано), на величезному кострищі дослідником виявлені зброя дружинника — масивний щит, окований міддю і прикрашений із зовні срібними бляхами, а також шолом, кольчуга та великий, довжиною 126 см з ручкою, дворучний меч. Знайдено також два списи, уламок сокири, частину лука і оплавлені вогнем шматки жіночих прикрас зі скла, срібла і золота.

Безумовно, найцікавішою із знахідок у Гульбищі був меч мотузного воїна. Цей меч-велетень з ручкою, оздобленою прикрасами зі срібла та напівдорогоцінних каменів, перевершував звичайні розміри давньоруських мечів майже на третину. І не випадково є думка: чи не могли поховати у кургані «Гульбище» давнього воїна, подібного до головного героя відомої билини під іменем Ілля Муромця? Адже, за словами цієї билини, він здійснив свій перший подвиг десь поблизу Чернігова, звільнивши місто від ворожої облоги.⁵

Ілля Муромець, визволивши Чернігів, їде до Києва і по тому шляху бере в полон Солов'я-Розбійника, який дошкуляв купцям і багатим подорожнім там, де за західною околицею міста Болдині гори розрізує глибоке урвище під назвою Малієвого яру. І чи не є Малій та Соловей-Розбійник однією й тією ж особою?

І хоч досі не існує достеменних свідчень, які б дозволили нам пов'язати давню билину про Іллю Муромця з похованням воїна-дружинника під курганом «Гульбище», припущення таке має право на життя.

Майже впритул до «Гульбища» із заходу височить ще один з найбільших курганів Троїцької групи. Це курган висотою понад сім метрів і діаметром з обводним ровом близько 35 метрів, названий «Безіменний». І тут розкопками Д. Я. Самоквасова виявлено поховальний інвентар, але значно бідніший, без зброї та дорогоцінних прикрас. На кострищі знайдено сокиру, серп, ніж, вудила, пряжу і гудзики, точильний брус та візерунчасті бронзові платівки, а також складену в кілька рядів тканину з льону.

Донедавна тут же, на захід від «Безіменного» кургану, існували ще два досить великі кургани без назв. На жаль, від них після розкопок лишилися тільки невисокі пагорбки — рештки на поверхні ґрунту.

Що вже казати про десятки, сотні невеличких курганів напівсферичної форми обабіч згаданих велетнів-курганів, які заростають самосіяними акаціями, грушами-дичками, березами. На жаль, точної кількості цих курганів колись величезного курганного некрополя під назвою Троїцької або Болдиногірської групи, який нараховував майже півтори тисячі курганів наприкінці XIX сторіччя (за даними Д. Я. Самоквасова), зараз не знає ніхто з археологів, істориків.

Під час розкопок малих курганів Д. Я. Самоквасов з'ясував, що вони датуються добою християнізації Київської Русі. Нагоді обряд трупоспалення вже виходив із вжитку, але за традицією над захороненням труни у яму зверху насипали кургани як своєрідні монументи, оточені також обводними ровами (звідти брали ґрунт для курганів), які символічно виконували захисну роль.

Серед знахідок у таких курганах виявлені скроневі прикраси—кільця різних типів, лунниці, намистини, обручки з бронзи, срібла і золота та інші речі.

Знахідки у малих курганах Болдиної гори поставили перед дослідниками два питання, на які й досі нема остаточної відповіді.

По-перше, чому тут інвентар зустрічається головним чином в жіночих похованнях, коли, як правило, у давніших курганах повсюдно багатші знахідки завжди були в чоловічих похованнях?

По-друге, остаточно невідомо, до якого ж населеного пункту—поселення чи городища безпосередньо «прив'язані» ті сотні курганів?

Відомий український археолог В. О. Богусевич висловив припущення, що ці кургани входили в межі Чернігова, зокрема, його Подолу.⁶ Але чи можемо ми виключати думку, що цей курганний некрополь був пов'язаний з одним із відомих поселень на околицях тогочасного міста, наприклад, з так званим «Городком» чи «Микулиним», які існували в заплаві Десни у південній частині Лісковицького луку між «Святим» гаєм та західними схилами Болдиних гір⁷.

Безумовно, це лише припущення, яке може бути підтвержене чи спростоване лише тоді, коли в зоні Лісковицького луку, старовинного річища Десни під Болдиними горами та урочищ Маліїв яр, Городок, Микулино і «Святого» гаю будуть виконані архітектурно-археологічні дослідження.

Ми не виключаємо й думки, що саме такі дослідження допоможуть уточнити і давню топографію місцевості і розкрити загадку так званої «Пристані» на захід від урочища «Городок» — острівного городища на старому річищі Десни. Зараз це район будинків під номерами 180—197 по вулиці Кропивницького, біля підніжжя південного краю Болдиних гір. Саме там у 20-х роках ХХ сторіччя насипом залізничі перекрито схили Болдиних гір і в них печеру, яка згадується в літературі.

Ми не маємо жодного сумніву, що дослідження курганного некрополя на найвищому плато Болдиних гір значно збагатили історичну науку, і знахідки в курганах мають значний інтерес як свідчення життя і побуту, мистецького хисту і рівня розвитку ремесел сіверян IX—XI сторіч.

Однак усі ці знахідки значно поступаються перед дійсно унікальними пам'ятками найбільшого з відомих курганів — могутньої «Чорної могили», датованої серединою X сторіччя, яку Д. Я. Самоквасов досліджував впродовж двох археологічних сезонів 1872 та 1873 років.⁸

Таємнича і сувора назва цієї величної земляної піраміди заввишки 12 метрів, пов'язана з легендою про загадкового князя Чорного як засновника Чернігова. І це не дивно. Адже курган грандіозний за розмірами — його обсяг понад 6 тисяч кубічних метрів при довжині підніжжя внизу 125 метрів з широким майже восьмиметровим глибоким обвідним ровом — здіймався поруч із так званим Єлецьким городищем, де з XI сторіччя існує Єлецький монастир, був найвищою землею спорудою язичницької доби.

Курган вивищувався над численними, менших розмірів курганами прилеглого некрополя та над напівземляною і одно-двоповерховою

вою тогочасною забудовою міста. Своїми розмірами та пірамідальним силуетом курган ніби проголошував сучасникам і нащадкам, що не було рівних людині, заради увічнення пам'яті якої споруджено цей меморіал поруч з найдавнішим центром міста⁹.

Розкопки «Чорної могили», чи, як інколи пишуть, «могили князя Чорного», виправдали сподівання Д. Самоквасова знайти щось вражаюче, незвичайне.

І справді, речі, знайдені в кургані, становлять гордість вітчизняної історичної науки та культури. Вони, як і, власне, курган, стали все-світньовідомі. Перш за все, Д. Самоквасовим встановлено, що під курганом поховано дійсно людей княжого походження з обрядом трупоспалення. Серед численних речей, знайдених у цьому похованні, виявлено знаряддя праці, дорогоцінні прикраси, побутові речі, предмети культового призначення та золоті візантійські монети, датовані 945 — 950-ми роками. Саме вони й допомогли встановити приблизний час спорудження «Чорної могили».

Раніше карбування цих монет курган аж ніяк не міг з'явитися, а в 988 році вже було введено християнство, коли князів, та й не тільки їх, ховали вже за християнським звичаєм без трупоспалення в гробницях-саркофагах з овруцького шиферу — пірофілітового сланцю, з мармуру, цегли-плінфи і, як правило, в храмах та поруч з ними.

Отже, «Чорну могилу» спорудили десь у проміжку часу між 950 та 988 роками. А це — час відомих князів Русі Ігоря, Ольги, Святослава...

Цей факт спростовує поширену і таку привабливу легенду про поховання тут легендарного князя Чорного — нібито засновника Чернігова, іменем якого й названо місто. Тим паче, що згадка про Чернігів в літописах датується 907 роком, тобто на 50—60 років раніше смерті людей, похованих під курганом.

Найціннішими серед знахідок з «Чорної могили» з точки зору історичної науки є два турячих роги. Вони й досі привертають до себе увагу істориків, мистецтвознавців, які вивчають язичницьку добу в житті Русі—України і намагаються осягнути таїну походження дивних високохудожньо карбованих зображень на оправах.

Турячі роги — ритуальні келихи-ритони, прикрашені срібними оправами та квадратними накладками-платівками, використовувалися на князівських бенкетах і за урочистим ритуалом переходили з рук до рук почесних гостей та найближчих дружинників князя.

Менший за розмірами турячий ріг з «Чорної могили» мав довжину 54 см і його срібна оправа орнаментована рослинним візерунком, переплетеним у гірлянди.

Оправа другого — більшого за розмірами рогу довжиною 68 см — орнаментована значно складніше і багатше. Вона прикрашена гравірованим тетралогічним фризом із зображенням фігур дивовижних тварин, птахів та людей у оточенні ритмічного рослинного орнаменту.

Академік Б. Рибаків — дослідник кількох пам'яток у Чернігові, вивчивши знахідки з «Чорної могили» і, зокрема, роги-ритони, висловив думку, що на срібній оправі більшого з них, ймовірно, зображено один із епізодів старовинної билини про пригоди племінника князя Володимира — дружинника Івана Годіновича, який «по науцению» князя поїхав з Києва до Чернігова добувати собі наречену, місцеву красуню Марію (у деяких варіантах билини — Настю). У жорстокій боротьбі за дівчину з Афромієм Афроміевичем (Кошієм Безсмертним) Івана Годіновича від смерті рятує птах-чорний вран» (орел).¹¹

Знахідки в кургані у вигляді парного чоловічого інвентаря (два шоломи, дві кольчуги, два мечі, дві піки, два ножі та два турячих роги-ритони й залишки двох осідланих коней навели Б. Рибаківа на думку, що в «Чорній могилі», окрім чоловіка і жінки, був похований ще один чоловік. Але зменшені розміри одного комплекту бойового спорядження та керамічна посудина з набором дитячої гри — сотні бабок та бронзові битки — дають підстави для думки, що усі ці речі належали хлопчику-підлітку. Хто ж він був?

Ми припускаємо, що обмеженість археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова хоч і великим, але єдиним шурфом-колодязем не дозволили йому виявити залишки третьої особи, яка, судячи з багатства поховального інвентаря, належала до знатної сім'ї. Вона вмерла або була забита за звичаєм разом із похованням князя, хай і легендарного, не засвідченого літописами.

Виникає питання: чи не ховала величезна земляна піраміда останки останніх представників сім'ї чи династії Черниг чи Чернег (?) — засновників і, ймовірно, володарів Чернігова, ім'ям яких названо його?

І що ще ховає в собі «Чорна могила», від грандіозних розмірів якої після розкопок Д. Я. Самоквасова лишився пагорб, майже на дві третини менший початкової висоти і з засипаним під час розкопок широким, майже восьмиметровим обводним ровом, глибиною до чотирьох метрів? Адже й тут, як в інших курганах, можуть бути так звані «впускні» поховання, які лишилися поза межами розкопу 1872—1873 років...

«Чорна могила» не була самотнім курганом у цій частині Чернігова. Як свідчить місцевий дослідник старожитностей П. Добровольський, він мав дані ще про два великих кургани на подвір'ї Єлецького монастиря поблизу «Чорної могили». Вони заважали проїзду до монастиря, і ченці їх знищили. Під час цієї варварської акції були віднайдені якісь речі із заліза, кістки, але їх разом із землею розкопаних курганів вивезли за монастирську огорожу і висипали в яругу. Де саме, на жаль, невідомо...

Ось за таких обставин зникли без сліду (допоки не знайдені) цінні для історії речі, які могли б істотно доповнити наші знання про курганний некрополь, який існував в комплексі з «Чорною могилою».

Ще одним підтвердженням існування цього курганного некрополя була відома з легенд та літературних джерел пам'ятка під назвою кургану князівни Чорни (Чарни, Цорни).¹⁸ Він існував до 1852 року на північний схід від Єлецького монастиря і «Чорної могили» на подвір'ї пожежної команди XIX сторіччя, поблизу перетину сучасних вулиць Шевченка і Кирпоноса.

У цьому кургані, місце розміщення якого деякі краєзнавці отожднюють з пагорбом над підземними мурованими спорудами першого чернігівського водогону в східній частині скверу ім. М. Попудренка, під час його розкриття для будівництва водонапірної вежі було знайдено також турячий ріг із зображенням на срібній оправі орла та інші предмети поховального характеру. Шкода, і тут детального опису знахідок не було зроблено...

Ми впевнені, що до згаданого курганного некрополя навколо «Чорної могили» входив і курган, на існування якого вказала наша несподівана знахідка 1974 року на розі вулиць Шевченка та Алеї Героїв у південно-західному кутку Красної площі на відстані близько 20 метрів від будинку колишнього губерньського земства.

Це — поховальна керамічна урна із залишками дерев'яної ритуальної мисочки з невеличкими шматочками обпалених кісток. Урною слугувала амфора київського типу з характерними ручками з дірочками, датована X сторіччям (зберігається у фондах Чернігівського архітектурно-історичного заповідника).

Топографічно цей курганний комплекс з численними нещодавно знайденими похованнями тієї ж доби в районі вулиць Воровського, Куйбишева, Комсомольської, пов'язаний з Єлецьким краєм Болдних гір, де відомий археолог Б. Богусевич локалізує існування одного з найдавніших слов'янських городищ — ядро Чернігова з ремісничим Подолом попід горою на березі Десни (сучасна Лісковиця).

Можливо, саме тому поблизу Єлецького городища на сусідньому пагорбі із заходу (поблизу вулиці Сіверянської) з нашою участю були виявлені залишки мурованого храму XII сторіччя, а ще з XIX сторіччя відомі печери, частково обстежені нами 1983 року (залишки вказаного храму за допомогою місцевого жителя виявив аматор-археолог Г. О. Кузнецов, з яким ми і обстежили ці печери). Деякі історики вважають, що якраз тут і був так званий Сіверянський (за назвою прилеглої вулиці) монастир, який не зберігся після татарської навали 1239 року.¹⁴

Донедавна ще в доброму стані зберігалися кургани IX — XI сторіч в районі історичної площі П'яти кутів по вулицях Курганній, 8-го Березня, Східночеській, Шевченка № 38—40, і в інших частинах міста. Добре, що хоч залишки цих курганів збереглися, як і один із курганів колись великого курганного некрополя на так званому «Олеговому полі» (район сучасної вулиці Попудренка). А от від «Стриженської групи» не лишилося жодного кургану. Все знищено новою забудовою і лише нещодавно виявлені підземні залишки від кострищ та контурів обвідних ровів (в районі вулиць Гоголя, Фрунзе, 9-го Січня та Урицького і Чернишевського) дозволили місцевим археологам підтвердити те, що кургани були.

Кургани, кургани... Гадаємо, слід започаткувати реалізацію цікавого задуму щодо перетворення реконструйованого після додаткових досліджень славнозвісного кургану «Чорна могила» у своєрідний музей культури сіверян язичницької доби.

Ще 1969 року інститутом археології АН України, а згодом і академіком Б. Рибаківим були схвалені опрацьовані нами ескізи відновлення курганів «Гульбище», «Безіменний» та «Чорна могила» в первинному вигляді як архітектурно-історичних пам'яток та містобудівельних домінант — окраси панорами міста та історичних вулиць.

Але, ознайомившись в державному історичному музеї (Москва) з тулячими рогами та іншими унікальними знахідками з «Чорної могили» та враховуючи, що над існуючим від цього кургану пагорбом необхідно було б робити майже восьмиметровою височини насип для відновлення первинного вигляду, з'явилася інша думка: а чи не спробувати влаштувати замість такого насипу своєрідний музей в кургані, відновивши зовні його первинні форми з обвідним ровом.

Опрацювати таку ідею запропоновано архітектору В. П. Семенюку. Цей проект у оригінальному конструктивному рішенні був схвалений академіком В. Рибаківим.

Головним експонатом цього музею має бути сам курган з обеліском, встановленим 1873 року Д. Я. Самоквасовим. Розміщена обабіч у спеціальній галереї експозиція з оригінальних предметів, копій та документів розповідатиме про культуру язичницької доби, побут, звичаї і ритуальні обряди. Згори через оригінально влаштовані отвори внут-

рішній простір цього неповторного музею буде освітлюватись сонячними променями.

Чернігівські земляні піраміди-кургани, особливо такі, як «Чорна могила», «Гульбище», «Безіменний» тією ж мірою, що й загадкові піраміди стародавнього Єгипту, стали «синонімом» вічності.

У формі давньослов'янських курганів, створених із землі, як і у формі кам'яних язичницьких пірамід ми вбачаємо радикальну і найбільш стійку спробу людини подолати всеруйнуючу стихію часу. І в цьому неоціненну допомогу забезпечить створення музею «Чорна могила», який став би вогнищем вивчення історико-культурних цінностей, які творилися у найдавнішу добу життя Русі-України.

Джерела та література:

- 1 Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — С. 185.
- 2 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 82.
- 3 Самоквасов Д. Я. Новые археологические исследования и находки в Чернигове и его окрестностях // Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1878. — № 35; Его же. Могила Русской земли. — М., 1908; Его же. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. — М., 1916. — С. 6 — 7; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. — М. — Л., 1949. — № 11. — С. 10 — 58.
- 4 Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908; Его же. Могильные древности северянской Черниговщины. — М., 1917.
- 5 Былины. — М., 1955. — С. 49 — 82.
- 6 Богусевич В. А. Древній Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР. — 1952. — № 1. — С. 32 — 35; Його ж. Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини // Археологія. — К., 1951. — Вип. V; Его же. Отчет Черниговской археологической экспедиции Института Археологии АН УССР в 1952 году // КСИА АН УССР. — К., 1952. — Вип. 1. — С. 32 — 35; Його ж. Археологічні розкопки в Чернігові 1949 — та 1951 рр. // Археологічні пам'ятники УРСР. — Київ, 1955. — Т. V. — С. 10; Його ж. Роботи Чернігівської експедиції // Археологічні пам'ятники УРСР. — Київ, 1952. — Т. III; Його ж. Карнабіда А. А. Чернігів. — В., 1980. — С. 11 — 19.
- 7 Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижчій течії Десни // Середні віки України. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 129 — 140. Карнабед А. А. Де ж урочище «Городок» // Пам'ятки України. — 1988. — № 1. С. 26 — 27.
- 8 Самоквасов Д. Я. О раскопках кургана «Черная могила» в Чернигове. // Известия Русского Географического Общества. — Спб., 1874. — Т. 10; Рыбаков Б. О. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 97 — 99.
- 9 Карнабед А. А. Чернігів. — К., 1980. — С. 15 — 47.
- 10 Повесть временных лет. — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — С. 25 — 35.
- 11 Былины. — М., 1955. — С. 91 — 99.
- 12 Добровольский П. М. Где находились старинные несуществующие ныне храмы города Чернигова. — Чернигов, 1908.
- 13 Блифельд Д. И. Раскопки курганов в Чернигове // КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вип. IV; Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928; Карнабед А. А. І знову про чернігівські кургани // Чернігівський вісник. — 1990. — № 29; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 937 — 938; Иловайский П. И. Черниговская старина по преданиям и легендам. — Чернигов, 1898; Иловайский П. И. Древний Чернигов // Древняя и Новая Россия. — 1877. — Т. 1. — С. 249 — 255.
- 14 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 744. Добровольский П. М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Историческое описание. — Чернигов, 1900

СЛАВУТИЦЬКИЙ ОБЕРІГ

Володимир Сапон

ДЕ НАД ДНІПРОМ ХОДИЛА АРТЕМІДА...

Любеч і Неданчичі, Пакуль і Василева Гута, Розсудів і Ведильці, Малійки і Мньов... Назви населених пунктів в околицях Славутича, як і загалом топоніми Чернігово-Сіверської землі, — розмаїті і колоритні, овіяні легендами та переказами давнини. Кожен топонім, що прийшов до нас із минулого, — це вціліла мовно-археологічна чи мовно-історична пам'ятка, в якій ми можемо тільки реставрувати семантичну, словотвірну та словозмінну структури і, відштовхуючись від них, із більшою чи меншою вірогідністю пов'язати з певною епохою часом виникнення або модусом топонайменування¹.

Одне з найближчих до Славутича сіл — Мньов. Утвердилася думка, що назву села, як і райцентру Мени, як і столиці Беларусі Мінська (давнє Менськ), слід виводити зі слова «міняти»². Тобто Мньов десь за часів середньовіччя був помітним торговельним центром і тут «мінчали» — мінчали товар на товар. Згідно з іншим переказом — обмінювалися полоненими.

Проте наш земляк, історик-краєзнавець О. П. Знойко, який багато років досліджував міфологію стародавніх слов'ян, назви Мени і Мінська-Менська пов'язує з іменем протослов'янської богині Мендіди, добре відомої в античній міфології як Артеміда³. Всупереч багатьом джерелам про те, що Артеміда народилася на острові Делос⁴, дослідник покликається на Геродота, котрий у книзі про Скіфію детально подає як ще за часів Гесіода (VIII — VII століття до нової ери) Аполон і Артеміда прийшли на острів Делос із країни Гіперборейської — так тоді називали елліни країну скіфів. До того ж Геродот точно позначає землю, звідки родом Аполон та Артеміда — це місцевість, де посіви пшениці переходять в посіви жита. О. П. Знойко вважає, що саме тут, на межі степу і лісостепу, існувала Артанія і її столиця Арта, згадувана, що правда значно пізніше Геродота, арабськими географами. Звідси й грецька назва богині Арте-Мендіди — Артеміда, тобто Мендіди з Артанії⁵, держави, що колись існувала на теренах України.

Що ж до Мендіди, котру в перші роки нової ери згадував відомий римський історик Тит Лівій як богиню тракійців, підкреслює О. П. Знойко, то у протослов'ян вона була уособленням їхнього астрального культу. Дослівно Мендіди тракійською мовою означає «велика (богиня) місяця», слово «діди» (наше «дід», польське «дзяди») — велика, а «мен» — місяць (литовською мовою місяць і донині зветься «мену») ⁶.

Така ось багатотисячолітня таємниця Мендіди-Артеміді, котрій, можливо, колись вклонялися наші далекі прапредки, котрі жили над Дніпром, і ім'я якої зосталося дотепер у назві придніпровського села. Принагідно нагадаємо й назву сучасного села Нові Яриловичі, що пів-

нічніше Ріпок, яка зберегла у собі ім'я слов'янського поганського бога Ярила, відомого у античній міфології як Арей і Марс.

Далеких дохристиянських віків, ймовірно, сягає і назва села Ведильці. Корінь цього слова «вед» відразу асоціюється в уяві із давньоіндійським «веди» (найдавніші індійські літературні пам'ятки — Рігведа, Самаведа, Ахтарваведа) і означає власне «знання». Таке ж означення має давньоруське слово «ведание», похідні від нього слова: «відьма» (російське «ведьма»), «ведмідь».

Кілька назв населених пунктів своїм походженням сягають віків Київської Русі. Передовсім це Любеч, одне із найстаріших руських міст, що уперше згадується у «Повісті врем'яних літ» під 882 роком, коли князь Олег на шляху з Новгороду до Києва «рушив униз (по Дніпру) і, прийшовши, узяв (город) Любеч і посадив мужа свого»⁸. В основі назви давньоруське слово «люб», «любий», тобто «дорогий, милий». Інша можливість пояснити топонім з основи «луб» (обідрана кора липи чи дуба), що постає у назві міста Лубен—теперешні Лубни на Полтавщині⁹. Письменниця Раїса Іванченко виводить назву із власного імені Люб¹⁰.

...У 946 році до Любецького замку було привезено незвичайного бранця — древлянського князя Мала. Хоч і мав він статус в'язня, та все ж користувався певними привілеями, як особа князівського роду. Його донька Малуша (хоч і рабиня!) була вята, певно, із політичної передбачливості княгині Ольги, до київського великокнязівського двору, стала дружиною князя Святослава і матір'ю Володимира — майбутнього князя, святителя Русі, а син Мала Добриня пізніше був призначений регентом при малолітньому своєму племінникові — князю Володимиру, він відомий нам як билинний Добриня Нікитич¹¹. Напевно, князь-в'язень Мал (Малко Любечанин) був наділений княгинею Ольгою і якимись маєтностями неподалік Любеча. Як на мою думку, це зафіксувалося й у топонімі Малійки — селі і станції на півдорозі залізничного перегону між Черніговом і Славутичем. До того ж ім'я князя Мала зосталося і у назві сучасного міста Малин на Житомирщині, колишній землі древлянській.

Зафіксувалося у топоніміці межиріччя Дніпра та Десни також ім'я билинного персонажа Іллі Муромця. Його гробницю на рубежі XV — XVI століть бачив у Софії Київській посол німецького імператора Еріх Лясота. У своїх записках він називає Іллу не Муромцем, а «Моровліним». Неважко здогадатися, що мова йде про уродження міста Морівійська, як ще в минулому столітті називали нинішнє село Морівськ Козелецького району¹².

Давньоруське місто Навози (нині село нижче Славутича по Дніпру, у 1960 році перейменоване на Дніпровське) уперше згадується у списку XV століття «А се имена градом всем Русским, далним и ближним», вставленому у текст Воскресенського літопису, між Любечем і Чернобилем: «...Любець, Навоз, на Припети Чернобыль»¹³. Але виникло місто, очевидно, у XII столітті, воно отожнюється із городищем на дільниці першої надзаплавної тераси лівого берега Дніпра неподалік колишнього хутора Шарівки і озера Домавухи¹⁴. Назва міста походить від слова «навозити». Сюди, певно, «навозили» — звозили данину, звідки її зручно було відправляти по Дніпру до велико княжого Києва.

До середньовіччя належить, мабуть, і назва села Пакуль. У селі розповідають, що у давнину сюди, у густі непрохідні лісові пущі, прийшли люди із-під Чернігова, шукаючи порятунку від татаро-монгольських завоювальників: мовляв, «поживемо тут пакуль...»¹⁵ «Пакуль» означає «допоки», «до часу». Слово із таким значенням знаходимо у сучасній білоруській мові: Я ляжау там, пакуль не сціклі стрэли, і тады зноу кінууся бегчы...» (Я. Скрыган)¹⁶.

Починаючи з кінця XVI століття у межиріччі Дніпра і Десни з'являються промислові виробництва — насамперед, рудні, що були однією

із форм видобування й оброблення болотяних і дернових руд. Різночасно на терені Чернігівщини існувало близько ста невеликих рудень, на кожній з яких щороку видобували в середньому 500 — 700 пудів сиродутного заліза¹⁷.

На початку другої половини XVII століття рудні виникли побіля річки Ворзни — правої притоки Дніпра. Перші з них заснував польський православний шляхтич Олександр Розсудовський і цей, умовно кажучи, «промисловий район» отримав назву «Земля Россудовская»¹⁸, звідси ж і сучасне село Розсудів неподалік Любеча. У 1765 — 1769 роках на річці Ворзні при руднях існували такі населені пункти: «Рудня Нововертешская», Рудня Россудовская», «Рудня Лесковская», також зафіксовані «Рудня Вертешская при реке Вертечи» і «Рудня Грабовская при реке Вертечи»¹⁹ та Рудня на річці Муравля біля Любеча, Рудня на річці Пакулиці та «завод железный Троицкого монастыря». Декілька із зазначених рудень на той час вже належали родині Полуботків, що засвідчує духовний заповіт бунчукового товариша Семена Полуботка від 8 травня 1752 року: «...в Любецкой сотне две Рудни, Разсудовскую и Лескувскую, на реке Ворзне, с имеющимися при оных Руднях людьми, греблями, мельницами, и всеми до двору Руднейского принадлежащими строениями, материалами...»²⁰

Разом з руднями виникають і папірні — мануфактурні виробництва по виготовленню паперу. Одна із таких папірень існувала на час укладання «Рум'янцевського опису Малоросії» на вже згадуваній річці Ворзні і була власністю «вдови бунчужного товариша Семена Полуботка», друга (сучасне село Папірня) була біля Пакуля і належала Києво-Печерській Лаврі²¹.

У цей період досягло найвищого рівня також гутне виробництво. Загалом на Чернігівщині існувало більше ста гут — майстерень, де виготовляли гутне скло²². Зокрема, маємо звідомлення про «Гуту Витовскую» і «Гуту Угриновскую»²³, котрі на правах феодалної вотчини також належали Київській Лаврі. Про ті давні промисли нині нагадують нам назви сіл Рудня, Нова Рудня, Василева Гута, Хатилова Гута, Червона Гута, Папірня, Завод, Лінея, Пильня...

Неданчичі — найближчий до Славутича населений пункт. Перша згадка про це село датована 1599 роком²⁴. Назву село одержало від свого засновника чи власника — когось із нащадків «Василія Семеновича Неданчича-Кривопиши, землянина Любецького», котрий згадується під 1571 роком²⁵.

Це далеко не повний розгляд походження топонімів Славутицького регіону, власне, лише частина назв населених пунктів. Бо ж в окрему, зовсім не досліджену тему можуть бути виділені назви річок, озер, боліт, лісових урочищ тощо. Необхідні доскіпливі пошуки філологів, істориків, археологів, аби на топонімічній карті цього багатого минувщиною куточка Чернігово-Сіверської землі стало менше означень-гіпотез, а побільшало справді науково вивірених пояснень.

Джерела і література:

¹Франко З. Хто ми? Звідки родом?. — К., 1990. — С. 29.

²Кругляк Ю. М. Ім'я вашого міста. — К., 1978. — С. 85.

³Знойко О. П. Міфи Київської Русі та події стародавні. — К., 1989. — С. 123 — 124.

⁴Словарь античности. — М., 1989. — С. 51.

- ⁶Знойко О. П. Міфи Київської Русі... — С. 128.
- ⁷Там же. — С. 123.
- ⁸Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.) — М., 1989. Т. 11. — С. 287.
- ⁹Літопис Руський. — К., 1989. — С. 13.
- ¹⁰Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. — М., 1986. — С. 106.
- ¹¹Гванченко Р. Нестор-літописець // Вітчизна. — 1982 — № 5, — С. 95.
- ¹²Членов А. По следам Добрыни. — М., 1986. — С. 29 — 30.
- ¹³Будлянський М., Сапон В. Мандрівка по вертикалі. — Чернігів 1994. — С. 9.
- ¹⁴Полное собрание русских летописей. Летопись по Воскресенскому списку. — Санкт-Петербург, 1856. Т. VII. — С. 260.
- ¹⁵Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 479.
- ¹⁶Вінок безсмертя. — К., 1988. — С. 92; Сапон В. Цікава топоніміка // Чернігівський вісник. — 1988. 8 квітня.
- ¹⁷Клышка М. К. Слоунік сінонімау і блізказначных слоу. — Мінськ. 1976 — С. 305.
- ¹⁸Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 717.
- ¹⁹Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернігів, 1866. — С. 50.
- ²⁰Там же. — С. 55 — 56.
- ²¹Род дворян Полуботок. — К. 1870. — С. 58.
- ²²Петренко М. З. Києво-Печерський державний історичний культурний заповідник. — К., 1979. — С. 32.
- ²³Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 207.
- ²⁴Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи... — С. 55.
- ²⁵Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 486.
- ²⁶Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 18.

ПАКУЛЬСЬКІ ХУТОРИ

Сьогодні на карті Чернігівського району навколо села Пакуль надибуємо такі населенні пункти, як Лінея, Семенягівка, Локотьків, Карандівка, Конюшивка, Пильня, Папірня, Завод, Рудня. А в давнину тут були ще й Михнівка, Чиківка, Грабовщина, Шурутівка, Борисівка.¹ Хоча в сучасних виданнях їх подають як села, однак, треба зазначити, що всі вони хутірського походження...

Архівні матеріали допомагають нам з'ясувати час і причини виникнення хуторів, розташованих навколо Пакуля. У середині XVII століття на звільнених від польської шляхти землях починають швидкими темпами розвиватися сільське господарство та промисловість. Старі пакуляни стверджують, що сам гетьман Богдан Хмельницький видав Універсал про будівництво рудинських заводів для забезпечення країни залізом і виробами з нього². Ось таким чином і з'явилася неподалік від Пакуля (на річці Пакульці) Рудня. Тільки це вже сталося за гетьмана Івана Брюховецького³. На березі річки стояв завод, на якому з болотної руди виготовлялися металеві вироби, а зовсім неподалік містилися житлові споруди. Отож це поселення цілком органічно одержало назву Рудня. А у XVIII столітті рудинський завод перепрофілювали під паперовий. Це підприємство впродовж тривалого часу мало назву Новий Завод. (Зараз хутір Завод).

У ході розповіді про пакульські хутори потрібно підкреслити ще одну досить важливу деталь: XVIII століття було періодом могутності Києво-Печерської Лаври. Серед багатьох вотчин, котрі плідно трудились на Лавру, значиться й Пакульська. (Сюди входили села Пакуль, Навози, Мньов, Ведильці, Ковпита, Кархівка, Жидиничі та ін). Поруч з Пакулем (нижче за течією Пакульки) на початку XVIII ст. будується паперовий завод. На ньому виробляли папір для Лаври⁴. Ось так і «народилось» поселення, що дістало назву Бумажний Завод (нині хутір Папірня).

Для забезпечення господарських потреб навколишніх селян на річці Пакульці (поч. XVIII ст.) починають інтенсивно «виростати» водяні млини. І зовсім недалеко від хуторів Рудні та Бумажного Заводу з'являється ще один — Пильня⁵. Тут за допомогою водяного млина пилялося дерево з пакульської пущі. А в 1742 році водяні млини зводяться в Михнівці та Борисівці⁶. Жителі Пакуля Григорій Михневич та Давид Борисенко збудували на річці свої власні млини⁷. Тому природно, що саме їхні прізвища лягли в основу назв поселень, які виникли поряд. Спочатку тут жили робітники, котрі працювали на власників млинів, а згодом хутори розрослись.

Вже в 1755 році в «гурті» хуторів, що існували раніше, згадуються нові: «На той речке Пакульке выше Михновской гребля, на оной мельница Николая Локутка да Василя Липека (ще в ті часи поселення біля млина мало назву Чиковський — А. Л.)... На той же речке Пакульке выше означеных мельниц в урочищи Локоткова гребля на оной мельница Ивана Филипова... выше Филиповичевой гребля на оной мельница пакульского священнического наместника Василя Грабовского...»⁸. Слід додати, що згодом поселення біля млина Івана Филипова в документах зустрічається під назвою «хутор Филиповичев». Однак з часом з'являється й інша назва. У 1781 році ми зустрічаємо такий запис: «Хутор

Филиповичев, он же и Лотков...»⁹ Тобто це поселення спочатку мало назву свого засновника Івана Филипова. Тільки потім, з плином часу, одержало назву від урочища «Лотков». Сьогодні хутір більше відомий як Локотьків. Старі люди села пояснюють виникнення назви Локотьків від того, що хутір лежав на березі річки Пакульки і саме в тому місці, де ця річка робить поворот, тобто нагадує лікоть. Звідси і назва Локотьків.

У середині XVIII століття виникає ще один хутір — Грабовщина. Він входить у володіння Грабовських, священників при Троїцькій церкві села Пакуль. «Вне того двора при винокурне означенный хутор за селом. В нем изба новая 1, комора 1, сарай 1. В ней живет Михаил Кисель лет 39... Вышепоказанная винокурня о двух котлах»¹⁰. Хутір містився між селом Пакуль та хутором Борисівка. Як ми вже згадували, за хутором Локотьків в давні часи існував хутір священницького намісника Василя Грабовського. З документа середини XVIII ст. дізнаємося про господарство, що розташувалось на цьому хуторі: «Оного Василия мельница на речке Пакульки от села расстоянием верст на 5, о двух колах, мучная, в год прибыли получают можно (ежели мокреное время) разной пашне четвертей на десять, а в присушное время никакой прибыли нет. Такова и суконовальня о трех толчеях, только что введенная. Получить можно рублей до двух. При той мельнице хата бездворная 1, сарай 1, комора 1. Живущий в ней мирочник Гаврило Лизун лет 60, уроженец села Пакуля...»¹¹ Час не зберіг нам ні назви цього поселення, ні його самого.

У середині XIX століття життя пакулян погіршилось у зв'язку із занесенням їх земельних ділянок піском. Можливо, це й поклато початок новій хвилі появи хуторів. Селяни цілими сім'ями виселялися на кращі землі поблизу села. Хутори виникали на землях біля болот або при колодязях. Закономірно, що поселення згодом дістали ймення перших переселенців. Так виник хутір Шурутівка (від прізвища селянина Шурути), а тоді Семенягівка та Карандівка (відповідно прізвищ Семеняга та Каранда). Всі вони згадуються вже в 1859 році. А ось цікавий запис 1877 року про хутір Такунів: «...вместе с Радченковым и Конюшинским они сливаются в один хутор. Получили они названия от фамилий крестьян: сначала выселился отдельным хутором крестьянин Такун, потом рядом поселился крестьянин Радченко и Конюша; число дворов постоянно увеличивается путем рождаемости»¹². До наших днів дійшла назва хутора Конюшівка. У цьому ж році згадується і хутір Дорошківський*, що з часом увійде до складу поселення Семенягівки. Наприкінці XIX ст. згадується хутір Лінея.

Назви поселень змінювалися неодноразово. Відбувалися зміни і в складі самих поселенців — одні приходили і залишалися з сім'ями тут, інші шукали кращої долі в далеких краях, так поступово складалися родини хутірських сімей, коріння яких було далеко в глибині століть і тісно пов'язувалось з історією рідного краю.

Виникнення рудні, паперового заводу, пильні, водяних млинів позначилося на структурі населення. У ці місця за заробітком приходило багато нових людей. Серед простих робітників зустрічаємо і майстрових працівників. Так, на папірному заводі з Пакуля працювали майстри Василенко, Полазниченко,¹³ а майстер Савчук був родом з Російської сотні села Єриловичі. Серед них з Польщі були Галуза та Шкуратівський. У Рудні трудилися пакуляни Андрій Рак, Іов Мекшун, Марія Завадєлиха, Трохим Мельниченко, Левко Іволга, Павло Руденок, а також ті, хто прийшов сюди з Польщі. — Клим Литвиненко, Омелян Литвин,

х. Дорошківський (він же хутір Семінажа, Дорожки). Списки населених мест Российской империи, по сведениям 1859 года. — Черниговская губерния. — Сп. Петербург, 1866. — С. 12.

Марко Ятченко, Німець. У хуторах Локотьки та Чиківка постійно проживали Шакун та Лекутченко, а інші приходили з навколишніх сіл — Галушко з Ковпоти, Ломонос із Сивок, Орленок з Жеведі¹⁴. І нині серед пакульських прізвищ переважають прізвища давніх поселенців.

Хутірське господарство закріплювало поселенців не тільки роботою. З середини XVIII ст., коли прізвища стали одержувати прості люди, в нашому краї селян найменували залежно від професії та назви поселення, в якому вони жили. Так виникли прізвища: Руденок — який жив на х. Рудня; Волевач — від професії воловик на папірному заводі; Мельник — що працював на водяному млині; Пильник — від того, що жив і трудився на х. Пильня, де пилявся ліс; Борисенко — від прізвища засновника хутора та від його назви; Пастушенко, Чередниченко, Конюша — прізвища виникли від роду занять. А ось запис, який свідчить про виникнення прізвища: «Живет вдова Марія Заводилиха 50 лет... уроженка оной деревни... сын ее Григорий Заводиленко».¹⁵ З часом це прізвище змінилося на Заводенко.

Сьогодні завдяки прізвищам ми згадуємо про існування в нашому краї в давні часи хутірського господарства. Після імператорського указу від 1786 року занепали промислові заводи біля Пакуля, але на їх місці залишилися поселення працівників. У 1986 році після Чорнобильської катастрофи не стало хутора Локотьків. Ще раніше під час проведення політики укрупнення зникли хутори Борисівка, Михнівка, Чиківка, Конюшівка.

Пролітають роки. Бурхливі події століть зносять з карти багато поселень. Але в історії рідного краю вони залишаються, живуть у людській пам'яті. Нерідко в цих місцях можна почути: «Вчора були на Чикавці... їхав через Михнівку... ходили в ліс за Конюшівку». Пам'ять народна не схожа на комп'ютер: на ній нічого не можна стерти, вона нічого не забуває, а навпаки, передає нащадкам.

1 Державний архів Чернігівської області. Ф. Р. — 942. — Оп. 1. — Спр. 6398. — Арк. 16.

2 Анкета-довідка про населений пункт с. Пакуль Чернігівського р-ну: 1963. Арк. 7.

3 Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII — XVIII в. в. — М. 1960. — С. 138.

4 Мащок О. Я. Папір та філіграні на Українських землях (XVI — поч. XX ст.) — Київ, 1974. — С. 61.

5 Шафонский А. Черниговское Наместничество. Топографическое описание. — Киев, 1851. — С. 228.

6 Лазаревский А. Список водяных мельниц Черниговского полка (1742 г.). // Зап. Черн. губ. стат. комит. — 1872. — В. 5 — 6. — С. 121 — 122.

7 Центральний Державний історичний архів України. — Ф. 128. — Оп. 4 (вотчини). — Спр. 118.

8 Там само.

9 Пашенко Д. Описание Черниговского Наместничества (1781 г.). // Записки Черниговского Губернского статистического Комитета. — 1868. — кн. 11. — С. 38

10 ЦДІА України: Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 7. — Генеральний опис Лівобережної України 1765 — 1769 рр. — Арк. 290.

11 Там само.

12 Державний архів Чернігівської області. — Ф. 154. — Оп. 1. — Спр. 160. — Арк. 2.

13 Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині // Бібліологічні вісті. — 1980. — № 3—4. С. 65.

14 ЦДІА. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 216 — 296.

15 Там само. — Арк. 281.

«НАС ВВАЖАЛИ ШТРАФНИКАМИ...»

Відзначалася 30-а річниця визволення Чернігівщини від гітлерівців. На узбережжя Дніпра до Радуля, Любеча, Мисів, Неданчич прибуло чимало колишніх солдатів і офіцерів. Тих, хто в роки війни визволяв територію Ріпкинського району від окупантів, форсував велику ріку. Були серед них і командири тодішніх полків, з'єднань.

У селі Мисах, біля пам'ятника полеглих героїв, зібралось чимало людей—літніх і молодих, місцевих жителів і приїжджих. Виступав перед ними, як дізнався, полковник Корній Андрусенко, колишній командир 239-го гвардійського стрілецького полку 76-ї гвардійської Чернігівської стрілецької дивізії.

Говорив про місця переправи батальйонів, бої на річці і плацдармах, допомогу воїнам місцевих жителів. Схиливши голову, називав імена багатьох полеглих героїв. Запам'яталася, зокрема, його подяка рідним за хороброго сина — старшину Івана Кирика, який здійснив неймовірний подвиг при форсуванні Дніпра і загинув неподалік рідного села. Його посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

Ввечері вдалося поговорити з Корнієм Михайловичем. Приємно було дізнатися, що він наш земляк. Народився в селі Парафіївці Ічнянського району, ріс у багатодітній сім'ї. Рано пізнав ціну шматка хліба. Уже в 14 років трудився слюсарем місцевого цукрозаводу. А в 19 — потрапив у вир громадянської війни. Був бійцем-розвідником Богунського полку, молодшим командиром. У мирний час служив у Чернігові. Закінчив тут військові курси. Зростав по службі. У травні 1941 року закінчив військову академію і був призначений командиром стрілецького полку.

А незабаром почалася війна. Полк вів бої на Західному фронті. У лісах, грузьких болотах билися з фашистами підрозділи його частини... Великі втрати людей, гірkota відступів. Далі була оборона Москви.

Неймовірно тяжкі випробування випали на долю Андрусенка в боях на берегах Волги, при обороні Сталінграда. Потім — Курська дуга, визволення міст і селищ Росії. Запам'яталася розповідь Корнія Михайловича про те, як батальйони полку воювали на рідній Чернігівщині, як підтримували їх місцеві жителі. У нашій області полк одержав помітне поповнення. У його ряди влилося чимало молодих хліборобів, тих, хто з якихось причин залишився на окупованій території, з Коропського, Сосницького, Менського, Щорського, Чернігівського районів.

Бійці полку очищали від гітлерівців Мену, Березну, Седнів, Черниш. На світанку 20 вересня 1943 року наблизились до села Товстоліс, що поблизу Чернігова. Розвідники установили, що тут скупчилися значні ворожі сили. Є кулемети, гармати. Але в окопах, біля гармат, гітлерівців мало. Командир наказав атакувати село з ходу. Бій тривав недовго. Багато фашистів загинуло. Решта в паніці майнула у бік Чернігова.

Та не встигли бійці отямитися, подати допомогу своїм пораненим, коли з боку Халявина та Роїща вийшло близько двох десятків танків і понад два батальйони гітлерівців. Гвардійці Андрусенка не здригнулись. Дружним вогнем зустріли фашистів винищувачі танків. Вміло організували кругову оборону... 18 ворожих танків знищено під селом.

І знову полк перейшов в атаку. З боєм прорвалися гвардійці на північну околицю Чернігова. У район Котів, Қазарм, вулиці Стрілецької,

в місця, де колись служив Андрусенко. Разом з іншими частинами вони вибивали гітлерівців з міста. У кінці вересня полк наблизився до Дніпра. Налезало форсувати його в районі села Мисів. Швидко і рішуче. А засобів для переправи майже ніяких. Корній Михайлович звернувся по допомогу до місцевих жителів. Селяни розбирали хліви, збирали по дворах колоди, дошки. Коли ж стемніло, допомагали бійцям доставити все це до місця переправи. У людей знайшлося і чимало човнів, а їхні господарі добре знали місця, де краще перепливати ріку. Були добровільними провідниками.

Особливо відзначився при переправі воїнів на своєму човні мешканець околиці Мисів Кузьма П'ятикоп. Відважного селянина нагородили орденом Червоної Зірки. Корній Михайлович подарував йому коня. Подарунок полковника добре згодився колгоспникові і його сусідам в тяжкі воєнні і повоєнні роки.

Першим широководну перепону долав батальйон капітана В. Хромих. Уночі 28 вересня від берега, південніше с. Миси, відплила на трьох човнах штурмова група з 28 бійців, очолювана молодшим лейтенантом Ахметом Закіровим.

Це були найсміливіші і наймужніші стрільці, автоматники і кулеметники. Вони вдало досягли ворожого берега, висадилися неподалік кулеметної точки. Закіров зумів автоматними чергами знищити кулеметну службу. Сміливі увірвалися в окопи гітлерівців. Вогнем автоматів, гранатами очищали вони окопи і траншеї на правобережжі, розширювали плацдарм. Тут у рукопашному бою загинув відважний старшина Іван Кирик.

До ранку третій і другий батальйони переправилися на західний берег Дніпра. Невдовзі тут був увесь полк. Дві доби відбивав він жорстокі контратаки гітлерівців. Але утримував плацдарм, забезпечив переправу всієї дивізії. До речі, полк як і вся 76-а Чернігівська стрілецька дивізія, тричі (!) форсував Дніпро. За наказом командуючого 61-ю армією генерал-лейтенанта П. Белова, завойований плацдарм дивізія передала іншому з'єднанню, а сама переправилася знову на лівий берег. Йї було наказано форсувати Дніпро вже в іншому місці.

У ніч на 15 жовтня воїни дивізії почали переправлятися на протилежний берег, маючи намір створити плацдарм у районі села Жилічі. Але зазнали невдачі. Довелося форсувати ріку в іншому місці. Проте і тут важко було закріпитися. Піхота і танки фашистів не допускали їх до села. Лише ціною великих жертв вдалося захопити і утримати плацдарм південніше села Жилічі.

Та через два дні надійшов наказ — здобутий рубіж знову передати іншій дивізії, а самим повертатися на лівий берег. Третє форсування Дніпра полк, як і вся дивізія, здійснив у районі села Стара Лутава.

Визволяв полк ряд міст і селищ братньої Беларусі. Відзначився в боях за Калинковичі, Брест, Мозир. Після взяття Мозиря полковник Андрусенко був призначений командиром дивізії. Йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Свій похід з'єднання завершило в Польщі на узбережжі Балтійського моря.

...А далі був Далекий Схід. Дивізія Андрусенка билася з японцями на сопках Маньчжурії.

Ветерани полку, які ще залишилися живими, є такі і в Чернігові, прямо кажуть: «Нас вважали «штрафниками». Адже призвали у військо з раніше окупованих фашистами областей Росії і України. Тому й кидали з бою в бій. З одного пекла у інше».

...Давно це було. Давно пішов з життя полковник К. Андрусенко. На шляхах війни залишилися солдатські могили. Не скрізь все ж піднялися над ними пам'ятники, обеліски. Є й вулиці їх імені. Одна з вулиць в Новозаводському районі Чернігова носить ім'я Корнія Андрусенка.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Василь Пуцко

ЦЕРКОВНІ

СТAROЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ ТА СУМЩИНИ

(До постановки проблеми)

Тисячоліття існування християнства на Чернігово-Сіверській землі полишило сліди не лише в її історії та живій церковній традиції, але й у писемних джерелах та пам'ятках мистецтва. На території Чернігівської єпархії, історичні межі якої значно ширші від сучасних, збереглося чимало творів, що є яскравим свідченням благочестя багатьох поколінь й великого творчого натхнення тих, хто безпосередньо спричинився до зведення церков, написання ікон, виготовлення церковного начиння. Отже, варто осягнути цю велику спадщину якщо не в повному її обсязі, то хоча б вибірково, не чекаючи виходу з друку фахових студій, що мали б охопити усі відомі витвори культури.

Початок систематичного вивчення церковних старожитностей Чернігівщини пов'язаний з іменем видатного ієрарха — архієпископа Філарета Гумилевського (1859—1866). Упорядкований ним історико-статистичний опис Чернігівської єпархії назавжди залишиться невичерпним джерелом цінних відомостей про минуле цієї багатостраждальної землі¹. Новий поштовх для студій церковної старовини надав проведений 1908 року в Чернігові XIV Археологічний з'їзд, до участі в якому залучено було кращі наукові сили того часу². Нарешті, 1911 р. вийшло з друку цінне видання, присвячене 900-літтю Чернігівської єпархії, щедро ілюстроване знімками церковних споруд, святинь, портретів, гравюр, золотарських виробів, чимало яких загинуло в період brutального нищення будь-яких проявів духовності³. Тодішнє критика, до речі, вважала цю книгу зразковою і гідною наслідування⁴.

Виятково цінним виявився збірник, надрукований 1928 р. і присвячений Чернігову та Північному Лівобережжю, на сторінках якого розміщено розвідки про давні церкви й літургічне срібло⁵. Лише через багато років після того почали з'являтися перші оглядові начерки, що стосувалися, зокрема, чернігівської церковної старовини⁶. І вже зовсім недавно започатковано систематичне вивчення старожитностей Чернігова та його околиць, яке має позначитися на рівні дослідження як новознайдених, так і призабутих пам'яток⁷. Але згаданими виданнями, звичайно, аж ніяк не вичерпуються результати досліджень. Вони здебільшого розпорошені по численних часописах та збірниках, а деякі розвідки, на жаль, залишаються не опублікованими. Зокрема, тільки щойно було оприлюднено ґрунтовну студію В. Модзалевського і П. Савицького «Нариси мистецтва Старої України. Чернігів», написану на початку нашого століття, а праця С. Таранушенка «Іконографія українських іконостасів» ще й досі чекає на видавця⁸.

На Чернігово-Сіверській землі нині зафіксовано майже півтора десятка кам'яних церковних споруд XI—XIII ст., більша частина яких прикрашала стольне місто — Чернігів⁸. Спаський собор, побудований у другій чверті XI ст. (смерть його фундатора — князя Мстислава в 1036 р. дещо затримала спорудження), разом з Софійським собором у Києві належать до найдавніших церков Київської Русі. Його вивчення допомагає певною мірою з'ясувати генезу давньоруської церковної архітектури в цілому¹⁰. До того прислужилося вже кілька поколінь дослідників¹¹. Проте особливо помітним залишається науковий внесок М. Макаренка, котрий навіть за надто несприятливих умов розв'язав чимало важливих питань¹². Нині відомо, що первісний вигляд Спаського собору подекуди відрізнявся від сучасного: до східної його частини з півночі та півдня долучалися Покровська й Трьохсвятительська каплиці (ймовірно з'явилися в XII ст.), а там, де нині височіє південна вежа, була двоповерхова хрещальня. Первісно в соборі існували хори не лише в західній частині, але й у бічних навах (на дерев'яних балках), про що нині нагадують шість прикрашених орнаментальною різьбою шиферних плит парапету¹³. Стіни та склепіння вкривали фрески, з яких добре знане зображення св. Теклі¹⁴. Не виключено, що конха вівтарної апсиди мала мозаїчну композицію. Вівтар відокремлювала дерев'яна огорожа, за якою містився шиферний престол з киворієм та синтрон¹⁵. Шиферною була й підлога, котра в XII ст. у вівтарі замінила викладену з керамічних плиток. Такими були деякі особливості внутрішнього простору Спаського собору.

Іллінську церкву здебільшого датують вже XII ст., але була висловлена й думка про побудову споруди в 1070-х рр.¹⁶, себто незадовго до зведення шойно відкритої церкви-усипальниці з трьома апсидами¹⁷. На початку XII ст., ймовірно між 1115—1123 рр., князь Давид Святославич спорудив Борисоглібський собор, первісно щедро оздоблений подібно до Спаського собору, але від тієї пишноти в оформленні частково вцілів лише шиферний омфалій з мозаїчним набором¹⁸. Близько 1100 р. виростає велична споруда Успенського собору Єлецького монастиря (датують 1090 і 1100—1120 рр.), в нартексі котрого розташовано-го капличку з апсидою¹⁹. У 1174 р. побудовано Михайлівську церкву (знайдено її фундаменти)²⁰, а у 1186 р. князь Святослав Всеволодович був присутнім на освяченні спорудженої його коштом Благовіщенської церкви — великого триапсидного храму з галереями, мозаїчною та викладеною полив'яними плитками підлогою, кам'яним киворієм понад престолом.²¹ Новий архітектурний напрям початку XII ст. засвідчила П'ятницька церква з її вельми вишуканими пропорціями й оригінальною конструкцією завершення.²² Інтенсивне церковне будівництво на терені Чернігово-Сіверської землі близько 1200 р. засвідчують також кам'яні храми у Путівлі, Новгороді-Сіверському, Трубчевську, Вшжі. Численні дерев'яні споруди тієї доби, на жаль, не збереглися.

Пластичний декор чернігівських церков досить різноманітний. У Спаському соборі, наприклад, використано ранньосередньовічні мармурові колони та імпостні капітелі (очевидно, з херсонських Володимирових трофеїв), а також виконане грецькими майстрами різьблення по шиферу.²³ Зовсім іншого характеру білокам'яні різьблені капітелі Борисоглібського собору з їх дивовижними зооморфними мотивами, подекуди спорідненими зі скандинавськими.²⁴ Проте не виключено, що взірцями могли бути орнаментальні композиції, котрі прикрашали слов'яно-руські рукописи.²⁵

Від давніх стінописів збереглися у Чернігові в кращому випадку їхні фрагменти: у Спаському соборі, а також більші за розмірами, але дуже затерті в Успенському соборі Єлецького монастиря (XX ст.), досі належним чином не видані. Уламки тиньку із слідами живопису свідчать на користь наявності фресок у більшості згаданих храмів. На сьо-

годні більш суттєві залишки розпису Юр'ївської божиці, зведеної близько 1100 р. на околиці сучасного Остра, історично у далекому минулому пов'язаному з Переяславською землею.²⁶

На жаль, не вціліла жодна ікона, стосовно якої можна було б говорити про її чернігівське походження, але тут свого часу побував візантійський оригінал образу Богородиці Одигитрії, згодом перенесений до Смоленська. Не може бути мови про те, що пізніша ренесансна композиція ікони Богородиці Єлецької начебто відтворює взірець XI ст.: вона може лише досить віддалено нагадувати давній образ сидячої Одигитрії, колись такий улюблений на християнському Сході.²⁷

Невеличким, але винятково цікавим залишком церковного начиння XII ст. славнозвісні вщільські бронзові арки — деталі хороса, що останнім часом викликали так багато домислів.²⁸ Мабуть, на літургічне застосування була розрахована прикрашена карбованими зображеннями св. Миколи та шести святих воїнів срібна чаша, виготовлена грецьким майстром в середині XII ст. на замовлення квязя Святослава Ольговича, знайдена в 1985 р.²⁹ Бронзові хрести-енколпіони XI—XIII ст., зразки яких знайдено на Чернігово-Сіверській землі, були призначені для особистого вжитку так само, як і хрестики-тільники.

Історичне минуле Чернігівщини в цілому досить відоме, адже воно неодноразово привертало увагу поважних дослідників.³⁰ Проте, починаючи з другої чверті XIII ст., щодо церковного життя багато чого лишається незрозумілим, особливо від 1356 р., коли єпископ Нафанаїл та його наступники почали йменуватися Чернігівськими і Брянськими.³¹ Брак церковних споруд та творів мистецтва позбавляє можливості говорити про старовину XIV—XVI ст. Впродовж зазначеного періоду Сіверщина опиняється у складі то Литви, то Москви (1500 р.), то Польщі (1618 р.) аж до початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Відродження церковного будівництва на Чернігівщині починається з репарації місцевих монастирів, які було вже встигли зайняти католицькі чернечі ордени. Проте їх діяльність полишила свої певні сліди, що надовго стають відчутними у розвитку наскрізь пройнятого західними впливами мистецтва українського барокко.

Навіть іконографія чудотворних ікон Богородиці, уславлених на Чернігівщині впродовж XVII—XVIII ст., виявляє свій родовід від католицьких джерел (Єлецька, Мишковська, Баликинська, Мохнатинська, Суразька, Дубовицька, Воргольська, Чубківська); інші ікони не відходять від принципів візантійської традиції, і серед них славнозвісна ікона Богородиці Іллівсько-Чернігівська, написана 1658 р. ієромонахом Геннадієм Дубенським. Моделями, відтворюваними в кам'яному будівництві, в цей період стають дерев'яні церкви, на диво вишукані і різноманітні.³² Яскравим прикладом може бути добре документована діяльність московської будівничої артілі на чолі з Матвієм Єфимовим, котра в 1690-х рр. звела кілька церков у Стародубі, Глухові та Глухівському Петропавлівському монастирі.³³ Нині існує лише глухівська Миколаївська церква, побудована в 1693—1695 рр., за формами надто подібна до тридільної дерев'яної, тоді як пластичний декор фасадів відбиває російські смаки. До того ж типу належала побудована у Стародубі коштом гетьмана І. Самойловича церква Іоанна Предтечі. Дещо іншого вигляду набув споруджений у другій половині XVII ст. Успенський собор у Новгороді-Сіверському, основні риси якого згодом відтворено у побудованій в 1715 р. Катерининській церкві в Чернігові. Рівночасно з цим (а подекуди й випереджаючи його) йде більш широке засвоєння досягнень європейського барокко, добре засвідчене у спорудженій архієпископом Лазарем Барановичем коштом полковника Василя Дуніна-

Борковського в 1677—1679 рр. Введенській трапезній церкві Троїцького монастиря в Чернігові. Якби не певні прикметні ознаки, можна було б прийняти за костюл побудований в 1679—1695 рр. архітектором І. Б. Зацером величний Троїцький собор у тому ж таки монастирі.^{33а} До речі, його зовнішній вигляд помітно змінений після пожежі 1731 р.

Зазначені церковні споруди вже припадають на добу гетьмана Івана Мазепи — щедрого фундатора, з іменем якого у Чернігові пов'язані спорудження колегіуму (1700—1702 рр.), надання іконостасу на Введенській церкві Троїцького монастиря, срібних царських врат для Борисоглібського собору (1702 р.), а також великих срібних шат для ікони Богородиці Іллінсько-Чернігівської.³⁴ Коштом гетьмана виготовлено також прикрашені за звичаєм його гербом срібні карбовані шати ікони Богородиці Дегтярівської.

Від зазначеної доби в Чернігові довго зберігалися два цікаві іконостаси. Один з них, встановлений в Успенському соборі Єлецького монастиря, був виконаний в 1669—1676 рр. заходами архимандрита Іоанкія Гаятовського, інший — наприкінці XVII ст., як сказано, оформлений гетьманом І. Мазепою Троїцькому монастирю. Обидва, вони важливі для розуміння шляхів розвитку українського барокового іконостасу на Наддніпрянщині. Наступний за часом виконання іконостас на Чернігівщині, датований початком XVIII ст., походив з Вознесенської церкви у Березні.³⁵ Важко сказати щось докладніше про загальний характер чернігівського іконопису цієї ж доби, бо надто бракує пам'яток, найдавніші з яких припадають переважно на середину XVIII ст., за винятком двох образів у ренесансовому оформленні.³⁶ Зате відомі архірейські портрети, починаючи з зображень архієпископів Лазаря Барановича та Феодосія Углицького. Помітно наближаються до картини зображення ікони Богородиці Єлецької на ялині понад церковними спорудами (XVII ст.), а також Богородиці Іллінсько-Чернігівської з планом і зображенням монастиря, де відтворено й первісний вигляд Троїцького собору (початок XVIII ст.).³⁷

Значно повніше репрезентовано історично пов'язане з Чернігівщиною образотворче літургичне гаптування, кращі й найдосконаліші за мистецьким рівнем виконання твори XVII—XVIII ст. мають стосунок до майстерні Вознесенського дівочого монастиря у Києві.³⁸ Чимало відомо також ювелірних виробів — предметів церковного начиння.³⁹ Вони надто неоднакові за своїм загальним характером, хоча здебільшого відчувається наслідування західних мистецьких традицій. І це зовсім не дивно, адже часом трапляються витвори з таврами іноземних майстрів, зокрема з Німеччини. Іноді потрапляли сюди друковані в Москві Євангелії, там же прикрашені накладними карбованими середником й наріжниками, котрі часто місцеві майстри вправно включали до виготовлених ними шат, які вкривали поверхню дошок обкладинки книги.

Окрему, своєрідну і вельми цікаву галузь церковної старовини Чернігівщини становлять стародруки XVII—XVIII ст., виготовлені у друкарнях Новгород-Сіверського та Чернігова.⁴⁰ Деякі з них прикрашені гравюрами.⁴¹

Зайве сподіватися завдяки визначенню основних типів церковних споруд XVII—XVIII ст. мати вичерпне уявлення про все, що можна знайти на Чернігівщині.⁴² А трапляються часом і однобання церкви, подібні до Благовіщенської в Седневі (1690 р.), здебільшого XVIII ст., Іллінської церкви-фортеці в Коропі (XVII—XVIII ст.), церкви в с. Полонки (XVIII ст.). Багатобання церкви прямокутного плану також досить різноманітні щодо вирішення фасадів, пропорцій, типу бань. Чимало своєрідного, нарешті, виявляють тетраконхи другої половини XVIII ст., а їх відомо понад десяток. Отже, церковне будівництво знало кілька основних типів з їх численними варіантами, кожен з котрих

знаходив своїх прихильників серед фундаторів та зодчих. З середини XVIII ст. розпочинається інтенсивна будівельна діяльність Розумовських, наслідком якої стали Трьохсвятительська церква-тетраконх у Лемешах, собори в Козельці та Почепі.⁴³ Вони пройняті духом петербурзького барокко, як, до речі, і встановлені в них пишні іконостаси, з іконами вирішеними мало не як звичайні світські галантні сцени. Причиною тому стало надто активне використання зразків італійських і французьких гравюр, тоді вельми популярних. Вони дуже помітно відрізняються від таких українських барокових ікон, як парні зображення мучениць з Кнотопи чи «Покров Богородиці» та «Старозавітна Трійця» з Успенського собору Новгород-Сіверського (XVIII ст.).

Своїм майже незалежним шляхом ішов тоді ж на Чернігівщині розвиток іконописного примітиву, хоча народні майстри, звичайно, користувалися зразками, запозиченими з фахового мистецтва. Тут переважають надто спрощені композиції, обмеженим залишається перелік сюжетів. Проте більшість таких витворів належить вже до XIX ст. Зажили популярності символічні теми, про що свідчать твори, які були колись у Чернігівському єпархіальному давньосховищі.

Досі не було згадано про дзвони. Відомо, що їх у другій половині XVII ст. відливали не лише у Чернігові, але й у Стародубі, Почепі, Ніжині, Новгороді-Сіверському. І навіть знані імена людвісарів. Деякі з них майстерно прикрашали свої витвори написами, віршами та образками. Особливо наприкінці XVII ст. уславилися глухівські майстри Балашевичі. Молодший з них Карпо виконав ряд художньо оформлених дзвонів для Думницького монастиря (1699 р.), для Предтеченської церкви в Стародубі та для Різдва-Богородицької церкви на Веригинському передмісті в Глухові (1700 р.). У Новгороді-Сіверському працював Іван Андрійович. У 1737 р. військовий людвісар Іван Горлякевич, що проживав у Глухові, відлив прикрашений рельєфними зображеннями дзвін для Вознесенської церкви в Коропі. Виготовляли в XVIII ст. також люстри для церковного вжитку, олов'яні дарохранильниці та інші предмети літургійного вжитку.⁴⁴

Остання третина XVIII ст. в церковному мистецтві Чернігівщини стає періодом помітної його денационалізації. Це можна відчутти вже в пластичному декорі стін Михайлівської церкви у Воронежі (1776 р.), прикрашеної гідними уваги сюжетними рельєфами. Побудований за проектом Дж. Кваренгі собор Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському (1791—1796 рр.) замінив менший за розмірами старий, витриманий у традиціях українського барокко. Його зовнішній вигляд зберігся на гравюрі. По всій єпархії виникають охайні церковні споруди в стилі російського класицизму, а поряд з тим зазнає змін і внутрішній вигляд храмів, головне за рахунок іконостасів. Досить пригадати хоч би поставлені у давній Іллінській церкві в Чернігові, витриманий в стилі рококо (1774 р.), і у славнозвісному Спаському соборі, за проектом калузького архітектора А. Яснигіна (1794—1798 рр.). Нові смаки хутко позначилися на оформленні соборних храмів повітових міст, і лише сільські дерев'яні церкви продовжували зберігати все, що було успадковано від попередньої доби. Воно загинуло вже в пореволюційні часи.

Прикладом того, що заступило давно малярство по церквах Чернігівщини, можна вважати іконостас спорудженої в 1811 р. поміщиком Лашкевичем Покровської церкви села Романівки Мглинського повіту. Ікони впродовж 1814—1815 рр. написав відомий на той час художник В. Л. Боровиковський.⁴⁵ Такий академізм, очевидно, дедалі ставав усе більше до вподоби новим фундаторам, пройнятим духом олександрівських реформ. Саме він поступово відслонив те, що століттям пізніше стали означати як церковну старовину:

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873—1874. — Кн. 1—7. Див. також: Коваленко О. Б. Основні етапи розвитку церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині // 1000 років Чернігівської єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. — Чернігів, 1992. — С. 116—119; Його ж. Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Полтава, 1992. — С. 117—118.
2. Коваленко А. Б. XIV Всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» — К., 1990. — С. 123—128.
3. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. — К., 1911.
4. Русский паломник. — 1912. — № 18. — С. 271—272.
5. Чернігів і Північне Лівобережжя (Огляди, розвідки, матеріали.) — К., 1928
6. Логвин Г. Н. По Україні (Стародавні мистецькі пам'ятки). — К., 1968; Його ж. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — М., 1980 (2-е вид.).
7. Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тезисы докладов. — Чернигов, 1985, 1988, 1990; Проблемы археологии Южной Руси (Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» — К., 1990; Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернігів, 1992; Старожитності Південної Русі: Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.». — Чернігів, 1993 та ін.
8. Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов: (Подготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка) // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 101—142; Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — Ф. 278. — № 105.
9. Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. (Каталог памятников.) — Л., 1982 (САИ ЕИ-47). — С. 39—49 (№№ 55, 58—68); Його ж. Зодчество Древней Руси. — Л., 1986. — С. 21—22, 52—58, 114—119; Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. / Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. — М., 1987. — С. 134—168. Див. також попередні спроби осмислення архітектурної спадщини давнього Чернігова: Лашкарев П. А. Церкви Чернігова і Новгорода-Северська // Труды XI Археологического съезда. — М., 1902. — Т. II. — С. 146—164; Айналов Д. Архитектура черниговских церквей // Труды XIV Археологического съезда. — М., 1909, Т. III. — С. 67; Горностаев Ф. // Там же. — С. 66; Лукомский Г. О происхождении форм древнерусского зодчества Чернигов. СПб., 1912; Петров Н. Черниговское церковное зодчество XI—XII вв. — Чернигов, 1915; Сіянський В. Архітектура старокнязівської доби (X—XIII ст.). — Прага, 1926.
10. Див.: Асеев Ю. С. Спасский собор у Чернігові. — К., 1959; Логвин Г. Н. Спасский собор в Чернигове // История СССР. — 1969. — № 6. — С. 193—198; Комеч А. И. Спасо-Преображенский собор в Чернигове (К характеристике начального периода развития древнерусской архитектуры) // Древнерусское зодчество: Зарубежные связи. — М., 1975. — С. 9—26.
11. Пуцко В. Г. Черниговский Спас: результаты и перспективы изучения // 1000 років Чернігівської єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. — Чернігів, 1992. — С. 34—37.
12. Макаренко М. Чернігівський Спас: Археологічні досліді року 1923. — К., 1929; Його ж. Біля Чернігівського Спаса: Археологічні досліді року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 169—183.
13. Пуцко В. Г. Черниговская каменная резьба XI в. // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тезисы докладов. — Чернигов, 1988. — С. 52—54.
14. Макаренко М. Найдавніша стінопис княжої України // Україна. — 1924. — Кн. 1—2. — С. 7—13.
15. Холостенко Н. В. Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 199—202.
16. Асеев Ю. С., Логвин Г. Н. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К., 1959. — С. 30—43; Холостенко Н. В. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964—1965 годов // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. — М., 1972. — С. 88—103.

17. Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов. — К., 1991. — С. 142—157.
18. Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. — 1967. — № 2. — С. 188—210.
19. Моргилевский І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 197—204; Холостенко Н. В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры. — М., 1961. — Т. 3. — С. 51—67.
20. Беляев Л. А. Из истории зодчества древнего Чернигова // Проблемы истории СССР. — М., 1974. — Т. 4. — С. 3—18.
21. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 60—93.
22. Барановский П. Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. — М.; Л., 1948. — С. 13—34; Холостенко Н. В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове // Советская археология. — 1956. — Т. XXVI. — С. 271—292.
23. Холостенко Н. Открытие в Чернигове // Декоративное искусство СССР. — 1967. — № 5. — С. 19—20; Grabar A. Sculptures byzantines du Moyen Age (XIe — XVe siecle). — Paris, 1976 (Bibliothèque des Cahiers Archeologiques. — T. XII). — Т. II. — P. 85. — Pl. LX.
24. Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси // Искусство. — 1951. № 3. — С. 84—91; Воробьева Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 175—183; Орлов Р. С. Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 28—34.
25. Порівн.: Буслаев Ф. И. Сочинения. — Л., 1930. — Т. 3.
26. Макаренко М. Старгородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 205—223.
27. Лазарев В. Н. Этюды по иконографии Богоматери // Византийская живопись. — М., 1971. — С. 299—313.
28. Порівн.: Уваров А. С. Древний храм на Вишжемском Городище // Сборник мелких трудов. — М., 1910. — Т. 1. — С. 386—388. — Табл. XXX; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 281—293.
29. Коваленко В. П. Новая чаша из Чернигова // XVIII Международный конгресс византистов: Резюме сообщений. — М., 1991. — Ч. 1. — С. 598—599.
30. Див.: Голубовский П. В. История Северской земли. — К., 1881; Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV столетия. — К., 1882; Ярыгин Д. Былое Черниговской земли. — Чернигов, 1898; Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 101—117; Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокиязівських // Там само. — С. 118—146; Коваленко В. П. Чернігівська єпархія в X—XIII ст. // 1000 років Чернігівській єпархії. — С. 7—12.
31. Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. — СПб., 1877. — Стб. 509.
32. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К., 1976; Адрюг А. К. Народні джерела мурованої архітектури Чернігова другої половини XVII — початку XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. 2 — 1981. — № 3. — 63—68.
33. Пуцко В. Г. Московская строительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура. — 1981. — № 1. — С. 28—29.
- 33а) Адрюг А. К. Памятник архитектуры в Чернигове // Строительство и архитектура. — 1984. — № 3. — С. 32.
34. Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа — меценат українського церковного мистецтва // Церковний календар, 1992. — Сянік: Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії, 1992. — С. 152—170.
35. Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1976. — С. 52.
36. Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. — Т. II. — С. 121 (№№ 1543, 1535). — Табл. XVII, XVIII.
37. Русская живопись XVII—XVIII веков: Каталог выставки. — Л., 1977. — С. 103 (з репродукцією).
38. Зайченко В. В. Гапті XVII—XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. — Чернігів, 1991.

39. Див.: Дроздов В. Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 325—346; Петренко М. З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. — К., 1970.

40. Клепиков С. А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674—1679 годов // Книга. — М., 1963. — Сб. 8; Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Всесоюзной Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. — М., 1959. — Т. 3; II ж. Книгопечатание в Чернигове (1646—1818) // Проблемы источниковедения. — М., 1960. — Вып. VIII.

41. Клепиков С. А. Оформление книг, изданных новгород-северской типографией Л. Барановича в 1674—1679 гг. // Книга и графика. — М., 1972. — С. 146—151.

42. Див.: Цапенко М. Архитектура Лівобережної України XVII—XVIII століть. — М., 1967.

43. Горностаев Ф. Ф. Строительство графов Разумовских в Черниговщине // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. — Т. П. — С. 167—196; Його ж. Дворцы и церкви Юга России. — М., 1914.

44. Див.: Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні. XIV—XVIII ст. — К., 1973.

45. Горностаев Ф. Ф. Иконостас кисти В. Л. Боровиковского // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. — Т. П. — С. 213—218. — Табл. LXXI—LXXX.

ПОЛЕМІКА

Олександр Олійник

ВІДПРАВИМО ФЕОДОСІЯ НА МАСАНИ?

1967 року обласна молодіжна газета «Комсомольський гарт» за-початкувала на своїх сторінках рубрику «Вулиця, на якій ти живеш». Дата не кругла, але згадалася вона не випадково. Зараз ламається чи-мало списів навколо назв наших вулиць, особливо в обласному центрі. Оскільки ж автор цих рядків був серед ініціаторів і основних виконавців даної газетної кампанії, що тривала з різною інтенсивністю більше десятка літ, то й хотілося б, використовуючи набутий тоді досвід сказа-ти кілька слів щодо предмету нинішньої суперечки.

Вивчення історії виникнення назв вулиць Чернігова, інших міст і селищ області, а також населених пунктів нашої та інших держав показало, що основний принцип, за яким добираються персоналії для увічнення у назвах вулиць, стосується ролі конкретної особи стосовно конкретного населеного пункту. Щоправда, у назвах вулиць міст Укра-їни, інших республік колишнього Союзу було чимало поворотів одних і тих же імен. Сперечатися з доцільністю увічнення партійних та державних діячів тоді було марно, тому редакція обрала інший спосіб ут-вердження справедливості. Ми писали тільки про вулиці, що носили імена наших земляків, людей, які жили й працювали на Чернігівщині. До того ж з тих чи інших причин були мало відомі читачам. Серед де-сятків матеріалів, що з'явилися тоді на сторінках молодіжки, були ко-респонденції про вулиці Мурінсона в Чернігові, Бособрода та Шмідта у Прилуках, Стратилата в Носівці, Кропив'янського та Кирпоноса в Ніжині, Сеспеля в Острі, Уралова в Новгороді-Сіверському, Братів Дро-білків у Варві, Чумака в Ічні, Сидоренка в Мені...

Аби не розпалювати непотрібних міжпартійних, міжкласових та міжнаціональних пристрастей, приймемо для зручності апріорі положен-ня про те, що всі імена, увічнені у назвах чернігівських вулиць, гідні того. Але чи варто саме в Чернігові називати ними вулиці? Не викли-кають сумнівів великий російський поет Пушкін, який у нас був, чи та-кож російський прозаїк і публіцист Успенський: він у нашому місті жив. Мають до міста пряме відношення і такі державні та військові діячі, як Петровський, Примаков, Щорс, хоч діяльність їх і поцінується неод-нозначно. Неприпустимий гріх забувати імена воїнів, що визволяли Чернігів і область від німецько-фашистських загарбників, хоча тут ми, мабуть, передаємо куті меду. Чотирирічна війна народів колишнього Радянського Союзу, складовою частиною якого була на той час і Укра-їна, з точки зору історії навряд чи адекватна кількості вулиць, назва-них іменами безсумнівно гідних її солдатів.

Велике, як відомо, бачиться на відстані. Отож увічнювати ім'я за

життя його носія не прийнято. Не те було впродовж кількох десятиліть панування тоталітаризму. Тоді запопадливі місцеві чиновники наче змагалися у тому, хто більше прислужиться перед живими вождями і вождиками, офіційно проголошеними геніями і тими, хто стояв поблизу них. Чим це обернулося, відомо. Довелося багато перейменувати робити. І не тільки вулиць. Щодо фігур явно одіозних були навіть спущені відповідні вказівки згори. Інші ж — просто випадкові на нашому ґрунті — живуть і далі. Мають навіть захисників, що собі у спільницю без зайвих докорів сумління прикликають... історію.

Що ж, давайте поглянемо на історію. Колись вулиці були свого роду путівниками по місту. Ось у Чернігові Єлецька вела до однойменного монастиря, П'ятницька — до такої ж церкви, Богословська — до духовної семінарії, Банківська — до банку, Магістратська — до магістрату. Любецькою їздили на Любеч, Седнівською — на Седнів. Деякі з цих вулиць і досі живуть під своїми історичними назвами, а більшість перейменовані. І тепер до Єлецького монастиря веде нас уже не Єлецька, а вулиця імені Белінського, до П'ятницької церкви — імені Урицького та імені Свердлова. Повз банк пролягла вулиця імені Куйбишева і т. д. і т. ін.

Якщо вже говорити про історичну справедливість, то напрошується питання: який же це історизм, коли в нашому обласному центрі при найменуванні вулиць чи не дев'яносто відсотків персоналій взято із дев'ятнадцятого-двадцятого століть. Ніби Чернігову не тисяча з гаком літописних літ, а двісті-триста всього. Стоячи на позиції закріплення випадкових назв, ми не про історію піклуємось, а про... себе. Нам конче хочеться увічнити час, коли жили ми, наші батьки та діди. Пращури ж хай вибачають. Вони, звичайно, вибачають, а от що нащадки скажуть років через триста-чотириста?

Навряд чи зможуть дослідники у майбутньому пояснити, чому до знаменитих чернігівських храмів ведуть не вулиці імені тих, чії сліди тут вкарбувала вічність. Ціла плеяда князів, церковних діячів, гетьманів, полковників, письменників, художників, ремісників випадає з поля нашого зору. Правда, їхніми іменами пропонують назвати вулиці, що виникають у районах нової забудови. Але, захищаючи один нонсенс, ми таким чином, може, й несвідомо творимо інший. Діячи, що до нашого міста жодного відношення не мають, вкарбуються у вічність коло наших святинь, а ті, хто до творення цих святинь доклав свого часу розуму і рук, опиняться десь на місці колишніх полів та дібров, до яких вони, у свою чергу, непричетні.

Є ще один аргумент на користь нинішнього статус-кво у назвах: таблички дорогі. О шановні! Та подивіться ви на ті таблички, ну приміром, на вулиці Чернишевського. Скільки їх там залишилося? Чи й десяток набереться. Та й ті, що є, у вельми плачевному стані. Хочеш-не хочеш, а міняти їх доведеться. А якщо вже вони такі дорогі й хороші, то чому б не перенести їх на нові вулиці у нових мікрорайонах, де ще ніхто і ніколи не жив. «Ненстового» Віссаріона все одно де увічнувати, якщо своєю зневагою до України він так подобається сьгоднішнім можновладцям, а на місці вулиці, що носить сьгодні його ім'я, цілком логічно може стати знову Єлецька. Або, приміром, Лазаря Барановича, який не міг тут за життя не ходити. Так само, як не міг не ходити вулицею Чернишевського чудовий учений, що був нашим земляком, віддав місту на Десні немало років життя, з якого тут і пішов, де й похований. Йдеться про Всеволода Ганцова, сторіччя від дня народження якого два з половиною роки тому відзначалося. А до П'ятницької церкви прочани могли б прошкувати якщо й не П'ятницькою, то вулицею

імені чудового російського архітектора Петра Барановського, чийми стараннями П'ятницька постала з руїн після визволення Чернігова від німецько-фашистських загарбників. А для вулиць імені також чудових (нічого не скажеш) російських режисерів Станіславського та Немировича-Данченка можна знайти імена місцевих лицедіїв далекого чи й не дуже далекого минулого.

Звичайно, останнє із сказаного — то вже із царини мрій. Та одна думка трохи й страшить. Наступного року минає три століття від дня смерті Феодосія Углицького, чії мощі покояться у Троїцькому кафедральному соборі. До тисячоліття Чернігівської єпархії про увічнення його імені якось не дійшли руки. Невже й тепер забудемо? Чи, не знайшовши вулиці поблизу місця його подвижницького життя і вічного спочинку, відправимо святого вже у посмертні мандри кудись на Масани? Хоча, власне, чому б і ні, адже релігія — опіум? Це ще вчора нам повторювали ті, хто сьогодні в ім'я «історичної справедливості» стоїть горою за збереження у назвах чернігівських вулиць чужих і Богів, і людям імен.

ІСТОРІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І РУХІВ

Юрій Русанов

ЧЕРНІГІВСЬКА ГРОМАДА В ГРОМАДСЬКОМУ РУСІ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ. В УКРАЇНІ

На початку 60-х рр. (61 — 63) ХІХ ст. в Києві, Львові, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові та деяких інших містах України виникають культурно-освітні організації ліберально-буржуазної та демократичної інтелігенції — громади.

В історичній науці найбільше досліджено Київську та Полтавську громади. Чернігівська ж майже не досліджена, немає узагальнюючих праць з її історії, вона малознана навіть серед шанувальників рідного краю. Щодо неї є спогади визначних громадських діячів Чернігова.¹

Про заснування чернігівської Громади відомо наступне. Протягом 1861 — 63 рр. в Чернігові активно діяв гурток молоді «Курінь», який заснував лікар С. Д. Ніс. У «Курені» носили народний одяг, жили побут, та звичай козаків, вивчались українська література та твори народного фольклору. З червня 1861 р. у Чернігові почав виходити тижневик «Черниговский листок», редактором якого був вчитель гімназії Л. І. Глібов. У газеті друкувались новини місцевого життя, байки, вірші, оповідання українською та російською мовами. С. Д. Ніс та Л. І. Глібов співробітничали з полтавською Громадою, мали зв'язок з редакцією славнозвісного журналу «Основа», де вміщували свої твори. Проте цієї організації, на зразок полтавської, в цей період в Чернігові не було. У 1863 р. С. Д. Ніс, Л. І. Глібов та ряд інших діячів Чернігова потрапили під нагляд поліції, були позбавлені роботи, деякого вислано з Чернігівської губернії аж на північ Росії.

У 70 — 80 рр. ХІХ ст. певний внесок у розвиток культури і освіти зробило Чернігівське земство. Очоловані І. І. Петрункевичем, О. Ф. Ліндфорс та О. П. Каринським чернігівські земці, зокрема, домоглися того, що земство влаштувало на власний кошт вчительські курси, зросла кількість народних шкіл. У 1875 р. в Чернігові був утворений постійний статистичний відділ, де працювали відомі статистики О. Русов, П. Червинський, В. Варзар. У 1877 р. була зібрана і відкрита громадська бібліотека в Чернігові. 15 квітня 1876 р. чернігівський губернатор повідомляв міністра внутрішніх справ, що «серед місцевого земського представництва є значна кількість осіб, які вважають, що земству на

нів освіти належить не тільки матеріальна допомога, а й напрям тієї освіти до забезпечення духовних потреб народу. Особи ці виявляють спроби не тільки зберегти, а й розширити моральний вплив земств на народну школу»². Що стосується земського руху в Чернігові, то він був на той час одним з найбільш опозиційних в Україні й Росії. У 1880 році царський уряд звільнив з роботи майже всіх ліберальних земців Чернігівської губернської управи.

Після сумнозвісних Валуєвського та Ємського (відповідно 1863 р. і 1876 р.) указів про заборону українства чернігівська Громада була таємною. Про неї, як цілком діяльну організацію, можна вести мову лише від 1893 року. До її складу увійшло більше 20 видатніших чернігівських громадських діячів — І. Л. Шраг, А. В. Верзилов, О. А. Тищинський, В. М. Хижняков, І. Ф. та І. Г. Рашевські, В. І. Самійленко, М. М. та В. У. Коцюбинські, Г. Коваленко, С. Ф. та О. О. Русови, Борис та Марія Грінченко та ін.

Все культурне життя Чернігова кінця XIX — поч. XX ст. проходило під впливом Громади. Члени її друкувалися в галицьких журналах «Правда», «Життя і Слово», «Зоря», допомагали фінансами у їх виданні. У кінці XIX ст. чернігівська Громада увійшла у федеративний зв'язок з Київською, Полтавською та Одеською громадами. У 1905 р. вона створила в Чернігові товариство «Просвіта».

Значення громад для духовності українського народу яскраво розкривається в спогадах одного із засновників чернігівської Громади А. В. Верзилова: «...громади, діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, піддержували й творили українську культуру, об'єднуючи видатних і найталановитіших людей з української інтелігенції, направляючи їх зусилля на справу національного відродження українського народу, культурного й політичного самовизначення. Чернігівська Громада серед інших громад, гадаю, займала не останнє місце»³.

Відомі нам громадівці й їхня діяльність свідчать про значну роль чернігівської Громади в українському культурному житті та національно-визвольному рухові. Відтворення її історії є актуальним завданням сьогодення.

1 Марія Грінченкова і Аркадій Верзилов. Чернігівська українська громада // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 463 — 487.; Софія Русова. Мої спомини // За сто літ. — К., 1928. — Кн. 2. — С. 135 — 175. Там само. Кн. 3. — С. 147 — 205.; Максимович Т. Чернігівські мемуаристики // Зап. іст. — Філ. Відд. — К., 1929. — Кн. XXV. — С. 358 — 373.

2 Волощенко А. К. Земська опозиція // Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні 70-х поч 80-х рр. XIX ст. — К., 1974. — С. 146.

3 Марія Грінченкова і Аркадій Вершилов. Чернігівська українська Громада. — С. 464.

РОЗВІДКИ

Олег Васюта

НАБОРИ СПІВАКІВ З ЧЕРНІГОВО—СІВЕРЩИНИ ДО ПРИДВОРНОЇ СПІВАЦЬКОЇ КАПЕЛИ У ХVІІІ—ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

З другої половини ХVІІ ст. подальший розвиток музичної культури на Чернігівщині проходив під значним впливом підписаної в 1654 році Переяславської угоди, в результаті якої Україна перейшла під зверхність московського царя.¹ Наслідком цих подій було значне поживлення українсько-російських культурних стосунків. Вищий рівень загальної культури в Україні, яка в цей час переживала «золотий вік нашого письменства, нашої культури»² почав «кидати своє проміння й на менш освічену Московщину»³.

У цей час культурно-просвітницький «рух на Москву прибрав великого розміру»⁴ і охопив буквально всі прошарки культурного життя Росії: науку, шкільну освіту, літературу, музику, театр, а також глибоко вплинув на духовну освіту та церковні справи.

Чимало видатних діячів української культури — Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Данило Туптало та інші працювали на ниві духовного просвітництва Росії. За авторитетним твердженням І. Огієнка, «вчителями закону Божого по всіх кращих школах в Росії були більше українці, та й підручними книжками закону Божого за весь ХVІІІ вік були тільки ті, що їх склали самі українці, — це катехізіс Феофана Прокоповича та Петра Могили»⁵.

Важливе місце в поширенні української культури в Росії належало музичному мистецтву. Українська народна пісня та церковний спів швидко поширювалися у Російському царстві. Українці-музиканти широко запрошувалися на службу до Росії. Ще 1652 р. путивльський батьюшка Іван Курбатов привіз до Москви з Києва архидиякона Михайла та одинадцять півчих з регентом Федором Тернопольським. Того ж таки 1652 р. до Москви прибули ще дві групи півчих з України. Боярин П. В. Шереметев, який у 1665 — 1669 рр. був київським воеводою, мав капелу з українських півчих та музик, котру вивіз із собою до Москви.⁶

Як писав у 1680 р. Симеон Полоцький, «во велицей России в самом царствующем нашем граде Москве возлюбльше сладкое и согласное пение»⁷. 1679 р. за наказом царя Федора Олексійовича, котрий, як свідчать українські літописці⁸, мав прихильність до культури українського народу і «нашим напевам по церквах и по монастырях отпраовати приказал»⁹, розпочинається постійний набір співаків та музик з України до царського двору. Наслідуючи звичаї повелителів, московські бояри та-

кож брали на службу українських півчих. Так, у Нарішкіна (брата цариці Наталії) служили Степан Рокицький та Федько Ємельянов з Батурина.¹⁰

У 1682 р. на вимогу цариці Софії «велено выслать в Москву певчих не из Киева, откуда обыкновенно высылались они, а из Чернигова».¹¹ Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович відправив до царського двору декілька співаків свого ушавленого хору.

Сталося так, що саме Чернігівщина в силу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних обставин відігравала особливу роль у поширенні музичної культури в Росії. По-перше, географічне положення Чернігівщини, як «ближчого до московських кордонів краю»¹², створювало оптимальні умови для таких контактів. По-друге, наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. Чернігівщина мала значення важливого політичного та культурного осередку Лівобережної України. Поступово, «коли занепадало Правобережжя»¹³, центр українського політичного життя перейшов від Чигирина до Батурина та Глухова.

Батурин у 1669 — 1708 рр. був резиденцією гетьманів Лівобережної України.¹⁴ Після його руйнації у 1708 р. урядові установи Гетьманщини було розміщено у Глухові.¹⁵ На початку XVIII ст. Глухів серед усіх міст «українсько-російського суміжжя мав містобудівну структуру, найкраще підготовлену для виконання столичних функцій»¹⁶.

Московський священик Іоан Лук'янов, який мандрував 1703 р. до Святої Землі, писав: «Город Глухов земляной, обруб дубовой, вельми крепок; а в нем жителей богатых много, панов; и строения в нем преузорочные, светлицы хорошие, палаты в нем полковника Миклашевского зело хороши; ратуша зело хороша и рядов (торговых) много; девичий монастырь предивен зело; соборная церковь хороша очень; зело лихо-маны хохлы затейливы к хоромному строению; в малороссийских городах другова вряд такова города сыскать; лучше Киева строением и житием...»¹⁷.

Наявність у межах Чернігівщини цих двох важливих адміністративно-культурних центрів доти Гетьманщини суттєво впливало на впорядкування усіх граней життя регіону. Зокрема, це знайшло вияв у будівництві храмів, створенні розгалуженої мережі шкіл. Відомо, що гетьман К. Розумовський навіть «думав заснувати університет в Батурині»¹⁸.

По-третє, музична освіта на Чернігівщині мала міцну історико-практичну основу і поширювалася як церквою, так і через загально-освітні школи. Відомо, що до середини XVIII ст. в усіх українських полках нараховувалося 951 школа (Ніжинському 217, Лубенському — 172, Чернігівському — 154, Переяславському — 119, Полтавському — 98, Прилуцькому — 154, Миргородському — 37).¹⁹

Міцну традицію шкільної освіти в Україні неодноразово засвідчували мандрівники ще XVII ст. Павло Алепський, говорячи про українців, підкреслював: «люди вчені, кохаються в науках та законах, що вони гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії. У їх там розглядають всякі поважні питання, що потребують досліду...»²⁰, всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати... А дітей у їх більше, ніж трави, — пише він і додає, — і всі діти вміють читати, навіть сироти...»²¹.

На терені пізніших Чернігівського, Городнянського та Сосницького повітів у 1768 р. було 134 школи (одна школа припадала на 746 душ населення). До речі, через 100 літ, у 1875 р. на цій території шкіл налічувалось тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ, цебто за сто років шкіл стало втрое менше, тоді як людиність зросла вдесятеро... і

Чернігівський архієрей вимушений був писати генерал-губернаторові князю Куракіну, що «не находил при переезде моем ныне по губернии заведенных училищ»²². Безперечно, у школах Чернігівщини «в першу чергу навчали дітей брати участь в церковних співах, на другім плані стояли вже музика і співи світського характеру»²³.

По-четверте, на становлення музичної освіти в регіоні глибоко вплинуло також відкриття в Чернігові колегіуму (1700), де викладання музики відводилося належне місце.²⁴

Тому прагнення російських царів до впорядкування музичної освіти та набору співаків з України не випадково привело до відкриття саме на Чернігівщині першого в Україні та Росії спеціального музичного навчального закладу — Глухівської співацької школи²⁵. Мета відкриття цієї школи у першу чергу полягала в цілеспрямованій підготовці музикантів-професіоналів для Придворної співацької капели у Петербурзі, яка на початку XVIII ст. формувалася майже виключно з українців. Так, 1713 р. з України взяли до двору цілий хор 21 чол.²⁶ Царський указ щодо відкриття в Глухові «Школи співу та інструментальної музики» датовано 14 вересня 1738 р.²⁷ У ньому, зокрема, наголошувалося: «из оставшихся за отсылкою сюда певчих оставить одного регента, который-бы в пении четверогласном и партесном был совершен но искусен и учредить небольшую школу, в которую набирать со всей Малой России из церковниковых; також из казачьих и мещанских детей и протчих, и содержать всегда в той школе до двадцати человек, выбирая чтоб самые лутчие голоса были и велеть их оному регенту обучать киевского, також и партесного пения, а при том, сыскать искусных мастеров из иностранных и из малороссиян, велеть из оных-же учеников обучать и струнной музыке, а именно: на скрипице, на гусях и на бандуре, дабы могли на оных инструментах с нот играть; и которые пеню, також и на струнной музыке обучены будут, и с тех по все годы лутчих присылатъ ко двору ее императорского величества человек по десяти, а на те места паки вновь набирать, и пока те учителя тамо в школе обучать будут, давать им надлежащее жалование, а ученикам определить на пропитание и платье и обувь сколько потребно по разсуждению его майора Шяпова из малоросейских доходов»²⁸.

Необхідно наголосити, що школа підготовки півчих у Глухові існувала задовго до підписання цього указу. На підтвердження цієї думки наведемо декілька переконливих, з нашої точки зору, свідчень. Є дані про те, що в Глухові 1714 року государевим дяком і регентом І. Петровим було відібрано до двору п'ять півчих. У 1717 р. він знову приїздив до Глухова за співаками.²⁹ Усі набори півчих та музик до двору, як правило, проводилися безпосередньо через гетьманів. Відомо, що цариця Катерина Іванівна 1728 р. зверталася з вимогою до гетьмана Данила Апостола видати «служителю Василю Єврастову»³⁰ універсал «для сыску двух певчих альтист, которые необходимы к ея двору».³¹ Систематичний характер подібних звернень примушував гетьмана думати про постійну підготовку музик безпосередньо в Україні. Це видно з його відповіді: «и я по тому вашего высочества требованию, которые теперь могли вынайтись хлопцы з тих, а именно 'двох дишкантов, а двоух альтистов отправляю, и хотя еще к тому оные не обучены, ибо обученных сыскать теперь весьма трудно, понеже тут, в Малой России, спеванные музыкы звелися, за бывшим здешним пременением, однак, надеюсь, когда обучатся, то до спевания будут не неугодни».³²

Конкретні факти засвідчують, що ще до 1738 р. на утримання школи виділялися державні кошти. Так, «на содержание подготавливавшихся певчих в Глухове употреблено было из малороссийских доходов в 1736 г. 50 рублей, 1737 г. 100 руб., в 1738 г. 250 руб. Из указанной суммы давалось каждому обучающемуся по 3 копейки на день, также изготовлялись одежда и обувь. Регенту назначалось также содержание».³³

Царський указ було видано у вересні 1738 р., а за місяць до указу «в августе 1738 года из 19 человек певчих, подготовлявшихся в Глухове, выбраны были 11, которые и отправлены ко двору Анны Иоановны вместе с регентом Федором Яворским».³⁴

Таким чином, з нашої точки зору, в царському указі від 1738 р. фактично йдеться не про відкриття школи, а про те, щоб «из оставшихся за отсылкою... певчих»³⁵ забезпечити подальше її функціонування.

Головний зміст діяльності школи полягав у пунктах, викладених «Канцелярией министерского правления малороссийских дел»:³⁶

1. З метою утримання півчих і струнної музики у Глухові вибудувати для школи спеціальний будинок «две горницы с комнатами да пекарню»,³⁷ для приготування їжі учням школи «взять двух баб и одного мужика».³⁸

2 Для організації навчального процесу в школі знайти «угодных к пению киевского и партесного пения регента, человека доброго и в пении и в составлении нот искуснаго».³⁹ Перед архієреями київським, перещславським та чернігівською консисторією ставилося завдання знайти здібних до музики «хлопцев человек до двадцати».⁴⁰

3. Пошуки «лутчих голосов» зосередити у Ніжинському і Чернігівському полках через сотника Брежинського. Після ретельного пошуку «к пению и учению хлопцев»⁴¹ зробити відбір: «из тех хлопцев выбрав, оставит угодных в Глухове при школе, а именно регента одного, хлопцев лутчих голосов семнадцать, да для игранья на струнной музыке приискать мастеров гуслиста, бандуриста из малороссиян, умеющих играть на гусях, бандуре и скрипке, чтобы на оных инструментах из показанных хлопцев семь человек обучили струнной музыке по ноте».⁴²

Таким чином, положення про школу передбачало штатний розпис першого спеціального музичного навчального закладу в Україні і Росії у складі двадцяти чоловік: 17 учнів, 1 регент, 2 викладачі-інструменталісти.

4. Для фінансового забезпечення школи було асигновано «сто рублей» на рік з розрахунку: регентові — 50, басистові — одному 5 руб., усім учням (беручи до уваги того ж таки басиста) на взуття, шапки тощо — по 2 карбованці. За добре навчання видавати, як заохочення, по 10 копійок на місяць кожному. Платню педагогам, гуслистові та бандуристу — по 20 крб. на рік. На свічки для школи — по 5 крб. на рік. На харчування всім (враховуючи й учителів) — по 2 копійки на день, та борошна по півосьмнини на місяць, та крупів по 2 гарнці.⁴³

Наголосимо також на тому, що кошти на утримання школи виділялися «из малороссийских доходов».⁴⁴

5. З метою дотримання дисципліни та порядку в школі доручалося виділити з глухівського гарнізону унтер-офіцера «к смотрению оной и чтобы ученики не своевольничали и не гуляли».⁴⁵

У другій половині XVIII ст. Глухівська школа працювала під безпосереднім контролем президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева, який, між іншим, своїм наказом розширив навчальний план школи, запровадивши до нього танець /як обов'язковий предмет.⁴⁶ Ним також було направлено глухівського регента і чотирьох півчих, що залишилися в школі, до всіх полків. У результаті відбору «забрано было в малороссийских и слободских полках свыше восьмидесяти человек хлопцев. Из числа их оказалось годных 33 человека, а именно: басиста 2, тенористов 5, дышканцистов 6, алцистов 16, да определены в музыканты 4».⁴⁷

Хоча діяльність Глухівської школи не знайшла свого достатнього висвітлення в документах, все ж є відомості про те, що існувала вона не один десяток років.⁴⁸

Зокрема, в лютому 1758 р. було відряджено з метою набору співаків до Придворної капели півчора Степана Андрієвського «в Киев и в Малороссию для сыскания и набору как при монастырях, так при домах архиерейских, архимандричьих, в малороссийских полках и в протчих местах и привозу ко двору е. и. в. малых певчих, где и каких он по способности голосов проведать и выбрать может».⁴⁹

Йому вдалося відібрати 13 хлопчиків, після чого вони «были отправлены в Глухов, во определенную тамо для обучения оных певчих квартиру, для чего было куплено 7 кибиток, а для препровождения их командированы были два рейтара. В заключение был еще отыскан и отправлен в Глухов один «тенористой».⁵⁰

Період найактивнішої діяльності школи припадає на 40 — 50 рр. XVIII ст. У школі викладали досвідчені майстри музичної справи Н. В. Шолупіні, О. П. Брежинський, Ф. Ф. Яворський, К. Ф. Коченовський, Ф. Нечай та інші.

Музично-виховні традиції школи глибоко вплинули на формування таланту видатних діячів української та російської музичної культури Д. С. Бортиянського, М. С. Березовського, М. Ф. Полторацького, Г. М. Головні, Г. С. Сковороди та ін.

Після відкриття 1740 р. музичної студії при Придворному хорі значення Глухівської співацької школи поступово зростає, і вона виконує посередницьку функцію — «як певчих квартира».⁵²

Але Чернігівщина й надалі продовжувала слугувати базою для постачання музик до царського двору та музичних колективів Росії. Подібні набори протягом XVIII ст. та першої половини XIX ст. носили систематичний характер. Географія цих пошуків постійно розширювалася. У 80 — 90-х рр. XVIII ст. центр набору малолітніх півчів переходить з Глухова до Новгород-Сіверського, де цей обов'язок було покладено на «надворного советника» А. А. Рачинського.⁵³

У 1814 — 15 рр. набором півчів займався «инспектор придворной певческой капеллы Николай Толстой», якого було спеціально відряджено з цією метою до Чернігівської губернії. Після проведеної роботи він повідомляв: «Набор окончил, и располагаю скоро отправиться в С. Петербург с набранными мальчиками, коих число состоит 22-а человека».⁵⁴ 1842 р. роботу «в укомплектовании капеллы» на Чернігівщині проводив «певчий придворной капеллы Василий Иванов».⁵⁵

Поїздки з метою набору співаків до Придворної капели базувалися на чітко продуманій організаційній основі: як правило, найдосвідченіший співак Придворної капели мав на руках настанову, згідно з якою духовні й світські власті повинні були всіляко сприяти пошукам добрих голосів. Місцеві власті розсилали циркуляри по монастирях, аби посланці «чинили вспоможение».

Наприклад, саме так у 1838 р. було організовано поїздку до Новгород-Сіверського, Воронежа (зараз Сумської області), Ніжина, Чернігова М. І. Глінки, який на той час очолював Придворну співацьку капелу. Його супроводжували «учитель пения Д. Н. Палагин, певчий Н. Н. Шейнов, дядька Г. П. Саранчин».⁵⁶

Цікаво, що М. І. Глінка використовував різні музично-педагогічні підходи при проведенні відбору перспективних щодо музики дітей.

Наприклад, у Чернігові ця робота проводилася з урахуванням таких вимог:

1. Прослуховування дітей проводилося «чрезвычайно тщательно».
2. Діти розподілялися на відповідні вікові групи, до яких спочатку відбирали тих, хто просто мав музичний слух і голос.⁵⁸

3. У результаті ретельної перевірки відбирали найздібніших (у даному випадку з 40 хлопчиків було відібрано 8)⁵⁹.

4. Для хлопчиків, що пройшли глибоку перевірку було, організовано заняття під керівництвом М. І. Глінки. З цією метою Глінка брав їх до себе на квартиру в Чернігові «поил чаем и обращался к ним как можно ласковее, неоднократно пробовали их слух и голоса, заставляя их следить за скрипкой... Некоторые мальчики были одарены столь тонким слухом, что следили непринужденно за всевозможными интервалами, даже за музыкальной чепухой, которую изощрялся производить Палагин, чтобы сбить их».⁶⁰

5. Потім дітей (остаточно цього разу до Петербурга було відібрано 19 хлопчиків)⁶¹ М. Глінка привіз на певний час до центру «своих операцій — доброго моего знакомого помещика Черниговской губернии, Борзнянского повета Григория Степановича Тарновского»,⁶² який мешкав у Качанівці.

Там юні співаки під наглядом «дядьки Саранчина» постійно вдосконалювалися в мистецтві співу під керівництвом Палагіна,⁶³ співали з хором Тарновського, ходили до церкви, брали участь у різних музичних ансамблях (дуетах, тріо і т. п.). І тільки після цього вони виїхали до Придворної співацької капели в Петербург.

Необхідно зазначити, що проведення набору малолітніх півчих до Придворної капели мало не тільки суто творчі, але й соціальні наслідки для тих, хто такий відбір пройшов. Так, згідно з універсалом гетьмана К. Г. Розумовського будинки, а також сім'ї придворних малолітніх півчих звільнялися від постойв та податків.⁶⁴

У придворній капелі малолітні півчі навчалися співу, грі на скрипці, гусях, бандурі. Особливим наказом було регламентовано порядок навчання і звільнення малолітніх півчих. Заняття з ними з загальноосвітніх дисциплін, окрім хорового співу, проводилось у широкому обсязі і розбивалося на три класи. Зокрема, як видно з указу придворної контори від 11 серпня 1763 р. полковник Марко Полторацький, який тоді виконував обов'язки директора Придворної капели, склав угоду з вчителем французької, італійської мов, історії, та географії Фомою Бускетом, згідно з якою останній мусив «обучать двора Ея Императорского Величества малолетних певчих, сколько когда оных будет, — русскому, французкому, итальянскому, немецкому языкам, истории, географии, арифметике.. По прошествии каждого года учредить экзамен, на котором все ученики имеют быть свидетельствованы при полковнике Полторацком о успехах их учению в разных касающихся до их учения частях».⁶⁵

Термін перебування у кожному класі дорівнював приблизно двом рокам, з тим, коли при «спадении с голоса» юний півчий міг після складання екзамену отримати чин 14 класу з правом зайняття посади канцелярського службовця.

У Придворній капелі, окрім загальноосвітніх дисциплін, також викладали й живопис. Найобдарованіші учні після природної зміни голосу переходили навчатися до Академії мистецтв. Так було, зокрема, з відомим художником, вихідцем з Чернігівщини А. П. Лосенком та ін.⁶⁶

Заняття з малолітніми півчими Придворної співацької капели проводилися з винятковою вимогливістю та принциповістю. Яскравим свідченням цього є факт з діяльності капели: на початку ХІХ ст. один з мешканців Чернігівської губернії «титулярный советник Петр Христианович, старик 70-ти лет» звернувся з проханням до імператриці Марії Федорівни «о принятии под высочайшее покровительство взятого в придворные певчие внука его, дворянина Никиту Василенка».⁶⁷

Відповідь Д. С. Бортнянського, який тоді очолював Придворну співацьку капелу, до канцелярії імператриці не викликає сумнівів щодо педагогічних принципів вихователя: «На отношение Ваше касательно титулярного советника Петра Христиановича имею честь Вас уведомить, что он понапрасну утруждает Ея Императорское Величество просьбою о поступившем внуке его в малолетние певчие, который и без прозбы его изучен будет тому, чему и прочия ученики».⁶⁸

Отже, домінуючою тенденцією розвитку музичної культури Чернігівщини в кінці XVII на початку XVIII ст. було її поступове спрямування до практичного вирішення фахової підготовки музикантів у Придворній співацькій капелі. З метою впорядкування навчального процесу ранньої спеціальної підготовки малолітніх півчих було відкрито перший в Україні і Росії спеціальний музичний заклад — Глухівську співацьку школу, яка посідає особливе місце в історії вітчизняної музичної культури.

По-перше, протягом першої половини XVIII ст. школа була своєрідним центром української і російської музичної культури, де формувалися майбутні спеціалісти не тільки для творчих колективів Петербурга (хоча це було її головним завданням) та Москви, але й інших міст України та Росії.

По-друге, заснування і подальше функціонування глухівської школи стало певним зразком для відкриття подібних шкіл у Петербурзі (1740), а згодом і «Школи черкаської музики» при Воронежській духовній семінарії.⁶⁹

По-третє, практичний досвід школи сприяв поширенню співацької, інструментальної та хореографічної культури в межах України і Росії, вплинув на становлення вітчизняної музичної освіти, що в свою чергу сприяло поглибленню культурних зв'язків між Україною і Росією в першій половині XVIII ст.

Музично-виховна діяльність Глухівської співацької школи Чернігівського колегіуму, та поширення музики через школи загальноосвітнього типу поступово сформувало потужний прошарок музикантів-професіоналів, які своєю роботою яскраво засвідчують високий рівень музичної культури регіону в той період. Насамкінець наведемо короткі відомості про найвідоміших митців XVIII — першої половини XIX ст., які за походженням та музичним вихованням тісно пов'язані з Чернігівщиною.

І. БЕРЕЗОВСЬКИЙ Максим Созонтович (1745 — 1777).

Народився у Глухові. Навчався в Київській академії. З 1758 р. — лівчий Придворної капели в Оранієнбаумі. З 1762 — співак італійської оперної трупи в Петербурзі, 1769 — 73 рр. перебував на навчанні в Італії, 1770 р. брав уроки композиції у Дж. Мартіні, 1771 р. витримав іспит у Болонській філармонічній академії на звання академіка-композитора і став членом Болонського філармонічного товариства. В Італії написав оперу «Демофонт» (поставлена у Ліворно 1773 р.), сонату для скрипки і чембало (1772 р.).

М. С. Березовський написав перші відомі зразки в оперному і камерно-інструментальному жанрах вітчизняної музики, його перу належать циклічні (багаточастинні) хорові духовні композиції а капела. Вершиною його творчості є жанр хорового концерту («Не отвержи мене во время старости»).

Структурні принципи хорового концерту Березовського розвинули Д. Бортнянський і А. Ведель.⁷⁰

2. БОРТНЯНСЬКИЙ Дмитро Степанович (1751 — 1825).

Народився у Глухові. З 1758 р. навчався у Придворній співацькій

капелі. У 1769 — 79 рр. вдосконалював майстерність в Італії, 1779 — 96 рр. придворний капельмейстер у Гатчині і Павловському, 1796 — 1825 рр. — директор Придворної співацької капелі.

У своїй композиторській творчості Бортиянський органічно поєднав досягнення української хорової культури із західно-європейськими стилями барокко і класицизму, а також розвинув започаткований М. Березовським жанр циклічного хорового концерту (він є автором 70 концертів, 2 літургій, та ін. хор. творів), які віднесено до вершинних досягнень: світової музичної культури. Його перу також належать опери: «Креонт» (1777), «Алкід» (1778), «Квінт Фабій» (1770; всі італійською мовою), «Свято сеньйора», «Сокіл» (обидві — 1786), «Син — суперник» (1787; всі — французькою мовою); симфонія (1790), квінтет, квартет, сонати, пісні та ін., написані на засадах класицизму.⁷¹

3. ГОЛОВНЯ Гаврило Матвійович (1706 — 1786).

Народився у Глухові. З 1738 р. — півчий Придворної співацької капелі в Петербурзі. Володів чудовим голосом (бас). Знавець і поширювач партесного співу. Автор Ірмологія (про київський розспів), який містить «Начало познання нот ирмолойного простого пения» (1752).

У серпні 1742 р. на Україні добирав співаків для капелі (туди потрапив і Г. Сковорода).⁷²

Це про нього в царському указі, зокрема, говорилось «По силе имянного Ея Имп. Вел. указу от Двору Ея Величества певчий басеста Гаврило Головня прислан для набрания из малороссийского народа певчих к дополнению придворного певческого хору... Ежели бы где оной певчей басеста по усмотрению своему певчих мог сыскать, и в том ему ченить всякое вспоможение...».⁷³

4. ДАВИДОВ Степан Іванович (1777 — 1825).

Народився на Чернігівщині. Півчий Придворної капелі (1785 — 95 рр.) Одночасно в 1787 — 1800 рр. — капельмейстер придворного оркестру, 1800 — 04, 1806 — 10 рр. — капельмейстер і учитель співу Дирекції імператорських театрів. З 1802 р. репититор російської оперної трупи у Петербурзі. З 1814 р. в Москві. Його перу належать опери «Дніпровська русалочка» (1805), «Русалочка» (1807), балети «Увінчана благість» (1801), «Свято жнив» (1823), де він широко використовував українські народні мелодії.⁷⁴

5. ЛОСЕНКО Антон Павлович (1737 — 1773).

Народився у Глухові. З 1744 р. — у Придворній співацькій капелі, пізніше (1753 — 58) продовжив навчання живопису у майстерні І. Аргунова. 1758 — 60 рр. навчався у Петербурзькій Академії мистецтв. 1760 — 65 рр. — продовжував навчання в Парижі, 1766 — 69 рр. — в Римі. З 1770 р. А. П. Лосенко стає професором, а 1772 р. директором Петербурзької Академії Мистецтв.

Найбільш відомими його живописними роботами є: «Чудесний улов риби» (1762), «Жертвопринесення Авраама» (1765), «Зевс і Федіта» (1769), «Авель» (1769), «Володимир перед Рогнідою» (1770), «Прощання Гектора з Андромахою» (1773); портрети діячів російської культури — І. Шувалова, О. Сумарокова, Ф. Волкова.⁷⁵

6. ПОЛТОРАЦЬКИЙ Марко Федорович (1729 — 1795).

Народився у Сосниці. Навчався в латинській школі в Чернігові та Київській бурсі. О. Розумовський у 1745 р. привіз до Петербурга.

1746 — 62 рр. — співак і регент (1753) придворного хору, з 1763 р. — директор Придворної співацької капелі, водночас 1750 — 70 рр. — соліст Італійської опери.

Учнями його були М. Березовський, Д. Бортиянський, С. Давидов.⁷⁶

7. РАЧИНСЬКИЙ Андрій Андрійович (1724 — 1794).

У 50-х рр. очолював придворну капелу гетьмана Лівобережної України К. Розумовського. З 1763 р. — Новгород-Сіверський сотник, пізніше — камер-музикант при дворі Петра III в Петербурзі. 1790 р. відбирав на Україні (Глухів, Н.-Сіверський) співаків для Придворної співацької капели.

8. РАЧИНСЬКИЙ Гаврило Андрійович (1777 — 1843).

Народився у Новгороді-Сіверському. Скрипаль, гітарист і композитор. Довго працював у Москві. У 1817 — 23 рр. жив у Н.-Сіверському, здійснював гастролі по містах України — у Києві, Полтаві, Харкові та ін. Його перу належать варіації для скрипки на теми українських народних пісень: «Віють вітри, віють буйні», «За горами, за долами», фантазія для 7-струнної гітари «На березі Десни».⁷⁷

Джерела та література:

1. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 294.
2. Огієнко І. Українська культура. — К., 1991. — С. 32
3. Крип'якевич І. Історія української культури. — К., 1994. — С. 629.
4. Огієнко І. Вказана праця. — С. 67.
5. Там само. — С. 100.
6. Майбурова К. Глухівська школа півчих XVIII ст., та її роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії // Українське музикознавство. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 130.
7. Огієнко І. Вказана праця. — С. 6.
8. Там само. — С. 9.
9. Там само. — С. 9.
10. Майбурова К. Вказана праця. — С. 131.
11. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 1. — С. 46.
12. Копержинський К. Музичне життя на Чернігівщині в другій половині XVIII та на початку XIX століття // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1927. — Т. 26. — С. 85.
13. Крип'якевич І. Історія України. — Л., 1992. — С. 222.
14. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 47.
15. Там само. — С. 168.
16. Вечерський В. Глухівська сторовина // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994. — № 3 — 6. — С. 61.
17. Там само. — С. 61.
18. Крип'якевич І. Історія України. — Л., 1992. — С. 242.
19. Павловський І. Ф. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения. // Киевская старина. — 1904. — Т. 34. — Январь. — С. 5.
20. Огієнко І. Вказана праця. — С. 32.
21. Там само. — С. 214.
22. Огієнко І. Українська церква. — К., 1993. — Т. 2. — С. 215.
23. Копержинський К. Музичне життя на Чернігівщині в другій половині XVIII та на початку XIX століття. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1927. — Т. 26. — С. 86.
24. Іванов В. Ф. Співацька освіта в Україні в X — XVIII ст. — К., 1992. — С. 20.
25. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 169.
26. Майбурова К. Вказана праця. — С. 132.
27. Історія української музики (в шести томах). — К., 1989. — Т. 1. — С. 385.
28. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — С. 171.
29. Іванов В. Ф. Співацька освіта в Україні в X — XVIII ст. — К., 1992. — С. 16.
30. Ефименко П. Вказана праця. — С. 167.
31. Там само. — С. 167.
32. Там само. — С. 170.
33. Там само. — С. 170.
34. Там само. — С. — 170.

35. Там само. — С. 171.
36. Там само. — С. 171.
37. Там само. — С. 171.
38. Там само. — С. 171.
39. Там само. — С. 171.
40. Там само. — С. 171.
41. Там само. — С. 171.
42. Там само. — С. 172.
43. Там само. — С. 172.
44. Там само. — С. 171.
45. Там само. — С. 172.
46. Історія української музики (в шести томах). — К., 1989. — Т. 1. — С. 385.
47. Ефименко П. Вказана праця. — С. 173.
48. Майбурова К. Вказана праця. — С. 135.
49. А. А. Набор в Києве певчих для придворної капели в 1758 году // Киевская старина. — 1891. — Т. 32. — С. 513.
50. Там само. — С. 513.
51. Иванов В. Ф. Вказана праця. — С. 18.
52. А. А. Набор в Києве певчих для придворної капели в 1758 году // Киевская старина. — 1891. — Т. 32. — С. 513.
53. Копержинський К. Вказана праця. — С. 86.
54. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 1253. — Арк. 1.
55. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 8716. — Арк. 1.
56. Глинка М. И. Записки. — М., 1988. — С. 172.
57. Там само. — С. 80.
58. Там само. — С. 80.
59. Там само. — С. 80.
60. Там само. — С. 80.
61. Там само. — С. 82.
62. Там само. — С. 81.
63. Там само. — С. 82.
64. Мительман Е. Русский тенор Иванов // Музыкальная жизнь. — 1985. — № 12. — С. 18 — 19.
65. Фільштейн С. М. Ф. Полторацький // Музика, — 1980. — № 1. — С. 31.
66. Фільштейн С. Листування Д. С. Бортнянського з канцелярією імператриці Марії Федорівни. // Українська музична спадщина: Статті, матеріали, документи. — К., 1989. — С. 84.
67. Там само. — С. 83.
68. Там само. — С. 83 — 84.
69. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 170.
70. Митці України: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 60 — 61.
71. Там само. — С. 87.
72. Там само. — С. 172.
73. Огієнко І. Українська культура. — К., 1991. — С. 8.
74. Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 198.
75. Там само. — С. 369.
76. Там само. — С. 468.
77. Там само. — С. 487 — 488.

ІВАН ПУЛЮЙ ТА ПОДРУЖЖЯ КУЛІШВ

(за матеріалами чернігівських музеїв)

У лютому цього року науковий світ відзначив 150-ліття від дня народження нашого видатного співвітчизника Івана Пулюя — фізика, електротехніка, математика, астронома, енергобудівника, педагога і громадського діяча. Він народився у селі Гримайлові, що на Тернопільщині, навчався у Відні й Страсбурзі, працював у Віденському університеті й Німецькій вищій школі у Празі. Саме у Відні у 1870 р. він познайомився з Пантелеймоном Кулішем та його дружиною Ганною Барвінок (літературний псевдонім Олександрі Куліш-Білозерської). І. Пулюй глибоко шанував літературну творчість П. Куліша. «Шевченко і Куліш, — писав він, — се, після Котляревського, дві нові звізди першої величини на українському небі»¹. Їх об'єднували також спільні теологічні інтереси, щире прагнення прислужитися рідному народові перекладами богослужбових книг українською мовою. Як відомо, І. Пулюй видав власний переклад «Молитвословника», а П. Куліш впродовж багатьох років перекладав українською мовою Біблію. Згодом І. Пулюй зазначав: «Перекладаючи Святе Письмо вкупі з Кулішем 1870 року поставили ми собі за ціль покласти основу для спільної літературної мови і для широкої просвіти нашого народу на Україні... Тую ціль ми досягли»².

Це знайомство переросло в ширю дружбу. У 1880 р. І. Пулюй відвідав подружжя Кулішів на їхньому хуторі Мотронівка під Борзною. «Я гостював у Кулішів кілька неділь, — згадував І. Пулюй. — Дні бігли незаметно. Вечорами віддыхали ми утроє в саду і розмовляли часто і про науки природні. Найбільше інтересувала Куліша астрономія... Які почування будились в душі Куліша, що дуже любив природу, висказав він у гарній вірші «Молитва на спомин зоряної ночі на Україні». Зауважимо, що цей вірш П. Куліш присвятив саме І. Пулюю.

У свою чергу книга І. Пулюя «Нові і перемінні звізди», що побачила світ у Відні наступного 1881 р., містила зворушливу посвяту П. Кулішу: «Вельмишановний добродію! Чим хата багата, тим і рада. То ж прийміть, Добродію, на спомин моє оповідання про звізди, те саме, которого Ви слухали зоряної ночі на Україні, в Мотронівському саду, коли ми, знедужені журбою над сумною долею України, літали думкою святами, шукаючи для душі відради, а, знайомивши її в законі непропащої сили, мужались на нове діло.

Коли доведеться сьому невеличкому оповіданню побачити світ під українським небом, то може буде воно маленькою відрадою і для тих земляків, що не шукають опіки в чужих, а знають, що сила і спасенне лежить у нас самих: у науці над освітою і добробутом народа».

В останні роки життя усі свої сили П. Куліш віддавав перекладові Біблії. 1885 р. родину Кулішів спіткала біда — згорів їхній будинок на хуторі Мотронівці. У полум'ї загинули і Кулішеві рукописи. Отож йому довелося по пам'яті відновлювати текст перекладу. У 1897 р. П. Куліш помер. На запитання однодумців, хто зможе завершити розпочату справу, Ганна Барвінок відповіла — Іван Пулюй. Неопубліковані листи, що збереглися у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського та Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, детально висвітлюють процес підготовки

Кулішевого перекладу Біблії до видання. Листи І. Пулюя свідчать також, що він намагався бодай добрим словом зарадити О. Куліш у її горі. 28 вересня 1898 р. він, зокрема, писав: «Дорога і ласкава Пані! Як Ваше любе здоровля? Чи не лучче б було Вам зимувати в городі? Мені і страшно думати, що Ви там самі». Принагідно зазначимо, що місцеві діячі не залишили О. Куліш у самоті. І. Шраг, В. Тарновський, Б. Грінченко чим могли підтримували її, заохочували до видання літературної спадщини П. Куліша. Особливу роль у цьому відношенні відіграв заможний дідич, предводитель дворянства Борзенського повіту М. Кочубей. Він невдовзі перевіз будинок Кулішів до свого маєтку у Кинашевці, де було облаштовано меморіальний музей П. Куліша.

Тим часом І Пулюй наполегливо готував до друку перекладений П. Кулішем текст Біблії. У цьому він вбачав свій патріотичний обов'язок і борг перед родиною Кулішів. «Але ж гірко мені, і про те думати, — читаємо у листі І. Пулюя до М. Лисенка від 20 грудня 1990 р., — що, пані Кулішева, бувши вже в преклонних літах, не мала б побачити видання Св(ятого) Письма Ст(арого) Завіту. Ся думка мучить мене, і за для тої української Беатричі я готов допомогти землякам»³.

Справа ця, однак, виявилась надзвичайно клопіткою. 23 травня 1902 р. І. Пулюй писав з цього приводу О. Куліш: «Ласкава і дорога Добродійко! Ви писали до мене кілька разів, щоб нічого не змінити в перекладі Св(ятого) Письма, і тому думав я завсігди, що рукопись, бодай що до самого перекладу і його вірності, готова до друку. Перекладаючи копію Біблійному товариству, я справді заглянув до неї в кількох місцях і здавалось мені, що переклад досить вірний. Тепер же придивився я добре до перекладу та й на великий жаль, бачу, що він ще не готовий, щоб друкувати його таким, яким він є. Поминувши те, що в рукописі майже на кожній третій стороні дещо важного пропущено, іноді бракують цілі уступи, котрих треба перекладати, бачу я, що переклад ще й не зовсім вірний. Часто знаходжу там і таке, чого не розумію, не заглянувши до якого чужого перекладу. Місцями переклад таки зовсім невірний... Видрукувати переклад таким, яким він є, се річ для мене неможлива, бо се значило б свідомо довести Біблійне товариство до великої втрати...

Редакційна робота йде помало, хоч я увесь мій вільний час вдень і вечорами, часто до пізньої ночі віддаю на сю роботу. Треба читати рукопись, стрічка за стрічкою і порівнювати з двома, трьома перекладами, а потім поправляти, або і наново перекладати. Мучительна се праця, та й довга вона буде може й півтора року посидіти за нею. Жінка благає мене, щоб я не забував на здоровле своє і на дітей, та, хоч я бачу, що роблю кривду їм, то не знаю, як зарадити ділу.

Із перекладу бачу я, що покійний друг перекладав, як попало на думку, відкладаючи редакцію на пізніший час, як докінчить цілий переклад. Іноді мусів він бути, навіть, дуже утомлений, се видно по деяких місцях, де він, можна б сказати, механічно перекладав... Річ певна, що як би смерть була не заскочила дорогого робітника України, то він, докінчивши переклад, взяв бись був за його редакцію і вийшов би він зовсім не таким, яким він тепер є.

Переклад той є те саме, що на полотні недокінчена робота майстерного пензля. Зробив би той кривду Кулішеві, хто хотів поставити йому ціну як перекладчикові, судячи по недокінченій роботі. Се нехай буде сказано про всіх тих критиків і критикантів, що заглядатимуть колись до оригіналів в Чернігівському музеї...»⁴

Нарешті, наприкінці грудня 1903 р. І. Пулюй сповістив О. Куліш: «Радію душею, що можу подати Вам добру, а довго бажану вістку — Св(ятого) Письма Старого Завіту надруковане... Знаючи, певно, що московська цензура не допустить в Росію ні одного екземпляра Св(ято-

го) Письма для осіб приватних, мусів я братись на способи, щоб хоч до Вас дійшов один екземпляр. Вислав я Вам до Оржиці* скриньку з тістечками. Скринька має подвійне дно, котре єсть храминою для Св(ятого, Письма. Сором, великий сором для святої Росії, що в ХХ столітті мусіли люде тайкома, як злодії, переправляти слово Боже через границю»⁵.

Радість О. Куліш була справді безмежною. Вона одразу ж узялася за перо і написала листа до І. Шрага: «Ось я маю який святошній подарок здалека... Дивний сєй Пулюй! Якє в його серце ніжне, багате, чуле. Уже одно то, що як він побачив мое сьєво**; то на цілий рік одрікся од університету і все терся коло моєї дружини***, мови гарно навчився і пише так, як моя дружина неоціненна, і у нас чотири місяці прожив ще у Мотронівці і як бджола мед брала, з квіток, так він із джерела ума і серця моєї дружини черпав і тепер так довго, неутомно нам і нашій Україні служити. І тепер же він пригадав і прислав пирожних цілу скриньку, а у дні була Біблія законопачена... Дивне видання. Дивіться, яка печать, який папір. Боже (мій і я дожила... маю один примірник в своїх руках. Чому не всі люди такі, як він! Чому не бачать правди, чи не цинять труда моєї дружини»⁶.

Ще у травні 1901 р. І. Пулюй повідомив О. Куліш про народження сина: «Ласкава і дорога Добродійко! Люба жінка моя сповнила сьодні сина, котрий явившись на світ Божий доказав свое право до життя здоровим горланням і копірсанням ногами і руками. Важить він 4 кілограми... і ми надіємось, що в здоровому тілі буде здоровий розум. Про серце буджемо дбати, як доживемо і дамо йому науку, любити Україну і розуміти розумом і серцем, що думали і робили Куліші і батько його. Колись будемо хрестити, але вже тепер просимо Вашої ласки, щоб Ви були йому хрестною матір'ю. Усім домом віжаємо і кланяємось Вам любенько. Ваш вірний Пулюй»⁷.

О. Куліш поділилася цією приємною новиною з І. Шрагом: «Д(обродій) Пулюй має сина, а то все у його дочки. Просить мене бути хрещеною матір'ю. Я і дочок хрестила заочно. Не знаю, чи не пропаде хрещик у таможні, як послать? І чи не беруть там пошліни. Як він прислав лавровий вінок моєї дружини, то аж двічі пошліни взяли»⁸.

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського зберігається фотографія маленького Олександрика із зворушливим написом І. Пулюя: «В імені Александра любій хресній матусі його. Прага. 10 червня 1902 р (оку).

Дорогій Олександрі Михайлівні Куліш гостинець.

Ваш похрестник на руках своєї бабусі дивиться і дивується, який той світ гарний»⁹.

Завдяки О. Куліш І. Пулюй заприятелював з М. Кочубеем. У листі до М. Кочубея від 31 серпня 1905 р. вона, зокрема, писала: «Есть письмо к Вам от г(осподина) Пулюя... Он просит и жена быть кумом у них... Он уверен, надеется, что Вы к ним приедете и просит Вас телеграфировать из Вены»¹⁰. 28 вересня 1905 р. М. Кочубей відповів: «Меня крайне приятно поразило желание Д(октора) Пулюя, чтобы я был восприемником его дитяти. Прошу поскорее переслать его письмо»¹¹. 2 березня 1906 р. І. Пулюй сповістив О. Куліш, що «новонароджений сын наш Михайлик здоров і є великою втіхою для цілого дому»¹².

І. Пулюй і надалі постійно тримав О. Куліш у курсі своїх родинних справ. 26 липня 1908 р. він повідомляв: «Наш Олександрик ходить вже до школи, скінчив першу клясу і вчиться добре! Всі три хлопчики

* Оржиця — назва села на Полтавщині.

** Сьєво — йдеться про П. Куліша.

*** Моя дружина — так О. Куліш називала свого покійного чоловіка.

здорові і моторні. Ольга скінчила школу і буде ходити на курси для учительок. Ольга і Маруся мають талант до рисования»¹³.

Листи від І. Пулюя були для О. Куліш немов лагідним промінням сонечка, зігрівали її доброзичливе і шире серце. З її листа до М. Кочубея дізнаємось: «От Пулюя получаю письма и особенно любезное, последнее, необыкновенной заботы обо мне, и прислал письма двух моих сыновей на украинском языке — это необычайный труд и любовь, и нравственный долг относительно своей нации воспитать детей да еще в немецком городе»¹⁴.

У 1905 р. І. Пулюй надіслав О. Куліш 20 примірників третього видання своєї книги «Нові і перемінні звізди», яке щойно побачило світ у Відні. Вона радо презентувала ці книги своїм друзям, рідним, знайомим. Кілька рядків у книзі було присвячено О. Куліш: «Після смерті П. Куліша О. М. Куліш вважала за єдину мету в її житті — захистити і зберегти дорогу літературну працю П. О. Куліша для України. О (лександра) М (ихайлівна) дожила і побачила твори П. Куліша, Св (яте) Письмо на рідній мові. Як вона раділа тим виданням. Нехай же буде за все те дяка і пошана для дорогої Ганни Барвінок по всій Україні, як довго гомонітиме українське слово».

14 липня 1911 р. І. Пулюй відправив чергового листа до О. Куліш, але відповіді на нього недочекався: того ж таки липня її не стало. Обіркував ще один мотузочок, що пов'язував видатного вченого з Україною. Повернутися на Батьківщину І. Пулюю не судилося. Він пішов з життя 31 січня 1918 р., коли над Україною у кривавих загравах сходила зоря національно-державного відродження...

Джерела та література

1 Цит. за: Шендеровський В. Помилка великого вченого, або Кому належить епохальне відкриття // Літературна Україна. — 1995. — 18 травня.

2 Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського (далі — ЧЛМК). — Інв. № А-4231.

3 Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі — ЧІМ). — Інв. № АІ 87-9
688.

4 ЧЛМК. — Інв. № А-4218.

5 Там само. — Інв. № А-4219.

6 Там само. — Інв. № А-3017.

7 ЧІМ. — АІ 736
715.

8 ЧЛМК. — Інв. № А-2921.

9 ЧІМ. — Інв. № АД 225-58
1933.

10 Там само. — Інв. № АД 225-106(30)
1933.

11 ЧЛМК. — Інв. № А-3849.

12 Там само. — Інв. № А-4226.

13 Там само. — Інв. А-4230.

14 Там само. — Інв. № А-5770.

СІВЕРЯНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

ЯК ЖІНКА З КОЗАКОМ БОРОЛАСЯ

Було це давно, десь у минулому сторіччі, коли в Березні відбувалися великі ярмарки. Ото наїдуть з усіх-усюд люди з товаром — чого тільки не навезуть: питва, їства, одягу, взуття, худоби. Все гомонить, сміється, співає, лається — тільки не мовчить. Воли скриплять, воли ремигають, коні ржать, вівці мекають, корови мукають, і яких тільки історій на тих ярмарках не траплялося! Ось про одну з них і піде мова.

...На березенському ярмарку сидів дебелий козак з довгими вусами, широкими плечами і короткими, але товстими руками, схожими на клішні. До солом'яного капелюха, в якому біля козака лежало сто карбованців, була пришилена записка: «Хто мене поборе — забере сто карбованців, хто не поборе — покладе сто».

Читали люди вголос папірця, підбадьорювали один одного, пропонували помірятися з козаком силою. Та ніхто не виходив на герць. Сто карбованців — великі гроші. Добре, як виграєш, а якщо програєш?

Нудьгував козак. Іноді, насміхуючись, вигукував: «Ей, березенці! Невже серед вас нема сміливих? А казали, що це місто козацьке...»

Підійшла з невеличким чоловіком пишногруда, росла молодиця. Послухала, що на бумазі написано, придивилась до козака. Каже чоловікові: «Я б його поборола, та закладу нема». Почув ті слова відомий у Березні пан Бурій, перепитав:

— Невже поборола б, молодиця?

— Бачу, що поборю, — чує у відповідь.

— Ось тобі сто карбованців для закладу, — вииняв гаманця. Взяла жінка гроші, подає козакові. Тут навколо таке піднялось! «Ти що, баба, сказала?» — питають, ще й сміються: «Він же тебе однією рукою!» «Ще й під себе покладе!» — вигукують.

Чоловік жінки теж схаменувся. «Насте, — просить, — не треба. Не сором козака!»

Козак подивився крізь асигнацію на сонце: чи не фальшива? Поклав за капелюха. Жінка корсетку зняла, подає чоловікові. А той своє товче: «Насте, не треба! Сорому ж буде!» «Аби не з нас сміялися», — відказує жінка.

Збіглося багато людей, зробили велике коло, увійшли в нього козак і жінка. Взялися вони за руки. Козак виявився трохи нижчим, але міцним, як товстий стовбур, стояв на землі надійно. Ще й на молодицю з інтересом поглядав.

Розставили вони руки, потім обхопили одне одного за пояси. Жінка притиснула козака до своїх повних грудей, щось йому неначе сказала на вухо. Той чи не розчух, перепитать хотів та не всиг. Молодиця відняла козака на руках, якусь мить потримала. А потім... впала з ним на землю. Козак зверху опинився.

Натовп так і охнув від того дива.

— Люди, мужик зверху! — верещать. — Ой, як повезло!

— Бери її за груди, — радять. Всі впевнені: не вивернутись бабі.

От дурна, з козаком взялася боротись!

То жінка якось крутнулася, скинула з себе козака, звільнила свої руки. Не встигли всі опам'ятатися, як Настя поклала козака на спину, розіп'яла йому руки, притиснула до землі.

— До п'яти рахую... Згода?... — почала рахувати.

— Пусти, бабо! — попросивсь козак, відчувши її силу, неспроможний ні руками, ні тілом поворухнути. — Пусти, кажу!

Та вона дорахувала до п'яти, тоді відпустила. Першою підвелася, обтрусилася, поправила спідницю, зачіску. Коли привела себе в порядок, взяла гроші.

Натовп ревів. Всі реготали з козака. Молодицю хотіли на руках ярмарку пронести, та чоловік не дав.

— Оце жінка, — вигукували. — Всім жінкам жінка!

Побачивши пана Бурого, Настя простягує йому сто карбованців закладу. Та пан відводить руку.

— Не треба, — каже, — вони твої. Заробила ти їх в чесному двобої. Спасибі, що жіночий рід прославила!

Настя звертається до чоловіка:

— Бач, і ці гроші наші. А ти, дурний, боявся, — підхопила його під руку. — Пішли, мо, бичка купимо....

Хтось спитав:

— Як же ти, молодице, з чоловіком? Не товчеш його?

— Навпаки, він мене інколи б'є...

— То ти б...

— Заповідь свята: да убоїться жона мужа, — відказує. І пішла з чоловіком бичка вибирати.

Коли і куди козак зник — ніхто і не бачив. Вже більше він на березенському ярмарку не з'являвся.

...— Отаке колись було! — закінчив розповідати цю бувальщину мій земляк Василь Аникейчик. — Зараз і ярмарків таких нема! Не кажучи вже про козаків і молодичь.

БЕРЕЗНА—ДОЧКА ДЕСНИ

З чистих джерел серед лісів і полів народилась красуня Десна. Побігла вона поміж зеленими берегами шукати собі пару і зустріла на шляху могутнього велетня Дніпра-Славутича. Покохали вони одне одного. І від того кохання з'явилися у Десни сини й дочки — Снов, Убідь, Сейм, Мена, Остер та інші. Була серед них і весела та грайлива Березна. Назвали її так тому, що бере вона початок серед березових гаїв. Навесні наповнювали її своїми струмками навколишні потоки. Линула Березна до матері Десни, щедро віддаючи їй води поліських полів та луків.

Бачить Десна — з кожним роком все більше оголюються береги Березни, міліє вона, вже її хвилі не сягають деснянських.

— Що з тобою, доню? — занепокоєно питає Десна. — Де поділася твоя весела грайливість?

Смуток відбився у змалілих плесах Березни:

— Ой матусенько! Хворіти я стала. Люди, яким я віддавала свої багатства, виявилися недбайливцями. Ліси зводять, розітнули мене на кілька річок-ставків, даючи їм нові наймення — Спутник, Яновська, Красилівка. Замість того, щоб добрива усілякі в ґрунт укладати, в мої води спускають. Колись було греблі та млини ставили — так воно ж до ладу було! А тепер загатили русло, баюрами та болотами брудними шлях до тебе, матусю, перекрили. Пропала я!

Простягує до неньки руки, а вони вже не торкаються материнських, поглинають води Березни рови та байраки, поля та невдобища.

Заплакала мати Десна, побігла жалітися доччиною долею старому Дніпрові-Славутичу. А у того свої біди. Перетнули і йому в багатьох місцях шлях до моря. Скидають у нього різний бруд, мотлох, отруюють безжально, руйнують береги. Аж стогне батько Дніпро-Славутич. Пручається, не кориться, а інколи, розсердившись, розливається довкола — берегів же видно.

Вислухав Десну старий Дніпро, уповільнив свій біг, роздумуючи, дивився в далечінь. А потім, ніби побачивши щось там, і каже:

— Настане час, знайдуться розумні люди, які оживлять Березну й такі, як вона річечки. Без малого великого ніколи не буває! Стане вона знову веселою та грайливою, ввіллє свої у твої хвилі. Знову поєднаєтеся ви, Десно моя любя! І до мене долинуть її крапельни...

— Коли, коли ж це воно таке буде? — нетерпеливиться Десні.

— Невзабарі! Вже народився і живе той чоловік, що відродить Березну. Болить йому її біда, і він уже діє! Відкриває води джерельні, будє споруди, щоб легше дихалося Березні, створює нові плеса. Хоч немало у нього недругів, не всі вірять у його наміри, навіть глузують з нього. А він своє робить, а він не відступає і — відродиться річка!

Записав Іван Корбач

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

СОСНИЦЬКІ ЦЕРКВИ

Після прийняття християнства почалося інтенсивне будівництво церков. Поскільки вони в основному були дерев'яними, то і недовговічними. Кам'яні церкви будувались у великих містах.

На мальовничому, В'юниці (околиця Сосниці) стояв храм Вознесіння, побудований 1657 року. Він виріс на місці старого ветхого храму. Це була свого роду велична споруда. Наші предки добре володіли сокирою. Дошки так щільно припасовані одна до одної, що здаються суцільними. Виражав красою дерев'яний іконостас. Поряд з церквою височіла оригінальної архітектури дзвіниця. На її маківці поставлений вертикально високий конусоподібний дуб, який внизу був завтовшки до аршина. Покрівля з маленьких ромбоподібних листів старовинної бляхи. На дзвіниці висіло шість різного розміру дзвонів. Паламар Сергій Савченко майстерно дзвонив, наче грав на дзвонах, вибиваючи різні мелодії. У храмі зберігалась велика бібліотека релігійних книг, рідкісні коругви, різне церковне начинання, роботи стародавніх умільців.

Одного разу, коли ми з матір'ю зайшли до церкви, здивувалися: вона була перегороджена дошками. Як виявилось, в другій половині була відкрита українська церква. Там правив молодий красень-священик з дзвінким голосом.

Та недовго проіснувала ця церква, бо священика і багатьох з тих, хто туди ходив, заарештували.

А скінчилось все тим, що церкву 1935 р. закрили, а церковне майно знищили чи розтягли. Засновник Сосницького краєзнавчого музею Ю. С. Виноградський хотів деякі речі взяти до музею, але йому не дали, мовляв, нічого поширювати опіум для народу. Церкву зруйнували. Спалили і ті дуби, на яких були вирізані прізвиська будівників: Усенка, Ковпака, Вербицького та інших козаків.

У 1702 р. почалося спорудження кам'яного Свято-Троїцького собору. Будував його Григорій Іванович Коренько. Довгий час проторієреєм собору був Ф. П. Полторацький, батько Марка Полторацького (1729 — 1795) — першого вітчизняного оперного співака. Під час перепису 1767 р. при соборі була «школа с дьячком и псаломщиком и питалась с нищими».

1787 р. імператриця Катерина II, проїжджаючи через Сосницю, побувала в соборі і «пожалувала» на обновлення храму 500 крб.

Міцним виявився собор і в останню війну. Вистояв? А от після війни його просто так не змогли розібрати, то рвали динамітом. Але і динаміт не зразу взяв. Кажуть люди, що вапно розмішувалось на яйцях. Собор будувався на віки. Єдина церква, яка залишалася в Сосниці, — це дерев'яний храм.

Покрова Богородиці «на место обветшавшего построено в 1724 г.» Яких тільки мук не знала ця церква, особливо, коли в ній помістили автошколу і повипилували балки. Лише завдяки віруючим, у церкві зроблений великий ремонт і тепер вона діє. У 1756 р. побудована кам'яна Воскресенська церква «усердием Марка Федоровича Полторацкого».

«Церковь была о трех куполах самой простой архитектуры. Она была разбита громом и так долго стояла без крыши, что на ней выросла береза. Она реставрировалась уже, по моей памяти, стараниями бабушки, долго собиравшей пожертвования по книжке, выданной из консистории» (Г. П. Керн, «Воспоминания. Дневник. Переписка», стр. 243).

Ця церква була теж по-варварськи знищена під гаслом боротьби з релігією.

На сосницькому кладовищі стояла дерев'яна Митрофанівська церква, від якої залишилась лише невелика металева дошка, що зберігається в Сосницькому краєзнавчому музеї. На дошці, зокрема, є такий напис:

«...на определенной и собственной земле для кладбища умерших сего города Сосницы людей своим коштом и трудами удоствующей госпожи сотниковой сосницкой Агафии Ивановны Шатилихы и сына ее господина полковника Афанасия Филимоновича Шафонского и жены его Анны Михайловны и сына его Андрея 1778 г. сентября месяца 23 дня.

А в 1841 году посвящена сия церковь святому воронежскому чудотворцу Митрофану. Будь вечная память строителям Харитине Иванковой и Емельяну.

1708 р. сербський єпископ Рувим на північ від Сосниці заснував Сосницьку Рувимську пустинь, яка 1749 р. була приписана до Пустинно-Рихлівського монастиря. Там була Спасо-Преображенська церква. 1786 р. пустинь закрита, а церква перенесена в інше місце.

Нестір СОРОКА,
краєзнавець.

м. Сосниця.

ПЕТРІВКА—СЕЛО КОЗАЦЬКЕ

Село Петрівка Бобровицького району відоме з кінця XVI ст.

Оселилися в ньому волялюбні, хоробрі і працюваті люди, які вели козацький спосіб життя. Місцевість вибрали не випадково. На околиці села виявлено городище часів Київської Русі. Досі видні залишки оборонного валу. Тут будували свої укріплення й козаки.

У XVIII ст., коли з козацтвом було покинчено, історичну місцевість облюбували тодішні вельможі. За переказами місцевих жителів, сюди заїжджали Петро I і Катерина II. На в'їзді до села зберігся Петрів стовп, викладений з цегли. Офіційно він не визнаний пам'ятником історії, але петрівчани бережуть цю унікальну споруду, ніхто не наважився її зруйнувати.

З ім'ям імператора пов'язана і назва села. Після революції селянам радили змінити її на нову, наприклад, Жовтнєве, Радянське, Ленінське і т. д. Але петрівчани не погодилися. Вони шанують історію, традиції предків.

До цього часу зберігся козацький поділ села на дев'ять сотень. Правда, вулиці (сотні) мають і нові назви, але то тільки для офіційних документів. В обхідку ж петрівчани користуються тільки старим поділом. Першу-ліпшу дитину запитайте, де вона живе, і почуєте назву не вулиці, а сотні. Наприклад, Гомельські, проживають на сьомій сотні, Хоменки — на восьмій, Близнюки і Єрещенки — на другій...

Існує в селі ще одна козацька традиція: місцеве колективне господарство з дня заснування очолюють тільки місцеві жителі. Так, тривалий час головою правління був представник одного з найстаріших корінних родів Андрій Тарасович Близнюк. Останні десять років цю виборну посаду займає зять Андрія Тарасовича — Петро Іванович Єрещенко, теж з корінного роду.

Усі спеціалісти і керівники середньої ланки також місцеві, виходці з найстаріших родів: Хоменків, Гомельських, Данькевичів, Талавір, Дідиків. Їх пращури були вільними козаками, пізніше — солдатами-власниками. Актіві книги про народження свідчать, що такі соціальні стани, як «солдат-власник», «власник» існували в Петрівці до початку XX ст. Потім петрівчани стали просто селянами.

На території городища є дві старовинні споруди, взяті на тимчасовий облік районним відділом культури. Проте доля їх незавидна.

Тривалий час ця територія була у віданні Новокиївського цукрозаводу, що неподалик. Сюди приїжджали відпочивати керівники колишнього Київського цукротресту. Поступово інтерес столичних начальників до Петрівки зник. Після цього і споруди були кинуті напризволяще, а земля передана петрівському господарству імені Ватутіна.

У петрівчан з'явилися були деякі плани щодо приведення в порядок городища і його споруд. Але раптом у село приїхав представник Академії аграрних наук Олександр Попов. «Зверху» порадили місцевим керівникам допомогти йому придбати для Академії старовинні будівлі, або створити кооператив. Мовляв, займатиметься він вирощуванням лікарських рослин, інших культур, а також проводитиме наукові досліді. А головне — окультивувати історичну місцевість.

Повірили, допомогли... Тепер не знають, як вирядити того Попова з городища. Бо він і не думав братися за благородні справи. З кооперативом теж не вийшло. Петрівчани відразу розкусили ті «наукові» цілі. Проте заїжджий кооператор залишається господарем двох старовинних споруд і чималої ділянки землі. Тим часом будівлі продовжують перебувати в жалюгідному стані, занепадає частина території городища. Чи будуть гордитися таким господарюванням нащадки петрівчан?

Григорій ВОЙТОК,
м. Бобровиця

СВИНЬ ЧИ ЗАМГЛАЙ

Одразу за Киселівкою Чернігівського району «в'ється наче змійка» у густих верболах тихоплинна річка Замглай. Пересікає попід вузьким бетонним мостом Новгород-Сіверську авто trasу. Несе чисті води у зачаровану Десну. Та чи Замглай це?

Наш видатний земляк-історик, описувач рідного краю II половини XVII століття О. Шафонський у капітальній праці «Черниговского наместничества топографическое описание» поіменно називає 28 річок Чернігівського повіту. Та немає серед них Замглаю. Останньою під № 28 значиться Свирь. Без сумніву, тут трапилась друкарська помилка. Не Свирь, а Свинь. Бо у географічному покажчику в кінці книги на цій сторінці такої річки немає, а є Свинь, яка «под селом Звиничевым из болота началась и выше Чернигова за 11 верст в деревне Свиинке (сучасна назва Улянівка — І. К.) в Десну впала, имея на 18 верст своего течения»¹

Назву цієї річки згадує і О. Лазаревський в «Обозрении Румянцевской описи Малороссии» (цей опис співпадає за часом з топографічно-географічним описом, який зробив О. Шафонський). Зокрема, він пише, що село Голубичі стоїть «при р. Свиине», а села «Звиничев на бол. Свиине», «В. Весь близ бол. Свиини», «Ивашковка при бол. Свиине», «Березанка при речке Свиине», «Стаси, Киселевка, Лопатин, Черторыйка, Тереховка при ричке Свиини»².

1 лютого 1864 року «Черниговские епархиальные известия» підтвердили, що «река Свинь поныне остается со своим именем. Глуховскую дорогу (нині Новгород-Сіверська — І. К.) она пересекает в 11 верстах от Чернигова»³.

А вже через рік історик-військовик М. Домонтович, укладаючи у відому книгу матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штабу в Чернігівській губернії, згадує р. Замглай праворуч Десни, яка витікає з болота Замглай. «Это болото прилегает к Релкам и селениям Буянкам, Буровке, Выхвостову, Звеничеву, Петрушину, Лопатину, Киселевке. Длина 55 верст, шириною от 1/2 до 7 и более верст, грунт дна топкий. Через него устроена плотина у с. Буровки, на старой почтовой дороге из Чернигова в Санкт-Петербург; через это болото проходит шоссе на протяжении 9 верст.

При разливе р. Замглай сообщение производится по постоянному мосту на Н.-Северский»⁴.

1877 року Чернігівський єпископ Філарет Гумілевський робить ще глибший екскурс в історію: «болото это (Замглай — І. К.), по рассказу старожилов было судходною речкою, служивше сообщением реки Десны с Сожем, что доказывается его течением с востока к западу, и тем, что на нем часто находили в недавние времена обломки водоходных судов»⁵. Тут же згадує, що село Звеничев і сусідня В. Вісь стоять «близ болота Свиини или Замглай»⁶. У його відомій праці «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» кілька разів згадується р. Свинь: «Оттоль суходолом через дубраву к Лубяному острову в Свииню; Свиинею на низ по озеру Стародуб через реку Десну по Свиинскую Переволоку».⁷ (Це витяг з чолобитної чернігівських міщан 1690 року російським царям Петру та Іоанну про підтвердження польско-шляхецьких королівських прав на кордони міським землям — І. К.)... «...на реце Свиине, острова, лес за тоей греблей»⁸.

Так все-таки Замглай чи Свинь? Що це, синоніми? Д. Пащенко в «Описании Черниговского наместничества» (1781 р.) повідомляє, що «село Звиничев... на низковатом ровном месте. От двух сторон при небольших лесках и чагарниках, а от двух болот и речки называемые Свинь и Замглай, с коиш на первой стороне села плотина с двумя амбарами о 4 котлах бунчукового товарища Иосифа Рашевского»⁹.

В «Етимологічному словнику літописних географічних назв південної Русі» назви річки Свинь, Свень, Свиинка, Замглай, Самглай¹⁰ стоять в одному синонімічному ряду. Чому? Свинь—дитина правічного болота. Замглай. Впродовж сотень віків несла через його непрохідні торфовища у Десну воду. Пересихало замулювалось річище Свині, та залишилось болото. Замглай. За легендою в цих місцях на суходолі водилося багато диких свиней. Від них і гідронім Свинь. Є версія, що в основі назви лежить протослов'янське «су веу» — «коричнева вода».¹¹ Є й інший варіант: «svins» — латинське «забруднений»¹².

Якось один із старожилів села дев'яносторічний В. Л. Коваленко повідав мені давній переказ про те, що нібито землю на Звеничівське городище (археологічна пам'ятка часів Київської Русі, яка прекрасно збереглася) возили баржками річкою Свинь з-під села Чепігівки.

Років двадцять тому розчищали русло річки і повитягували на Звеничівській греблі десятий міцних дубових палів, на яких стояв колись водяний млин Іосифа Рашевського — далекого предка художника І. Г. Рашевського.

Значить, була тут колись могутня річка. І немає сумніву, що нині у Звеничеві по-під дерев'яним мостом — частинка її первісного русла.

Річка Свинь кілька разів згадується в контексті певних драматично-історичних подій Чернігівської землі у чотирьох найдревніших літописах. «1152, Горючи... поиде к Березому... (и яко ста оу Свини; и поидоша от Чернигова... и идоша за Свинь та за Сновь (№ 1425, ПСРЛ, II, 1962, (Ипат. лет., 456 458); 1176, Свини (т. ж., 600); 1152, за Свинь да за Сновь (ПСРЛ, XXV, Москов. лет. св. к XV... 550; 1157, стаха за Свиною (т. ж., 63) XV ст. ПСРЛ, XXIII Ермолинск. лет., 41); 1152, Юрьи... яко сто у Свини съ Половци... и отступиша от Чернигова, идоша за Свинь да за Сновь (к XVI ст. ПСРЛ, VII Воскрес. лет)»¹³.

Для прикладу детальніше подаємо лише один історичний епізод 1157 року, пов'язаний з «Свиною рекою»¹⁴. Після того, як чернігівський князь Ізяслав Давидович за згодою всіх Мономаховичів вдруге сів на Київський престол, очікувались зміни у Чернігівській волості. Чернігів мав перейти Святославу Ольговичу, старшому не тільки по Ізяславу в племені Святославоному, але і в цілому роду Ярославичів. Та коли Ольгович з племінником своїм Святославом Всеволодовичем підійшов до Чернігова, його туди не впустив рідний племінник Ізяслава Святослав Володимирович, дядько якого після від'їзду до Києва залишив його тут зі своїм полком.

Ольговичі, не впуснені в Чернігів, відступили від міста «и стали за Свиною рекою», на протилежному березі якої скоро з'явилися полки Ізяслава Давидовича... Та до битви не дійшло. Вирішили мирно: хай Чернігів буде Ольговичу, а Сіверська область — Святославу Володимировичу. Але Святославу Ольговичу дісталась не вся Чернігівська волость: більшу частину її утримував за собою Ізяслав і його племінник Святослав Володимирович. Свинь, яка несла свої води через непрохідні Замглаївські болота, захищала від ворога Чернігів з півночі і північного сходу. У енциклопедичному довіднику Чернігівщини вона згадується як річка Свинка, права притока Десни, яка бере свій початок біля с. Голубичі Ріпкинського району і впадає в Десну поблизу с. Брусилова Чернігівського району. Тече територією Ріпкинського та Чернігівського районів.¹⁵ Однак, ви не знайдете її біля Голубичів. Як і назви на карті. Ця звичайна меліоративна канава починається на далекій околиці Великої Вісі за лісовим урочищем «Липняк» (див. топографічну карту Чернігівська область 1:200000, 1992 р.). Впадає Свинь одразу за Звеничовом у рукотворну річку Замглай (меліоратори проклали її в 50-х роках, на річці встановлені шлюзи).

Припускаємо, що на 26-кілометровій довжині в багатьох місцях вона несе свої води розчищеним руслом літописної річки Свинь. У згаданому довіднику вказано, що р. Замглай бере свій початок біля с. Вихвостова, тече територією Городнянського, Ріпкинського та Чернігівського районів¹⁶.

Насправді, рукотворна річка починається з боліт Північного Замглаю за с. Бурівка Городнянського району. І все ж, як би там не було в історії, нині об'єднавшись як брат з сестрою дві річечки — Замглай і Свинь несуть свої чисті води в зачаровану красуню Десну. А як же бути з назвою? Свинь чи Замглай? Як на мене, то я залишив би річці її первісну історичну назву.

Іван КУЖИЛЬНИЙ

м. Чернігів

Джерела та література:

1. Шафонський А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.) — К., 1851. — С. 27.
2. Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1866. — С. 62.
3. Черниговские епархиальные известия. — 1864. — 1 февраля.
4. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. — С.-П., 1865. — С. 39.
5. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1877. — Кн. 6. — С. 263.
6. Там само. — С. 138.
7. Там само. — С. 358.
8. Там само. — С. 395.
9. Пащенко Д. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). — Чернигов, — 1868. — С. 33.
10. Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі. — К., 1986. — С. 130.
11. Салон В. Цікава топоніміка. // Чернігівський вісник. — 1988. — 15 вересня.
12. Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі. — С. 130.
13. Там само. — С. 130.
14. Соловйов С. М. История России с древнейших времен. — М. — Кн. 1. — т. 1 — 2. — С. — 485.
15. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 727.
16. Там само. — С. 262.

ДО КОРЕНІВ РОДУ

Займище — одне з наймальовничіших і найдивніших сіл на Щорсівщині. Побувавши там, уже не зможеш забути ні грайливої прудкої річки, що, ніби дратуючись, то зовсім близько підбігає до осель, то ховається вдалині, ні соковитої зелені прибережного лугу. Уява малюватиме зловісні непрохідні болота, ліс, пішохідний місток, що з'єднував колись монастир з найближчим поселенням (навіть зараз, коли від обителі залишився тільки клаптик землі та назва — «монастирище», тут важко позбутися відчуття таємничості). Згадуватиметься старий поміщицький дім на підгірку, ніби прив'язаний бузковим поясом до Сноу...

Та найбільше вражають у цьому селі люди. Рідко де зустрінеш одразу стільки самотніх, різнобічних талантів, як у Займищі. Ніби відзначене Божим перстом, село саме благословляє найвизначніших з них на вищі злети. Але не бідніє від того, бо не міліє «душі криниця» тих, хто залишається відданим до останнього своїй малій батьківщині.

Г. Т. Лепнюк — один з тих займищан, коріння роду яких, пробившись крізь товщу віків, дало нові пагони, наповнило їх не тільки життєдайною силою, а й тією незрадливою любов'ю, котра повертає в рідні місця навіть з краю світу. Георгій Трохимович пройшов через випробування відстанню. Хоча в душі він ніколи не прощається зі своїм селом, бо впродовж життя збирав по часточці все, що стосувалося його історії. Як найціннішому дарунку, радів кожній новій згадці — про своїх дідів-прадідів. Зібране ним важко назвати просто історичним чи краєзнавчим матеріалом. Це — своєрідний художньо-публіцистичний твір, це — освідчення в коханні, це — наказ внукам і правнукам. Навіть перші сторінки цього оригінального рукопису, що відтворюють штрихи майже 400-річної давності, пронизані теплим, таким, що йде з самого серця, світлом.

...Лепнюки ж з'явилися у Займищі в кінці 1700-х років. Троє братів, за переказами, втекли від кріпосника звідкись із-за Десни і поселилися у цьому благодатному куточку. Один з них працював у самому Богословсько-Миронівському монастирі, інші — мололи зерно, теслярували.

До зими брати спорудили хати, з яких потім вилетіли, окрилившись, нові покоління.

Георгій Трохимович відтворює не тільки життєвий шлях кожного представника цих поколінь, він аналізує, порівнює, зважає, ненав'язливо пересипаючи оповіді про близьких цікавими фактами з життя села. Тут знайдете інформацію і про тих, хто володів Займищем, про побут, звичай далекі часів, цікаві топонімічні дослідження. Адже назва кожного земельного володіння — Блюдне, Дідівщина, Вершини, Зайчиків ліс має свою історію. А самого Г. Т. Лепнюка у селі досі називають Єврахом (від назви урочища Єврахівщина, де син одного з братів-втікачів — Кузьма одержав колись сінокіс).

Втім, прізвиська — це також своя історія. Як тут не згадати відомі слова Гоголя про те, що як приліпить народ комусь слівце, піде воно йому і в рід, і в потомство, понесе він його з собою і на службу, і у відставку, і на край світу. У селі було багато однофамільців, тож Комісаренко, що жили на хуторі, звали Макарами, Борисенки — Лаврінченками, Дорошенки, що оселилися ближче до центру, — Кабрилями (зрозумій без історичного екскурсу, що воно таке!), Павленків — Ковалями, Терещенків — Більчиками.

Зі сторінок цих дбайливо зібраних споминів так і просяться в сьогодення яскраво описані народні свята, обряди, звичаї.

«...Підготовка до Пасхи починалася у четвер, що називався чистим. Напередодні перед іконою ставили посудину з водою. Вранці умивалися або нею, або росою.

Заранка готували домашній сир, варили яйця, фарбували їх у яскраві кольори. Із сиру формували стопочки. На світнанні в неділю несли ці стопочки, яйця, шматочки м'яса і, звичайно ж, паски святити.

Особливо весело і урочисто було у перший день Пасхи. Найпоширенішою серед ігор була гра «в битки», коли били яйцем об яйце. Чиє не тріснуло, той вважався переможцем і забирав у суперника надбиті трофеї. Дід Савостій завжди приходив грати з порожнім кошиком, а йшов додому з повним — йому дивовижно таланило. Поки Миша Гець не підготував для діда сюрпріз — випустив з яйця вміст і залив його воском. Вперше дід Савостій позбувся свого лідерства.

Навіть у дівочі таємниці проникав автор, описуючи їхні ворожіння: «Виходили вночі у двір, знімали з ноги чобіт чи валянок і... кидали через ворота, а потім бігли дивитися: в який бік упав носком, звідти і суджений. Якщо носок показував на свої ворота — що тут вдієш: у цьому році заміж не вийти».

Взагалі, про що б не йшла мова, у автора завжди знаходиться ілюстрація з життя села; іноді пересипана гумором, часто — драматична, хвилююча. Так, наприклад, описана колективізація, що зламала немало доль займищан, в тому числі — і близьких, родичів Г. Т. Лепнюка.

«У березні 1929-го в Займищі був організований колгосп ім. Петровського, першим головою його обрали Івана Мусійовича Полевика. За колгоспом було закріплено 23,5 га землі, йому було передано 90 конфіскованих корів. До колгоспу вступило 26 чоловік з 18 дворів. Господарство спеціалізувалося на вирощуванні зернових, картоплі, льону, конопель. Тих, хто не вступав у колгосп, обкладали підвищеними податками доти, доки вони не витримували; або писали заяву, або кидали все і виїжджали з села. Серед останніх — два рідних дядьки автора. Їхні долі — поневіряння відірваних від землі хліборобів — теж знайшли місце на сторінках цього незвичайного родоводу, що писався впродовж багатьох років.

Що водило пером автора? За його щирим зізнанням — бажання розказати своїм дітям, їхнім нащадкам правду про пращурів, не дати забути їм джерел роду свого, напоїти їх любов'ю з тих джерел — щоб довіку пишалися своїм минулим.

Георгій Трохимович немало жив за межами Займища — цілина, чверть віку військової служби віддалили його від батьківської хати, що на перехресті доріг біля кладовища. І в той же час він наче і не покидав рідних місць, де починав свою «кар'єру» свинопасом, де на все життя полонила його пісня, де він знайшов свою єдину і неповторну любов.

Багато хто з жителів району знає його як чудового соліста відомого далеко за межами Щорсівщини фольклорного колективу «Спадщина», як зразкового сім'янина і просто добру людину. А в своєму творі він розкривається ще й як громадянин, син держави, що дбає про її завтра.

Г. Т. Лепнюк мріє видати зібране невеличким тиражем — для своїх близьких. Але, думається, з ним із задоволенням познайомилося б і ширше коло читачів.

Марія ІСАЧЕНКО,
журналіст
м. Щорс.

ПРИЩЕПЛЕНА ГІЛКА

(Євреї в архівах ВЧК — ДПУ — НКВС — КДБ по Чернігівській області)

Років п'ятнадцять тому в Чернігівському УКДБ задумали створити музей славної історії органів радянської держбезпеки. Прийшов на оглядини один із вищих місцевих партначальників, походив біля стендів з фотографіями і сказав: «А на прізвище ви звернули увагу? Ні до чого нам розпалювати антисемітські настрої».

Справді, перелік співробітників органів правопорядку 20 — 30 років по Чернігівській області рясніє одноманітними прізвищами. Українські прізвища, особливо такі козацькі, як Товчи-Гречко чи Тягнирядно, виглядають вкрай екзотично. Є кілька прізвищ із закінченням на «ко», однак до деяких із них варто поставитися з недовірою: скажімо, в своєму листі до автора цих рядків професор Вільного українського університету Петро Васильович Одарченко, репресований 1929 року в Ніжині, стверджує, що слідчий ДПУ Тимошенко, який вів його справу (12800-ПФ), насправді був євреєм.

Непропорційно активна участь новоспечених «інтернаціоналістів», захмелених нечуваними досі можливостями, в утвердженні нового більшовицького порядку незалежна. Як, зрештою, незаперечний факт, що більшість євреїв жила своїм життям: згуртувавшись у ті чи інші, здебільшого юнацькі та дитячі товариства, випускали рукописні журнали, стінгазети, вивчали іврит, прищеплювали своїм членам трудові навички, готували до виїзду на землю предків. Широко практикувався збір коштів у різні фонди: для допомоги заарештованим членам організацій, для набуття спеціальних фахових знань, для господарчих потреб, екскурсій, оздоровчих виходів на природу, проведення національних свят, обрядів тощо. Більшовики, вибиваючи з-під ніг населення будь-яку можливість ідейного, конфесійного чи тим більше національного єднання, вживали рішучих заходів, повною мірою й до євреїв. Так, 1 березня 1925 року двотижнева газета «Мерказа» Трудової партії Цейрей-Ціон повідомила, що вслід за ув'язненням на Україні з першого на друге вересня минулого року близько восьми тисяч членів сіоністських угруповань, знову почалися масові арешти в різних місцевостях Союзу (16404-ПФ). У ніч на 1 серпня 1926 року, згідно з циркулярним розпорядженням ДПУ УРСР від 23 липня 1926 року, окривділ ДПУ провів у Ніжині, Носівці, Козельці масові обшуки. Вилучили 170 найменувань «сіоністських» книг, журналів, статей, інструкцій, звітів, протоколів, листів. За ґратами опинилися майже всі активісти — здебільшого молодь (16215-ПФ). У цей самий час прилуцькі чекісти бе-

руть під підозру і «розробляють» 56 членів молодіжних єврейських товариств (16214-ПФ). У 1927 році арешти продовжились у Городні (16528-ПФ), Чернігові (4321-ПФ), інших містах. Багатою була надана добра можливість зміцнити здоров'я північними морозцями; декого відпустили до Палестини «через один із півданих портів СРСР».

Коли сіоністська підкладка з дій людей, що усвідомлювали себе ізраелітами, була начисто виведена, («Я готов уничтожить всю єврейську націю, лишь би восторжествовало пролетарское дело», — горлав коліс Троцький), євреїв почали саджати на загальних для всіх радянських громадян підставах. Електрику судноремонтних майстерень Чернігівської пристані Горовському Залману Марковичу, який у зв'язку з висуненням кандидатами в депутати Верховної Ради СРСР товаришів Сталіна і Молотова сказав: «Ну, починається кукольна комедія!», пришили участь в антирадянській українській націоналістичній повстанській організації (4947-ПФ). Шевцю Дрімєру Хаїму Мойсейовичу з Бобровиці, родом із Галичини, де, за його необережним висловом, краще живеться, дали десять років як «польського шпигунові» (5106-ПФ). Інспектора Остерського райфінвідділу Гомельського Самуїла Ізрайловича (відмовлявся їхати на буряки, писав навпіл по-українському) і керуючого Семенівською райзаготконторою «Укрплодоовоч» Фельдмана Айзика Мойсейовича (інваліда) розстріляли за намір «усунути засобом терору керівників ЦК ВКП(б)» (4947-ПФ). Голову правління Чернігівської «Облспоживспілки» Рабиновича Зіновія Яковича (4088-ПФ), завідуючого промислово-транспортним відділом Чернігівського обкому КП(б)У Дашевського Зіновія Григоровича розстріляли взагалі невідомо за що (4533-ПФ). Учень із Любеча Ципорін Анатолій Шевельович написав: «Долой Молотова мордатого! Долой Сталіна усатого! Долой советскую власть!» — то хоч знав за що відповідає (5142-ПФ). Директору Чернігівського пивзаводу Файзінгеру Павлу Йосиповичу не допомогло давнє знайомство з Белою Куном: загинув у таборі як «позозрителен по шпionaжу» (5624-ПФ). І вже зовсім кривдно було йти на розстріл ніжинцям Левітіну, Мовшу, Гальперіну, Лемперту, Латинському, Ліпкіну, Тубільському тільки за те, що завкрамницею Лев Менделевич Кравинський відмовив видати «у вічний кредит» начальнику РВ НКВС лейтенанту держбезпеки Баутіну один із найкращих меблевих гарнітурів (5405-ПФ). І до всіх отих справ приклали руку правоохоронці: Гансбург, Шперлін, Тейтель, Кейжнер, Карлсон, Клейнберг, Пейзнер, Гроссман, Рахліс, Гольдфарб, Батнер...

Навесні 1938 року московська бригада заарештовує заступника начальника ЧОУ НКВС Авраама Ілліча Геплера. Троцька почесному чекістові кості, відбивають нутрощі, пояснюють: «Кончилась ваша хохляцкая лавочка. Всех еврейчиков и украинцев разгоним. Сознайайся во вредительстве в органах!» Долю громадян Чернігівщини починають вершити Петухов, Гусев, Зайцев, Бражников, Толунов, Питов, Трусов, Холодов, Кобляков, Ворожцов, Кузнецов — місця займало перелічувати.

За гріхи троцьких довелося розплачуватися й бронштейнам (розповідають: у часи застою в обласне УКДБ зайшов один із його ветеранів «Ребята! Много я евреев пересажал, а они и теперь не дают покоя. Вмонтировали в газовую плиту подслушивающее устройство. Только включу, слышу о чем-то говорят, договариваются, что-то замышляют. Помогите!» Не позбавлений почуття гумору молодий співробітник позмовницькому оглянувся: «Хорошо. Устройство с плиты уберем. А евреев, конечно, на Колыму. Годится?» Старий ожив прямо на очах: «Спасибо, дорогой! Ба-а-альшой груз с души снял!»)

І все настійніше спливають у пам'яті слова чернігівського фізкультурника, бухгалтера Габелева Якова Абрамовича (5987-ПФ), сказані ним замолоду і повторені слідчому КДБ через десятки років поневірянь у таборах і засланні: «Свою долю з радами не зв'яжу. Завжди вважав і вважаю, що єврейське питання може бути вирішене лише засобом створення незалежної єврейської держави». Нам довго вбивали в голову, що таке міг сказати лише ворог. Тому й на думку не спадало: існування єврейської національної держави надало б нового, кращого статусу й євреям, що проживають в Україні. «Ты что, гад, против советской власти?» — ми здебільшого лише таких євреїв своїми вважали...

Володимир ШКВАРЧУК,
консультант науково-редакційного
підрозділу Чернігівського облвиконкому

ПРИДЕСНЯНСЬКА КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

СВІТЛО І ТІНІ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Належне місце серед новітніх навчальних посібників з історії України посяде книга кандидата історичних наук, доцента Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя О. Д. Бойка — «Історія України у ХХ столітті» (Ніжин, 1994). Широка палітра інформаційного матеріалу, стислість і лаконічність викладу, чіткість аналітичних висновків, композиційна компактність фактів, явищ і подій роблять книгу цікавою і доступною для сприйняття. Лейтмотивом посібника є державницька концепція і визначена автором схема: від формального статусу самостійної держави, якою була радянська Україна на початку 20-х років, — до її інкорпорації в тоталітарну систему СРСР і прорив до незалежності і суверенітету в сучасну добу. Тому особливої ваги ця робота набуває в умовах державотворення та культурно-національного відродження України. Адже впродовж багатьох століть Україна в особі її кращих представників виборювала, здобувала і в силу різних обставин втрачала свою державність.

Становлення державності українського народу — це довгий і повільний історичний процес, що має свої періоди. Цими періодами були: Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Запорізька Січ — «перша християнська республіка» та козацько-гетьманська держава, започаткування власної державності в Українській Народній Республіці, розвиток цієї традиції на початку радянської влади та поступове обмеження і втрата незалежності УРСР у складі СРСР.

Аналіз уроків історичного досвіду потрібен для усвідомлення суспільних та культурологічних процесів, що привели до створення Української Держави. Заради майбутнього — в минуле, де воно пізнане, перебіває на добро і зло, в ньому нам легко знайти живицю нашого поступу і духу. Що із залишеної попередніми поколіннями спадщини слід приймати, берегти і розвивати, а від чого слід відмовитися?

У навчальному посібнику «Історія України у ХХ столітті» висвітлюється історія України у суперечливий і драматичний період — від 20-х років ХХ століття до нашого часу. Історія нашої країни подається у контексті історичного розвитку тих держав, до складу яких тривалий час входили українські землі, — СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Автор зосереджує увагу на викладі суті, причин, тенденцій, характерних рис, особливостей, наслідків для українців тих історичних процесів та явищ, що мали місце в житті цих країн. У посібнику висвітлено ряд проблем, які з недостатньою повнотою розкриті у навчальній літературі (голод 1921 — 1923 рр., здійснення політики коренізації, західно-українські землі в 20 — 30-х рр., «українське питання» напередодні та уроки другої світової війни тощо.) Зважено, об'єктивно, помірковано, не орієнтуючись на ті чи інші погляди і сили, а виявляючи себе історико-діалектиком, з наукових позицій О. Д. Бойко висвітлює історію

злетів і падінь, перемог і поразок нашого народу. У книзі з'ясовані суть та характерні ознаки тоталітарної системи СРСР, їх вияв у репресивній політиці на Україні, нехтуванні норм моралі, людської гідності, національної честі. Автору вдалося подолати догматизм і консерватизм, які були притаманні радянській історіографії, що не помічала реальної дійсності.

Принципово важливе значення має з'ясування в посібнику культурологічних питань, пов'язаних з різними періодами духовного життя України. Так, логічно-доказово показано, що характерними рисами духовного життя суспільства в 20 — 30-ті роки був суперечливий і неоднозначний процес: «з одного боку — новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до надбань і продукувань культури, але з іншого боку — уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація, певне зниження рівня культури» за рахунок псевдонатюрності та переваги кількісних показників над якісними. Ідеологічні атаки сталінізму на українську інтелігенцію посилились і розширились у повоєнний час. Книга О. Д. Бойка містить яскраві та вражаючі факти кампаній по звинуваченню інтелігенції в «націоналізмі», «космополітизмі» та «низькопоклонстві» перед Заходом. У посібнику розкрито процес подальшого визволення культури і духовного життя з-під преси сталінізму, що сприяло громадському пробудженню і національному відродженню. Однак рецедиви сталінізму продовжувалися, ідеологічний диктат гальмував розвиток духовного життя суспільства.

Для рецензованого посібника характерні цікава сучасна композиція, широке зіставлення альтернативних точок зору, аргументоване обґрунтування авторської позиції, уникнення форми подачі матеріалу за принципом «істини в останній інстанції». Так, автор вдається до дискусійного характеру постановки питання «Возз'єднання, анексія, інкорпорація?» щодо долі західноукраїнських земель на початку другої світової війни.

Слід відзначити, що книга написана на широкому колі джерел минулої, новітньої вітчизняної, української та зарубіжної історіографії. Зовнішнє оформлення посібника та вдало підібрані фотоілюстрації відповідають змістові книги про світло і тіні історії України.

Попри всі позитивні моменти, слід відзначити, що доцільно було б у посібнику дати політичні портрети, виділити мотиви дій тих чи інших партійних діячів та морально-психологічний стан людей, завдяки яким творилася історія. Зокрема, варто було б показати трагізм того покоління свідомої української молоді, яке сформувалося наприкінці 30-х років в УРСР і бачило жах сталінської дійсності. Ця молода плеяда з початком війни волею історії опинилася перед жорстоким вибором: із Сталіним проти Гітлера, чи з Гітлером проти Сталіна, — але не прийнявши цього вибору, болісно шукала власної орієнтації. Одні знаходили шлях до українських національно-визвольних сил — ОУН—УПА (але в Східній Україні для цього було мало можливостей); другі намагалися використати умови окупації для якоїсь української громадсько-корисної діяльності (згодом вони були змушені тікати на Захід, або опинилися в сталінських таборах смерті); треті прилучалися до радянського підпілля, сподіваючись, що після визволення від фашизму внаслідок всенародного опору характер радянської системи зміниться. Однак переважна більшість свідомо виступила на захист рідної землі, перетворивши війну у Вітчизняну. На наш погляд, така оцінка необхідна як для об'єктивного висвітлення подій в період війни, так і для злагоди та формування у молоді почуття патріотизму і шанобливого ставлення до старших поколінь. Доцільно, на нашу думку, висвітлити питання щодо утворення в 1921 році Кримської АСРР, оскільки історія її підпорядку-

вання нагадує нинішню ситуацію: повна автономія, «безпосереднє підпорядкування Москві» чи включення Криму до складу України.

Рецензована книга принесе користь усім, хто цікавиться історією України, а випускникам шкіл особливо, оскільки більшість відповідей на питання екзаменаційних білетів вони знайдуть у посібнику О. Д. Бойка.

Зміст книги підводить нас до висновку, що сьогоднішні проблеми України глибоко проросли в минулому і за чотири роки незалежності не набагато зміцнів наш «п'ємонт» і не ослабли «рідні вандеї». До тих, хто гортатиме сторінки цього посібника, звертаємося з порадою: вникаймо в кожне слово нашої складної і героїчної історії, оцінімо здобутки синів і дочок України на шляху державотворення, зрозуміймо їх помилки і прорахунки, тоді ми глибше усвідомимо причини наших бід і в міру своїх сил і здібностей будемо творити цивілізовану, правову, демократичну Україну, в якій щасливо житимуть усі і кожний.

Ольга Ростовська,
Сергій Родін,
Ганна Іщенко.

ЛІТОПИС ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ

«Настав час, коли кожний, не шкодуючи життя, повинен до кінця виконати священний обов'язок перед Батьківщиною, перед своїм народом». Ці рядки із звернення Президії Верховної Ради, Ради Народних Комісарів УРСР, ЦК КП(б)У від 6 липня 1941 р. до населення України у зв'язку з нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз не залишили нікого байдужим, збентежили душу, змусили кожну людину замислитися над тим, що діється, зробити свій вибір у тій небаченій за масштабами збройній боротьбі, яка охопила терени України. Сьогодні ми можемо відверто говорити, що зробити той вибір було нелегко, що морально-політична єдність радянського народу, про яку нещодавно так багато писалося, не була монолітною. Окремі групи і прошарки населення України у перші дні війни виявили вороже ставлення до радянської влади, не бажали відстоювати її зі зброєю в руках, пов'язували свої надії і майбутнє з перемогою Німеччини. І, як відомо, для такої позиції були підстави. Вони значною мірою пояснювались масовими репресіями, які чинив сталінський режим, беззаконням і свавіллям стосовно прав і свобод громадян.

Але, попри всі негаразди, переважна більшість населення України не хотіла бачити у нацистах своїх «визволителів», розглядала їх як загартників і поневолювачів. І треба прямо сказати, що фашистське військово-політичне керівництво цього очікувало, хоч і сподівалося на підтримку окремих верств населення. Але найбільші надії гітлерівці покладали на силу. З цього приводу в директивах військового командування Німеччини, виданих ще до початку війни, говорилося, що «активний чи пасивний опір цивільного населення слід придушувати в зародку найсуворішими заходами покарання», а «партизани підлягають безжалісному знищенню».

Вже в перші місяці війни на тимчасово окупованій території почав поступово розгортатися антифашистський рух опору, який викликав серйозне занепокоєння німецької влади. Саме за цих обставин 16 вересня 1941 р. шеф штабу Верховного головнокомандування німецьких збройних сил фельдмаршал В. Кейтель видав широковідомий наказ про придушення «комуністичного повстанського руху». Цей документ, беззастережно віддаючи першість у антифашистській збройній боротьбі кому-

ністам та їх прихильникам, водночас висловив побоювання з приводу того, що до «комуністичного повстання» приєднаються націоналістичні та інші сили, щоб у такий спосіб «викликати утруднення для німецьких окупаційних властей» і створити загрозу «для німецького керівництва війною».

Опір своїм завойовницьким планам, зухвалим і брутальним заходам гітлерівці зустріли і в Україні. За образним висловом відомого італійського публіциста і військового кореспондента К. Малларте, який восени 1941 р. перебував з німецькими військами на Полтавщині, дії партизанів нагадали йому часи Б. Хмельницького.

Вже з осені 1941 р. у антифашистському русі чітко визначилися дві течії: комуністична і націоналістична, кожна з яких мала свою стратегію і тактику, масову базу, різну ступінь готовності. Одними з перших розгорнули збройну боротьбу в тилу німецько-фашистських військ трудящі Чернігівської області. На її території діяли партизанські з'єднання О. Федорова, М. Попудренка, І. Бовкуна, М. Таранушенка, Ю. Збанацького, М. Шукаєва, десятки загонів народних месників. Саме цим подіям, героїчним і трагічним, присвячена збірка документів і матеріалів про участь партизанів Чернігівщини в боротьбі проти фашистських загарбників, яка побачила світ у редакційно-видавничому комплексі «Деснянська правда» до 50-річчя визволення України від гітлерівських окупантів.*

Науково-популярне видання, яке є доповненням книги «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 — 1945) гг.», слід розглядати як першу спробу мовою документів об'єктивно висвітлити партизанський рух однієї з областей України. До певної міри упорядникам це вдалося. У збірнику використані документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного кінофотофоноархіву України, Державного архіву Чернігівської області, раніше опублікованих документальних видань.

Уведені в обіг нові або маловідомі широкому читачеві архівні документи неадекватно характеризують зародження і розвиток партизанського руху на чернігівській землі, показують негативні і позитивні риси цього складного процесу. Зокрема, у доповідній записці політуправління Південно-Західного фронту від 15 серпня 1941 року про діяльність партизанської школи у Чернігові (док. № 3) подаються відомості про те, що на середину серпня 1941 р. у тил німецько-фашистських військ було перекинуто близько 1300 партизанів, але постійного зв'язку з ними центр не мав. Владає в очі й той факт, що програма згаданої школи була розрахована лише на 3 дні навчання. Тому неважко дійти висновку, що у такий стислий строк неможливо підготувати кваліфікованого спеціаліста партизанської боротьби, що і було однією з причин недостатньої ефективності дій і невиправданих втрат народних месників.

Про серйозні хиби у підготовці до розгортання партизанського руху в Чернігівській області свідчить запис розмови від 11 вересня 1941 р. по прямому проволу М. Хрушова з членом Військової ради Південно-Західного фронту М. Бурмістенком (док. № 5). З цього документа можна почерпнути відомості про те, що при наближенні німців частина місцевих партійних і радянських керівників, відповідальних за підготовку партизанських баз і підпільних квартир на Чернігівщині, у паніці втекла або відійшла на схід з частинами Червоної Армії. Таке явище було притаманне не тільки вказаній області, а й іншим регіонам України.

*«В тилу ворога, 1941 — 1945». Док. і матеріали про участь партизанів Чернігівщини у боротьбі проти фашист. загарбників. Упор.; С. М. Мельник, М. К. Бойко; редактор М. О. Рудько. Чернів., — 1994. — 150.: С. 1 л

З цікавістю читаються вміщені у збірнику документи німецького і угорського військового командування, інших окупаційних установ (№№ 10, 13, 16, 18, 20 та ін.). Вони неупереджено доводять, що гітлерівці та їх союзники прийшли в Україну не як визволителі, а як загарбники. Встановлений ними кривавий режим грабежу, терору і насильства став однією з основних причин антифашистського руху. Чимало опублікованих документів пов'язані з організацією штабів партизанського руху, створенням загонів і з'єднань Чернігівщини, їх бойовою діяльністю і результатами. Зокрема, чернігівські партизани надали значну допомогу радянським військам у форсуванні рік Десна, Прип'ять, Дніпро у вересневі дні 1943 р. Ці дії народних месників, як відомо, отримали високу оцінку фронтового командування Червоної Армії.

Привертають увагу й ті сторінки збірника, де вміщені документи про партизанські загони і з'єднання, сформовані з чернігівців, які перейшли за наказом командування на правий берег Дніпра, і діяли в західних областях на теренах Чехословаччини. Це є яскравим доказом того, що кожний патріот України бився з фашистами не тільки за власну оселю, своїх рідних і близьких, але й за всю Україну, прагнучи допомогти народам, як тепер кажуть, ближнього і дальнього зарубіжжя. У цьому контексті є чимало ґрунтовних документальних свідчень про бойове побратимство українських, російських і білоруських партизанів.

З позитивного боку збірку документів характеризують численні фотоматеріали, більшість яких невідома широкому загалу. Знімки відтворюють не лише бойову діяльність, але й побут месників, їхні зв'язки з населенням.

Разом з тим слід висловити і окремі побажання, які можуть стати в нагоді як упорядникам згаданої збірки, так і іншим публікаторам. У книзі опубліковані цікаві архівні документи про участь в партизанському русі військовополонених, про розклад поліцейських станів і перехід на бік партизанів угорських солдат. Проте опубліковані документи висвітлюють лише комуністичний партизанський рух на Чернігівщині, хоч є окремі згадки, що восени 1941 року на території області було і формування національного забарвлення. Тому конче необхідно, щоб майбутні документальні публікації з історії антифашистського опору на Україні виходили з тогочасних реалій. Лише за цієї умови, незважаючи в нагоді як упорядникам гаданої збірки, так і іншим публікаторам. У якій ми відчуваємо.

Рецензоване документальне видання виграло б, якби в ньому було представлено більше документів про партизанський рух, що засвідчують не тільки бойові успіхи, але й недоліки та прорахунки, які мали місце в організації і керівництві народною боротьбою на окупованій території. А такі документи є у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Це потрібно не для компрометації чи засудження дій тих або інших керівних політичних чинників, а для наповнення об'єктивним змістом історичної пам'яті нашого народу, усунення з неї міфів і легенд.

В цілому ж ініціатива секції партизанів Великої Вітчизняної війни Чернігівської обласної Ради ветеранів України, завдяки якій світ побачила документальна збірка «В тилу ворога. 1941 — 1945», заслуговує схвальної оцінки. Народні месники своєю самовідданою боротьбою з фашистами заслужили і глибоку пошану, і вдячну пам'ять нащадків.

Анатолій Кентій

ДЛЯ ЗАЦІКАВЛЕНОГО ЧИТАЧА

Нестримно спливають роки. Віддаляються від нинішнього покоління події Великої Вітчизняної. На молодість наших дідів і батьків суво-

ра доля поклала нелюдський тягар війни, адже кожний шостий українець загинув.

Серед книжок цієї тематики, що надійшли до відділів обслуговування ОУНБ ім. В. Г. Короленка, привертає увагу одна з них. Це «Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941 — 1944 рр. мовою документів, очима історика)». Таку назву має книга доктора історичних наук А. С. Чайковського, яка вийшла у видавництві «Україна».

У роки Великої Вітчизняної війни в лісах Київщини, Житомирщини, Чернігівщини, ряді інших областей зароджувались і діяли сотні великих і малих партизанських формувань і підпільних груп, чия боротьба була відповіддю на спробу ворога поневолити рідний край.

Глянути на події воєнних літ без полуди на очах допоможе читачам ця книга, тому що автор спирався у своїй праці лише на документальні свіжовіднайдені архівні джерела. Серед них, зокрема, — документи окупаційних фашистських відомств, вермахту, військ СС, поліції безпеки та СД, а також ОУН — УПА, радянських і партійних органів, НКВС — НКДБ, партизанських штабів.

Ця книга примусить читача ще раз глибоко задуматись над нашим недавнім історичним минулим і допоможе краще розібратися в історії партизанського руху на Чернігівщині.

За останні роки з'явилось чимало досліджень і спогадів про голодомор 1932 — 1933 років, насильницьку колективізацію, свавільне виселення селянських сімей за межі України.

Однак ми майже нічого не знаємо про тих, хто став чинити духовний і збройний опір нелюдському режиму, боротися проти запровадження колгоспного рабства. «Бунт землі: (Художньо-краєзнавча праця на архівному матеріалі)» — перша спроба відкрити невідому сторінку історії Придесення — вияви опору, визрівання на селі опозиційних настроїв у складних умовах дійсності 30 — 40 років. Володимир Шкварчук — консультант науково-редакційного підрозділу Чернігівської облради — створив цю книгу на строго документальних матеріалах із архівів ВЧК — ДПУ — НКВС — КДБ по Чернігівській області.

Вона розрахована на широкі читацькі кола і допоможе познайомитися зі сторінками нефальсифікованої історії Чернігівщини, зокрема, та України взагалі.

Болюча тема стихійного процесу і опозиційних проявів трудового люду Чернігівщини знайшла своє відображення на сторінках нової книги Сергія Павленка «Опозиція на Чернігівщині: 1944 — 1990 рр.», яка вийшла в серії «Бібліотека товариства «Просвіта». Перша його книга «Загибель Батурина. 2 листопада 1708 року» побачила світ у травні минулого року і викликала велику читацьку зацікавленість. Автор на основі унікальних документів досліджує причини появи опозиції, пропонує читачам цікаві історичні розвідки: збройне протистояння 1944 — 1949 років, керівний саботаж, виселення чернігівців за межі України, розправу з представниками релігійних конфесій, утворення перших опозиційних громадських організацій.

Багатий фактичний матеріал, підтверджений статистичними даними, стане в нагоді науковцям, краєзнавцям, робітникам, вчителям, молоді, яка навчається.

Повернутися з історичного минулого до нашої ринкової дійсності допоможе книга «Проблеми економіки Чернігівщини». Ця практично перша книга з економіки Чернігівського регіону написана віце-президентом Української асоціації якості, дійсним членом Академії економічних наук України Володимиром Федоровичем Савченком.

Підхід автора до окремих питань має не тільки теоретичний, а й чисто практичний, прикладний характер. Адже Савченко працював на Борзнянському заводі «Квадр», виробничому об'єднанні «Чернігівський радіоприладний завод». У травні 1992 року очолив економічну службу області.

Спочатку в газеті «Деснянська правда» були опубліковані основні положення першої частини книги «Економіка держави і регіону. Міфи і реальність», які викликали великий резонанс як у професіоналів-управлінців, так і в масового читача.

В інших розділах автор змальовує ситуацію та намічає шляхи виходу з кризи по окремих напрямках економіки Чернігівщини. Книга знайде свого читача серед науковців, управлінців, бізнесменів, просвітян.

Валентина Зелінська

БАЧЕННЯ РЕГІОНУ

Відносини держави і її регіонів, взаємодія, ступінь самостійності територій, їх права і обов'язки — всі ці питання є невід'ємною і досить складною частиною життєдіяльності країн в усі часи. Особливо гостро ці проблеми постали перед державами колишнього Радянського Союзу в останні роки. Причин цьому немало. Найголовніші з них:

- невідпрацьованість законів, концепцій економічного і соціального розвитку в новостворених державах;
- невміння центральних органів ефективно керувати територіями;
- впевненість керівництва регіонів, що на місці все можна вирішити оперативніше і раціональніше;
- різний ступінь розвитку регіонів, специфіка їх географічного та геополітичного положення, демографічні, екологічні особливості;
- **неврахування потреб регіонів** в часи планування адміністративно-командного стилю керівництва з центру і, як наслідок, накопичення проблем;
- масове невдоволення регіонів попередніми рішеннями, їх різка критика політики центру (своєрідний випуск пари з чайника) і тому подібне.

Тому регіональна політика всіх новостворених держав, в тому числі і нашої країни, потребує ґрунтовного осмислення, відпрацювання пріоритетів, розробки наукової концепції та її впровадження в життя.

В Україні це питання стоїть дуже гостро, воно стосується всіх регіонів. Але якщо такі області, як Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Київська і ряд інших, мають потужний промисловий і науковий потенціал, перебувають у центрі уваги держави, то зовсім інша ситуація на Поліссі, зокрема, у **нашій Чернігівській області**.

На жаль, комплексних наукових розробок, праць з економіки та соціального розвитку нашого регіону до останнього часу у нас фактично не було. За останні 20 років (а то і більше) не вийшло жодної праці цього напрямку.

Нещодавно видані дві книги В. Савченка «Проблеми економіки Чернігівщини» (1994 рік) та «Чернігівська область. Соціально-економічний стан. Шляхи розвитку» (1995 рік) стали першим комплексним дослідженням напрямку розвитку території, органічно доповнюють одна одну.

Книги написані на живому матеріалі останніх років, носять актуальний характер, відтворюють перехідний стан до економіки ринкового типу.

Автор добре знає економіку області, проблеми, на основі аналізу вказує шляхи їх розв'язання. Звичайно, багато в чому з ним можна погоджуватись чи не погоджуватись, але високий професіоналізм, логіка доказів, великий за обсягом і вдало підібраний фактичний матеріал, чіткість суджень і висновків викликають повагу. Добре і те, що В. Савченко не намагається «списати» всі невдачі на попередників або тих, хто недавно прийшов до керівництва областю, змінивши команду представників президента, не вдається до дріб'язкової помствливості чи спроби «обілити» свою роботу. Ось як про це говориться в книзі: «Роздуми ці, напевне, суб'єктивні, автор ні в якому разі не претендує на абсолютну правильність своїх висновків і пропозицій. Але хотілось би сказати одне. Мені довелося бути в гущі подій, бачити питання з середини. Будучи першими і, мабуть, останніми управлінцями апарату представника Президента в області, ми працювали в умовах двовладдя з Радою відповідного рівня, точніше кажучи, в умовах повного безвладдя. Дуже правильно, що цій ситуації покладений край, Рада і її виконавчий орган працюють пліч-о-пліч... «Я щиро зичу успіху новій владі в регіоні, адже від її роботи залежить рівень життя всіх людей, нас з вами».

Я знав В. Савченка у період, коли він очолював економічну службу області, давно співпрацюю з ним в Академії економічних наук, маємо спільні статті і наукові розробки. І скрізь, де б ми не були, чи то в Кабінеті Міністрів, чи в Міністерстві економіки, на науково-практичних конференціях, він піднімає болючі питання Чернігівського регіону, добувається поліпшення ситуації.

Цій же справі, за задумом автора, мають служити і написані книги.

Перша розвідка написана більш емоційно і в основному досліджує рішення державних органів останніх років, їх вплив на промислове та сільськогосподарське виробництво (на думку автора, негативний), проблеми прокордоння області, шляхи виходу з кризи. Ситуацію змальовано так:

«Нас кинули в хаос, в руїни попередньої економіки, нічого не створюючи взамін її. Це було названо ринком. Теоретики від економіки, які, крім інституцьких кафедр, нічого не бачили, ні дня не працювали на виробництві, в місті чи селі, в органах управління на рівні району чи області після кожної чергової поїздки до Сполучених Штатів Америки, змагаючись між собою, малюють нам все нові і нові моделі ринку. А економіка держави хиріє все більше, життя людей стає все нестерпнішим. Я не проти ринку. Я за реальний практичний підхід до цього питання».

Вихід із ситуації В. Савченко бачить у наданні пріоритету виробничій сфері, структурній перебудові економіки, ефективному використанні геополітичного положення Чернігівщини.

Книга «Чернігівська область. Соціально-економічний стан. Шляхи розвитку» тою чи іншою мірою детально охоплює фактично всі найважливіші аспекти життя регіону: демографічну ситуацію, соціальну сферу, природні багатства та їх використання, стан промислового та сільськогосподарського виробництва, будівельного комплексу. Особливий напрямок книги — створення рекреаційного комплексу, збереження і відтворення історико-архітектурної спадщини. Окремі розділи присвячені екології та наслідкам Чорнобильської катастрофи.

Читач знайде у книзі роботи ринкових структур, їх впливу на економіку області, цілий ряд інших важливих питань життєдіяльності регіону.

Кожен напрямок супроводжується детальним розглядом, даються аргументовані пропозиції щодо змін становища на краще. Головним напрямком автором вбачається комплексний підхід до розвитку регіону,

використання його слабозадіяних сприятливих факторів, таких як геополітичний, історичний, екологічний, рекреаційний, туристичний, транспортний, монопольний і ряд інших.

До недоліків праць В. Савченка слід віднести відсутність відображення концепції і розвитку науки на Поліссі, в тому числі і економічної. Треба було б питання фінансової політики викласти в окремому розділі.

Чимало сторінок (особливо, як я вже говорив, у першій праці) написані занадто емоційно, мовою більш художньою, ніж науковою.

Але в цілому книги, без сумніву, заслуговують на увагу. Вони несуть як теоретичний, так і пізнавальний та прикладний характер і можуть прислужитися науковцям, управлінцям, просвітянам, а також усім тим, кому необхідно чи просто цікаво мати інформацію про стан регіону, його особливості, шляхи вирішення проблем.

У кінці другої книги автор говорить: «Книга написана по гарячих слідах, але автор залишає за собою право повернутись до цих питань і пізніше, коли все відгорить, відстоїться і прийде пора холодного зваженого аналізу».

Побажаємо ж В. Савченку успіхів у його прагненні працювати на користь нашого регіону, у написанні нових книг.

Євген Сич

НА ПОЛИЦЮ КРАЄЗНАВЦЯ

Останнім часом до краєзнавчого відділу ОУНБ ім. В. Г. Короленка надійшло ряд різноманітних літературних джерел з історії Чернігівщини, літературознавчих розвідок, творів художньої літератури.

Серед них особливу увагу привертає тритомник «Українське слово», який вийшов 1994 року в Київському видавництві «Рось». Це — хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття. Адресується вона найширшому загалу читачів, передовсім учням, гімназістам, ліцеїстам, студентам, учителям.

Укладаючи першу в країні хрестоматію української літератури ХХ ст., упорядники поставили за мету сприяти руйнуванню існуючих стереотипів у літературній освіті і не творити нових. Для реалізації цього наміру вони відмовилися від стандартних бібліографічних довідок про письменників і замість них подають різножанрові матеріали — енциклопедичні довідки, есе, некрологи, автобіографії, літературознавчі статті, які часом висловлюють різні погляди на окремі твори чи й усю спадщину того чи іншого письменника.

До даного тритомника увійшли твори і статті про творчість письменників, життя і діяльність яких пов'язані з Чернігівщиною. Це — Михайло Коцюбинський, Микола Вороний, Грицько Чупринка, Павло Тичина, Олександр Довженко, Юрій Мушкетик, Євген Гуцало, Володимир Дрозд.

Нещодавно до бібліотеки надійшла повість-шоу «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок», видана в Києві видавництвом «Український письменник». Автор її — відомий український прозаїк, лауреат премій ім. Т. Г. Шевченка та ім. Головка, уродженець с. Петрушина Чернігівського району Володимир Дрозд, який певний час працював в редакціях олишівської районної газети «Голос колгоспника», обласної молодіжної газети «Комсомолец Чернігівщини» та республіканських газет «Літературна Україна» і «Молодь України».

Нова автобіографічна повість — весела, дотепна, читається легко, захоплює гострим сюжетом. І водночас, як і більшість творів В. Дрозда, це річ серйозна, це — сміх крізь сльози. Це — глибокоаналітична, правдива розповідь про долю славного літературного покоління шістдесятників.

Серед новинок — брошура «Творчість Олександра Довженка», підготовлена викладачем Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя О. Г. Ковальчуком. Вона вийшла в серії «Бібліотека товариства «Просвіта» Ніжинського педінституту». У цій праці зроблена спроба прочитати з нових позицій кіноповісті «Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ» та «Щоденник». Дана брошура-посібник для ліцеїстів, студентів.

Автор наступної книги, що поповнила краєзнавчий фонд ОУНБ, — Петро Антоненко. Народився в селі Авдіївці Куликівського району. Останні двадцять років працює в пресі, зокрема в Куликівській районній газеті. Один із засновників і перший редактор нового літературного журналу «Чернігів» (1993). Редактор обласної газети «Сіверщина». Його книга «Бабине літо» вийшла 1994 року. Ця перша збірка прози П. Антоненка є літературним додатком до газети «Сіверщина». Оповідання та етюди, включені до неї, писалися здебільшого в I половині 80-х років, дещо з них друкувалося.

Нова поетична збірка Якова Ковальця, що побачила світ 1994 року в Городнянській друкарні, називається «Веретено». Вірші згруповані в три розділи «Гефсиманська ніч», «Моя родина в 33-ому», «І Каяла й Десна». Більшість віршів присвячені історичним подіям, що мали місце в історії України, деякі з них відображають тяжку долю близьких автору людей. Яків Феофанович народився в селищі Талалаївці на Чернігівщині. Певний час працював у районній газеті, нині — завідуючий відділом обласної молодіжної газети «Гарт». Автор поетичних і прозових книжок «Олава», «Зірниця тривоги». «Не розлучаються двоє», «Росте тополя у Чернігові», «Беру вас на лікування», «Стрічка на кубанці», «І вони оживуть». Друкувався в альманасі «Вітрила», колективних збірниках, журналах України, Польщі, Чувашії.

Це лише невелика частка книг, які можна прочитати в нашій бібліотеці.

Ніна Романчук

ПО СТОРІНКАХ СТАРИХ ЧАСОПИСІВ

Андрій Галенко

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ В

«ЗЕМСКОМ СБОРНИКЕ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ»

Земську пресу по праву можна вважати літописом суспільного життя. Вона зберегла багато відомостей з історії краю, часто-густо ніде більше не зафіксованих. У земських виданнях опубліковано також чимало статей, документів з місцевої історії, повідомлень про діяльність краєзнавчих товариств та окремих дослідників. Але, як правило, земська періодика, на відміну від «Губернських ведомостей», вивчення яких розпочалося вже в другій половині XIX ст.¹, залишалась поза увагою краєзнавців, істориків. Не став винятком з цього правила і «Земський сборник Черниговской губернии».²

Уперше думка про необхідність створення земського періодичного органу на Чернігівщині виникла в червні 1867 р., коли на позачергових губернських земських зборах гласний М. Імшенський запропонував видавати «газету чи журнал, в якому б друкувалося все, що стосується місцевого земства».³ Ця пропозиція не залишилась поміченою. Вже на наступних зборах, у листопаді того ж таки року, губернська земська управа в доповіді, присвяченій цьому питанню, вказувала, що «видання земської газети, як органу, присвяченого виключно інтересам земства Чернігівської губернії, не тільки буде корисним, але й створить навіть необхідну умову для успішного розвитку місцевих закладів», а також стане провідником різноманітних знань та корисних відомостей. «Черниговский земский вестник» (так, на думку управи, мусила називатись майбутня газета) планувалося видавати щотижня обсягом до двох друківаних аркушів. Була навіть розроблена детальна програма цього видання. Збори затвердили доповідь управи й уповноважили її порушити клопотання перед урядом з цього питання.⁴

Та не так сталося, як гадалося. Комітет міністрів відмовив чернігівському земству в праві мати газету і запропонував натомість видавати часопис на зразок «Херсонського земського сборника». Справа в тім, що думка про створення власного друкованого органу виникла вперше і майже одночасно у двох земствах — Чернігівському та Херсонському. Клопотання херсонських земців було успішним — уряд дозволив видання «Херсонського земського сборника». Фактично цей «Сборник» був першим земським часописом у Російській імперії, а його програма надалі була обов'язковою для всіх земських видань⁵. За цих обставин у 1869 р. і було започатковано видання «Земского сборника Черниговской губернии».

Становлення земської преси відбувалося з великими труднощами і розтяглося на досить тривалий час. Земські друковані органи одразу ж опинилися під пильним наглядом адміністрації. Програма «Земского сборника» була дуже обмеженою і не задовольняла потреб потенційних читачів. Земствам було рекомендовано насамперед друкувати свої звіти і журнали засідань, а статистичні та інші матеріали вміщувати на сторінках «Губернских ведомостей»⁶. Таким чином, «у вищих адміністративних сферах встановився погляд на земські збірники, не як на органи земської суспільної думки, а як на земський офіційний службовий матеріал»⁷. Як наслідок, «Земський сборник Черниговской губернии» дійсно перетворився на збірник лише «офіційного службового матеріалу». Самі земці вимушені були з сумом констатувати, що «це видання, як таке, що не становить рішуче нічого цікавого для читачів, не знайде собі передплатників, хіба тільки у наймізернішій кількості»⁸.

Ситуація ускладнювалася тим, що земська преса перебувала під подвійним цензурним тиском. Вона підлягала не тільки загальним цензурним правилам, але й цензурі з боку губернаторів. У провінційній цензурі після реформеного періоду ще жив дух цензора сорокових років, який знищував «вільний дух» навіть у кухарській книзі, до того ж «червоні чорнила не змінювали свого кольору, переходячи з рук звичайного цензора до рук губернатора»⁹. Цензура не тільки не пропускала повідомлень про діяльність інших земств і забороняла вміщувати на сторінках «Сборника» деякі доповіді губернської управи, але уважно стежила за тим, щоб до журналу не потрапили статті суто літературного або полемічного характеру. Так, колишньому співробітнику статистичного відділу при Чернігівській губернській управі Є. С. Филімонову губернатор заборонив друкувати в додатках до «Сборника» матеріали для характеристики системи земловолодіння в Чернігівській губернії, вилучені з Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765 — 1769 рр. Дослідник вимушений був видати свою студію окремою брошурою у Вятці. Така ж доля мало не спіткала статті іншого чернігівського статистика (О. П. Шликевича «Лучше ли жилось в Малороссии за столет назад?». Пропущена до друку місцевою цензурою, вона була опротестована губернатором¹⁰. Були випадки затримки видання «Сборника», коли окремі аркуші журналу, надіслані губернатору для цензури, повертались до редакції лише через місяць¹¹. Звичайно, чернігівське земство намагалось боротись із цим злом, але всі клопотання земських зборів про звільнення їхнього часопису від попередньої цензури та оскарження дій цензора, як правило, залишались без відповіді.

Іншою причиною, яка гальмувала розвиток земської преси, була відсутність достатньо підготовлених літературних сил. Але навіть там, де вони були, цензурний нагляд не сприяв їх залученню до участі в земських виданнях. Негативно впливала на ситуацію малочисельність того середовища, потреби якого повинна була обслуговувати земська преса. Адже в 60 — 70-х рр. XIX ст. у Чернігові, не кажучи вже про повітові містечка, на думку сучасника, «переважна більшість педагогів не приторкувалась до газет та журналів і взагалі не цікавилась питанням»¹². А якщо до цього додати ще й матеріальні труднощі, які постійно відчувала редакція журналу, то стане цілком зрозумілим, чому «Земский сборник Черниговской губернии» протягом багатьох років не користувався особливим авторитетом серед читачів.

Тільки у 1877 р. на його сторінках з'явилися цікаві історико-краєзнавчі матеріали. Їх поява була безпосередньо пов'язана з діяльністю статистичного відділу при губернській земській управі, заснованого торік. Дуже швидко відділ став своєрідним «мозковим» центром, інтелектуальним осередком земства. Він об'єднав досить авторитетних дослідників — П. П. Червінського, В. Є. Варзара, О. П. Шликевича, О. О. Русова та ін. Головним завданням земських статистиків було вивчення стану землеробства та промисловості губернії. Але вони пішли далі загальноприйнятих програм і намагались зіставити та проаналізувати зібрані ними відомості з матеріалами Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765—1769 рр. Ці намагання чернігівських статистиків дістали підтримку з боку деяких земців, які вважали, що «вивчення губернії має на меті... дати ключ до вирішення... історичного питання про те, як покращилось або погіршилось становище нашого простолуду з часів Рум'янцевського опису Малоросії»¹³. Матеріали, зібрані співробітниками статистичного відділу в трьох волостях Чернігівського повіту, після відповідного опрацювання були надруковані в «Сборнике» під назвою «Труды статистического отдела при Черниговской управе». Але, на превеликий жаль, земські збори Чернігівської губернії у 1877 р. закрили статистичний відділ. Головна причина цього полягала в тому, що робота відділу напевно не відповідала інтересам земського оподаткування. «Земство має право і зобов'язане переслідувати тільки практичні цілі даної хвилини», — таким був вирок противників існування цієї установи. Але в той же час вони вимушені були визнати, що якби накреслена програма статистичних досліджень була виконана навіть «не по всій губернії, але хоча б по одному повіту, то ми б отримали один з найбільш чудових етнографічних творів»¹⁴.

У тому ж таки році на сторінках «Сборника» з'явилися ще дві цікаві статті — «Общий обзор местоживания козаков в Черниговской губернии» та «Народное образование в Черниговской губернии». «Общий обзор», складений у 1838 р. чернігівською попечительською над козаками конторою, містить відомості про становище козацького населення губернії — його права та обов'язки, управління, побут та економічне життя. Крім того, він давав можливість порівняти статистичні дані 30-х рр. XIX ст. з матеріалами, зібраними чернігівськими статистиками майже через сорок років. Друга стаття була присвячена питанням народної освіти. Як відомо, саме народна освіта була одним з пріоритетних напрямків діяльності земських установ. Тому аналіз розвитку шкільної справи на Чернігівщині, крім суто наукового, мав і неабияке практичне значення. Факти, наведені в статті, красномовно засвідчували, що після ліквідації Гетьманщини і перетворення українських земель на звичайні провінції Російської імперії, кількість шкіл на Чернігівщині істотно зменшилась. Саме ці факти використовували прогресивні чернігівські земці для обґрунтування необхідності запровадження української мови в початкових школах губернії. Як бачимо, всі ці публікації були безпосередньо пов'язані з плідною, але короткочасною діяльністю статистичного відділу. Після його ліквідації «Земский сборник» на деякий час знову перетворився на звід безбарвного офіційного матеріалу.

Ситуація почала змінюватись на краще з 1887 р., коли до підготовки журналу були залучені постійні автори шляхом встановлення гонорарів за надруковані статті. На відміну від попередніх років, коли вихід «Сборника» залежав від накопичення матеріалу, журнал почав видаватись регулярно. А з 1885 р. земський часопис почав виходити за новою програмою, яка дозволяла друкувати на його сторінках «монографії, матеріали і відомості з археології, історії, етнографії».

Значно похвалилась робота редакції після переїзду до Чернігова в 1894 р. подружжя Грінченків. В одній з перших своїх статей Б. Д. Грінченко писав про необхідність створення в Чернігові часопису, пристосованого до потреб «місцевих вивчень». Але втілити в життя цю ідею не вдалося, тому для потреб «Місцевих вивчень» було використано саме «Земский сборник». Тим більше, що нова програма журналу давала можливість це зробити¹⁵.

Окресю журналу стали надруковані на його сторінках у 1895 — 1898 рр. «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» Б. Д. Грінченка. Це було перше серйозне видання в царині української етнографії після її блискучого розвитку в 60-х рр. XIX ст., адже через цензурні утиски кінця 80-х початку 90-х рр. українська етнографічна наука перебувала в кризовому стані. На збірку Б. Грінченка з'явилось понад 10 рецензій в «Киевской старине», «Зорі», «Этнографическом обозрении», «Вестнике Европы», «Записках НТШ» та інших часописів. У «Сборнике» й надалі друкувались етнографічні праці Б. Д. Грінченка — «Из уст народа. Этнографические материалы» (1901) та «Литература украинского фольклора. 1771 — 1900» (1901). На сторінках часопису було також оприлюднено етнографічні студії О. Малинки, О. Білозерського, А. Червінського, М. Могилевського та ін¹⁶.

Значне місце в «Сборнике» відводилось статистичним матеріалам. Цьому в першу чергу сприяло відновлення у 1881 р. діяльності земського статистичного відділу. Підсумки вивчення Чернігівщини земськими установами протягом другої половини XIX ст. були бідні в двотомній праці О. О. Русова «Описание Черниговской губернии». Дослідження містило ґрунтовний екскурс у історичне минуле краю з традиційним для чернігівських статистиків порівнянням зібраного ними матеріалу з даними Рум'янцевського опису. Саме в цей час земські статистики дійшли висновку про необхідність детальнішого вивчення цього важливого історичного джерела. У своїй статті «Лучше ли жились в Малороссии за сто лет назад?» О. Шликевич зазначав, що навіть «весь статистичний матеріал Рум'янцевського опису, повністю з нього вилучений, потребує оживлення масою історичних, побутових і економічних подробиць». Тільки за цієї умови «Рум'янцевський опис дійсно стане багатющим джерелом нових відомостей про наше минуле»¹⁷. «Описание Черниговской губернии» О. Русова, надруковане спочатку в додатках до «Земского сборника», незабаром вийшло окремим виданням. Праця О. Русова належним чином була оцінена фахівцями: 14 лютого 1901 р. він отримав премію Харківського університету. Але навіть після появи цього ґрунтовного дослідження статистичне вивчення Чернігівської губернії тривало. Це засвідчила поява на сторінках «Сборника» «Описания Черниговской губернии. Уезды: Городнянский, Черниговский, Сосницкий, Новгород-Северский» (1898) та статті І. Ковалова «По городам и селам Черниговской губернии (Бобровицкий, Козелецкий, Остерский уезды)» 1909. У 1914 р. було надруковано праці Д. Кондакова «Черниговская губерния в естественном историческом отношении» та А. Дядиченка («Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении».

На належному археографічному рівні в «Земском сборнике» були оприлюднені історичні джерела XVII — XVIII ст. — «Генеральное следствие о местностях» Ніжинського і Чернігівського полків, а також «Экстракт из указов и постановлений...», собранных в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года» за редакцією відомого історика М. Василенка. Перші дві частини «Генерального следствия о местностях» Чернігівського полку були надруковані О. М. Лазаревським у 1892 р. у «Черниговских губернских ведомостях», а потім видані окремою брошурою. Але це видання містило чимало огривів і навіть перекручень тексту. До того ж, О. Лазаревський не встиг надрукувати третю частину книги — документи, без яких неможливо з'ясувати характер землеволодіння на Лівобережній Україні у XVII — на початку XVIII ст. «Генеральное следствие» о маетностях» Ніжинського полку взагалі друкувалося вперше. За словами самого М. Василенка, «висока якість джерела повною мірою виправдовує нагальну необхідність його видання». «Экстракт из указов» містив унікальні відомості до історії українського права і судочинства тієї доби.

Серед інших археографічних публікацій слід виділити «Старинный письменник» (листовню)», підготовлений до друку Б. Д. Грінченком та «Переписку нежинского воеводы И. И. Рижевского с царским правительством. 1665 — 1667 гг.» (1905. — № 5). Опрацюванням архівних документів і матеріалів займався, зокрема, відомий землець В. Хижняков. Ознайомившись у 1885 р. з архівом чернігівської міської думи, він привів його в належний порядок і на основі цікавих документів підготував нарис «Черниговская старина». (1899. — № 11). У свою чергу, спираючись на документи архіву чернігівського дворянського депутатського зібрання, А. Кривцов у статті «Стра-

ника из истории крепостного права в Малороссии» (1901. — № 10) торкнувся трагічних подій в історії України кінця XVIII ст.—ліквідації автономного устрою та закріпачення селян. Розвідка П. Добровольського «Старинные украинские тракты» (1900. — № 5) ґрунтувались на старовинному календарі «Любопытный месяцеслов на 1775 год», що потрапив до рук автора і вже на тоді становив бібліографічну рідкість.

Не були обійдені увагою на сторінках «Земского сборника» і проблеми археології. Одним з перших серед чернігівських земців археологічним вивченням краю зайнявся О. Константинович, який у 1873 р. склав до III Археологічного з'їзду в Києві археологічну карту Чернігівського повіту. Цю працю продовжив П. Добровольський. Підсумком його археологічних пошуків стали статті «Село Рогоща Черниговского уезда (археологическая справка)» (1904. — № 8) та «Табавские курганы (археологическая экскурсия)» (1905. — № 1).

Етнографічне, археографічне вивчення краю було безпосередньо пов'язане з проблемами збереження історико-культурної спадщини українського народу. У «Земском сборнике» неодноразово порушувались питання охорони та збереження пам'яток місцевої історії. У присвячених цій темі статтях вказувалося, що це завдання не тільки археологічних або археографічних комісій, а «в силу самого закону, це пряме завдання земства»¹⁸. Відтак на земських зборах у 1899 р. була заслухана доповідь губернської управи «О сохранении памятников народного творчества». А у 1903 р. «Сборник» надрукував «Программу для собрания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии», складену земцями — членами Чернігівської архівної комісії.

Серед статей історичного змісту насамперед необхідно виділити А. В. Верзилова «Очерк торговли Южной Руси с 1480 по 1596 (по изданным и неизданным актам)» (1898. — № 1). Цей нарис став результатом студій автора під керівництвом професора В. Б. Антоновича під час навчання в Київському університеті.

Традиційно популярним жанром історико-краєзнавчих досліджень залишалися описи окремих населених пунктів. Привертаять увагу дослідження М. Рклицького «Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее» (1899. — № 1) та А. Баліки «Город Сновск (г. Седнев)» (1901. — № 11). Вони являли собою спробу створення більш-менш повних історичних нарисів про ці міста з використанням архівних документів і праць відомих істориків О. Ригельмана, Д. Бантиша-Каменського, О. Шафонського, П. Голубовського, Д. Самоквасова, Д. Яворницького, М. Грушевського та ін. Це був певний поступ у порівнянні з попередньою добою, коли аналогічні твори, як правило, мали суто компілятивний характер¹⁹.

Не обходились увагою на сторінках журналу і ювілеї відомих історичних подій, які залишили по собі слід в історії краю. П'ятдесятиліттю селянської реформи 1861 р. була присвячена стаття невідомого дослідника місцевої історії П. Я. Дорошенка «Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии» (1911. — № 4). А до столітнього ювілею війни Росії з наполеонівською Францією була підготовлена спеціальна праця — «Постановления уездных дворянских собраний Черниговской губернии на сбор государственного ополчения в 1812 году» (1911. — № 5).

Досить часто в «Земском сборнике» друкувались нариси з історії розвитку окремих галузей земського життя: «История развития счетоводства в Черниговском губернском земстве» В. Граса (1898. — № 11 — 12), «К истории земского сиротского дома» П. Добровольського (1903. — № 3), «Очерк деятельности Черниговского земства по народному образованию» (1906. — № 4 — 6, 1907. — № 8), «Очерки приказной и земской медицины в Черниговской губернии» П. Соколова (1906. — № 7 — 8, 1907. — № 1, 2, 5, 8, 10, 1908. — № 2), «Короткие исторические очерки сельско-хозяйственной и экономической деятельности Остерского, Козелецкого, Нежинского, Борзенского, Новгород-Северского, Стародубского и Сосницкого уездных земств за время с дня возникновения такой деятельности и до 1 января 1905 года» (1907. — № 3, 4), «Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет» (1877. — № 5) та «Короткий очерк истории черниговского городского водопровода» А. Верзилова (1899. — № 4).

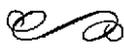
Значне місце на сторінках земського часопису відводилось біографічним нарисам про відомих діячів української культури, життя і діяльність яких були так чи інакше пов'язані з Чернігівщиною. Літературно-критичні статті, присвячені Опанасу Марковичу, Євгену Гребінці, Леоніду Глібову, Пантелеймону Кулішу та його дружині Ганні Барвінок, Івану Котляревському та іншим, мали яскраве «українофільське» забарвлення. На той час вони були першими спробами вивчення життєвого шляху і творчої спадщини українських поетів та письменників, знайомили широкий читацький загал із здобутками національної культури.

Таким чином, незважаючи на всі негаразди і перешкоди, чернігівському земству вдалося створити журнал, який оприлюднив чимало цінних історико-краєзнавчих матеріалів. У 1912 р. земські збори Чернігівської губернії прийняли рішення про видання щотижневика — «Черниговской земской недели». Таким чином, ідея земської газети, що виникла наприкінці 60-х рр. XIX ст., була врешті-решт реалізована чернігів-

-ським земством майже через півстоліття. Усі сили і увага губернської управи були прикуті до нового видання, а «Земський збірник» відійшов на другий план. Спочатку він видавався 2 — 3 рази на рік а після 1914 р. взагалі припинив існування, передавши свої кращі традиції і досвід новоствореній газеті.

Джерела і література:

- 1 Див.: Сумцов Н. Ф. «Губернські ведомості» как пособие при изучении русской истории и этнографии. — К., 1885.
- 2 Крім «Показателя статей по истории, археологии и этнографии, размещенных в «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1869 — 1905 гг.», складеного на прохання Чернігівської архівної комісії І. Коновалом, можна назвати лише одну статтю, спеціально присвячену земельному часопису: Віктор Дудко. По сторінках «Земского сборника...» // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 180 — 182.
- 3 Журнали засідань чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания от 27 июня 1867 года. — Чернигов, 1867. — С. 30.
- 4 Журнали засідань очередного Черниговского губернского земского собрания далі — ЖЗОЧГЗС) 1867 года. — Чернигов, 1867. — С. 26 — 28.
- 5 ЖЗОЧГЗС 28 сессии 1892 года, состоявшейся 10 — 22 января 1893 года, — Чернигов, 1894. — С. 280 — 281.
- 6 Русова С. К сорокалетию Черниговского земства, 1865 — 1905 гг. // Русская мысль. — 1904. — Кн. 12. — С. 100.
- 7 ЖЗОЧГЗС 1892 года... — С. 284.
- 8 ЖЗОЧГЗС 1870 года. — Чернигов, 1870. — С. 128.
- 9 Розенберг Вл., Якушин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. — М., 1905. — С. 101 — 104.
- 10 ЖЗОЧГЗС 1892 года... — С. 291.
- 11 Державний архів Чернігівської області. — Ф. 127. — Оп. 8. — Спр. 63. — Арк. 689.
- 12 Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. — Пгд., 1916. — С. 74.
- 13 ЖЗОЧГЗС сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года // Земский сборник Черниговской губернии. — 1877. — № 1 — 4. — С. 178 (приложение).
- 14 ЖЗОЧГЗС сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1878 // Земский сборник Черниговской губернии. — 1878. — № 1 — 4. — С. 325 — 326 (приложение).
- 15 Дудко В. По сторінках «Земского сборника...» // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 181.
- 16 Див.: Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1869 — 1905 гг. — Чернигов, 1905. — С. 223 — 224.
- 17 Шликевич А. П. Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад? // Земский сборник Черниговской губернии. — 1890. — № 11 — 12. — С. 179.
- 18 Женщина в малорусских песнях и сказаниях // Земский сборник Черниговской губернии. — 1899. — № 11. — С. 72.
- 19 Коваленко А. Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991. — С. 97 — 98.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

У СКЛЕПІ ОСТАННЬОГО ГЕТЬМАНА

(Підготовка до друку і передмова Олександра
Коваленка та Світлани Гаврилової)

Останньому гетьману Лівобережної України К. Розумовському не поталанило як за життя, так і після смерті. Примхлива фортуна, яка обдарувала козацького сина з с. Лемеші, що на Чернігівщині, спочатку сляйливою усмішкою, а потім гетьманською булавою, згодом покинула свого улюбленця напризволяще. Політика К. Розумовського, що мала на меті відновлення широкої автономії України у складі Російської імперії, нашоухнула на гострий спротив з боку Катерини II. «Должно стараться, — інструктувала вона урядовців, — чтоб: век и имя гетмана исчезло, не токмо персона, какая была произведена в оное достоинство». Царським маніфестом від 10 листопада 1764 р. К. Розумовського було усунуто з посади і водночас скасовано інститут гетьманства. Уся повнота влади перейшла до Малоросійської колегії на чолі з П. Румянцевим. На будь-який активний протест українське суспільство не спромоглося, й «освічений гетьманат» К. Розумовського, а разом з ним і політична автономія України стали надбанням історії!

На жаль, з «легкої руки» кількох поколінь вітчизняних істориків у суспільній свідомості сформувалася справді нікчемний політичний «імідж» К. Розумовського. Невдячні нащадки злегковажили державницькими змаганнями гетьмана і проголосили його маріонеткою імператриці Єлизавети. Щоправда, деякі представники еміграційної історіографії, насамперед Д. Дорошенко та О. Оглоблин, намагалися оскаржити цей несправедливий вирок, але донедавна їхні голоси майже не долинали в Україну. Втім, нещодавно видрукувані статті засвідчили, що українські історики впритул підійшли до «реабілітації» К. Розумовського.

Останні роки життя К. Розумовського пройшли у колишній гетьманській столиці — Батурині в політичному забутті, господарських клопотах і спілкуванні з незрадливими друзями — книжками. На його замовлення на мальовничій околиці Батурина за проектом Ч. Камерона створювався великий парковий комплекс з ошатним палацом класицистичної архітектури. Але завершити цю справу екс-гетьман не встиг. У січні 1803 р. К. Розумовський помер і був похований у шойно зведеній його коштом Воскресенській церкві. Призвичаєних до столичного життя спадкоємців Батурин аж ніяк не спокусив, і батьківське гніздо залишилося фактично без догляду. Як сумний спогад про величчя мрії та змарновані надії одиноко височів над широкою заплавою Сейму посеред здичавілого парку занехаяний палац останнього гетьмана, надихаючи поетів на елегії, а художників на романтичні пейзажі...

Спливали роки, минали десятиліття. Уповільнений ритм провінційного буття був порушений хіба що у поживтєві роки, коли більшовицькі верховоди започаткували свій грандіозний соціальний експеримент. Спорудження нової Вавілонської вежі потребувало будівельного матеріалу, відтак руйнувалися храми, палювалися кладовища, нищили людські душі...

У такій атмосферії й сталася прикра історія, яку ми вирішили оповісти мовою документів. Влітку 1927 р. з ініціативи завідуючого Конотопським окружним музеєм О. Поплавського, без будь-якої потреби, наукового обґрунтування ба навіть дозволу з боку відповідних інституцій, було розкрито і зруйновано склеп, у якому спочивав прах К. Розумовського. Виявлені в архівах Києва та Сум документи, а також свідчення і спогади сучасників, які уперше у повному обсязі запроваджуються у науковий обіг, докладно висвітлюють перебіг цієї варварської акції.

Уважний читач, співставляючи опубліковані документи, одразу ж помітить суттєві різночитання у тексті офіційного акту розкриття склепу, з одного боку, і спогадів очевидців — з іншого. Причому, найважче пояснити сюжет, пов'язаний з гетьманськими регаліями, про які досить докладно розповідається у спогадах, але навіть не згадується в акті. Зауважимо, що за свідченням Київського крайового інспектора охорони пам'яток культури, відомого мистецтвознавця Ф. Ернста, який був безпосередньо причетний до розслідування цієї справи, акт складався О. Поплавським похапцем, за кілька днів після розкриття склепу, щоб зберегти «честь мундиру» і

уникнути ймовірного покарання. Тому деякі деталі цілком могли бути перекручені або навіть замовчані. Що ж до спогадів, записаних майже через 30 років, то на їх змісті, либонь, далися взнаки як елементарні похибки пам'яті, так і свідоме прагнення «оздобити» призабуті враження «барвистими» подробицями на підставі фольклорної традиції, котра, очевидно, сформувалася у містечку. Не виключено, на решті, що «передав куті меду» краєзнавець О. Кодаков, який записував і, правдоподібно, редагував ці спогади. Отож встановити істину насьогодні надзвичайно важко. Залишається сподіватися тільки на подальші розшуки в архівах та музеях, які зберігають ще чимало таємниць.

Як зазначив Ф. Ернст, у процесі розкриття склепу було пошкоджено ще одну реліквію — надгробок К. Розумовського, який у 1803 — 1805 рр. виконан уславлений скульптор, уродженець Ічні, що на Чернігівщині, І. Мартос. Виготовлений з білого мармуру пам'ятник являв собою традиційну піраміду з барельєфом небіжчика та поховальною урною під флером. Під барельєфом — епітафія такого змісту: «Здесь покоїтся тело его Сиятельства господина генерала фельдмаршала сенатора Действительного камергера и ордену Российских и Украинских святого Апостола Андрея Первозванного, святого Александра Невского, Полскаго Белаго Орла, Голстинскаго Святыя Анны кавалера графа Кирилла Григорьевича Разумовского, родившагося в 1728 году марта 8 дня, скончавшагося в Батурине 1803 января 9-го два часа пополудни жития его было семдесят четыре года девять месяцев и двадцать два дня». Обабіч епітафії було розміщено дві ідентичні плити із зображенням фамільного гербу Розумовських (щит під короною із двоголовим орлом, який з обох боків підтримують два озброєні козаки.) Унизу — девіз латинською мовою «Славу примножувати справами». Уся ця композиція була змонтована на тлі плоскої піраміди з чорного мармуру, що кріпилася безпосередньо до стіни храму².

Згодом пам'ятник винесли з церкви, розібрали і розтягли по подвір'ях. На щастя, найбільші й найважчі блоки залишилися на місці, і 1947 р. були перевезені до Чернігівського історичного музею. Зараз вони зберігаються у Чернігівському художньому музеї. Це розбита на три частини епітафія, блок з барельєфом та поховальна урна. Крім того, одна плита з гербом експонується у Батуринському історико-краєзнавчому, а інша нібито і позараз слугує сходиною до оселі одного з місцевих мешканців. Отож існує цілком реальна можливість відновити зруйнований пам'ятник, а відтак бодай частково спокутувати історичну провину перед пам'яттю останнього гетьмана Лівобережної України.

Насамкінець — кілька слів про дальшу долю «колотопського Герострата», як влучно назвав О. Поплавського Ф. Ернст. Після звільнення з посади він перебрався до Харкова і влаштувався доглядачем у тамтешньому Художньо-історичному музеї. Батуринський епізод біографії О. Поплавського ловолі призабувся, і невдовзі він став науковим співробітником. У Харкові він увійшов до кола відомих істориків та мистецтвознавців, а відтак автоматично потрапив до поля зору ДПУ. Восени 1933 р. О. Поплавського разом з іншими представниками наукової та творчої інтелігенції (Д. Гордєєвим, В. Зуммером, В. Дубровським, П. Жолтовським, С. Таранушенком, Я. Стещенко) було заарештовано по звинуваченню у причетності до чергової міфичної «контрреволюційної націоналістичної організації». Оскільки О. Поплавський натоді очолював у музеї відділ зброї, йому інкримінували підготовку до терористичної діяльності супроти «керівників партії та держави». До речі, під час допитів спливла на поверхню й історія з розкриттям склепу гетьмана К. Розумовського, але вона аж ніяк не зацікавила слідчих. Зважаючи на те, що О. Поплавський визнав себе винним у всіх смертних гріхах, вирок судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 24 лютого 1934 р. був порівняно м'яким: 3 роки виправно-трудоих таборів. З Харкова страдницький шлях О. Поплавського проліг до Сибіру. Вже звідти він, неначе скаменувшись, звернувся із заявою на ім'я генерального прокурора УРСР, у якій категорично відмовився від власних свідчень: «Мої свідчення від першого до останнього аркуша є вигаданими». Апеляцію, як і слід було чекати, відхилили, і з табору О. Поплавський вийшов тільки у травні 1936 р.³ Повертатися в Україну він не наважився і залишився працювати у Забайкаллі. У 1947 р. О. Поплавський звернувся до МДБ СРСР, з проханням зняти з нього судимість, але і цього разу його спіткала невдача.

Без наслідків залишилось і його звернення до Генерального прокурора СРСР від 24 вересня 1956 р. Тоді О. Поплавський вдався до крайнього засобу: 23 вересня 1957 р. він написав листа М. Хрущову⁴. Це подіяло, і справа зрушила з мертвої точки. Врешті-решт 5 вересня 1958 р. президія Харківського обласного суду скасувала вирок, винесений О. Поплавському та його «подільникам», і ухвалила «справу виробництвом припинити через недоведенність складу злочину»⁵.

Документи друкуються без будь-яких скорочень (за винятком невеличкого фрагменту спогадів, що містить загальні відомості про історичну долю Гетьманщини в другій половині XVIII ст.) із збереженням усіх мовних та стилістичних особливостей. Деінде згідно сучасних норм розставлено розділові знаки; помилки й описки виправлено без застережень.

Рост трупа 175 см
Берцовая кость 40,5 см
Бедро 52 см
Объем черепа 54 см
Локтевая кость 31 см
Плечевая 36 см
Переносица 3,2 см

Высота черепа от надбровных дуг до начала растительности 6 см. При дотрагивании вся уцелевшая материя разлазится, т. к. растлела от царящей в склепе сырости.

Кости пальцев и череп покрыты тонким слоем вещества, напоминающим собою жидковатый жир. На руках под компактной массой, образуемой ислетшей тканью, сохранились следы мышц. Все кости покрыты слизью. Материя также струхла и при дотрагивании разлазится, т. что дать более подробное описание одежды невозможно.

На другой день по вскрытии склепа, когда наружный сухой и горячий воздух уже обменялся с сырым и холодным воздухом склепа, t° по С была $+ 13$. Гигроскоп показывал 75.

Никаких драгоценностей в виде перстней, креста нательного, пряжек и т. п. не обнаружено. Музеем взято из гроба сердце в металлическом ящике, верхнее черное бархатное покрывало, кусок атласа, покрывавшего труп, 3 пуговицы, серебряный герб и «адамова голова», кусочек серебряной рамки с иконы, клочок волос и позумент с дубовым орнаментом.

При вскрытии присутствовал техник Батуринского райисполкома.

Врачи Дуброво и Заболотный.

Фотографии производили фотографы Павленко и Хаин.

Зарисовку производил художник Хабоко.

В качестве помощника при зав. музеем был уполномоченный музея т. Мохно.

Члены комиссии:

Зав. музеем

[ПОПЛАВСКИЙ]
(БІЛЯЧЕНКО)
(СЕДИЙ)

Державний архів Сумської області. — Ф. Р. — 4653. —
Оп. 1. — Спр. 1802. — Арк. 6 — 10.

№ 2

Стаття Київського крайового інспектора охорони пам'яток культури мистецтвознавця Ф. Л. Ернста «Герострат з Конотопу», опублікована у газеті «Пролетарська правда»

3 серпня 1927 р.

Герострат з Конотопу.

Колись учили ми з Іловайського, як громадянин малоазійського міста Ефесу, називав Герострат, жадаючи незмірно слави і не знаючи інших способів уславити своє ім'я — спалив славетний храм Діяни в Ефесі.

Не в одному тільки античному місті Ефесі прагнули, не спинаючись ні перед чим, до світової слави. Наші часи теж мають своїх Геростратів. Один з них живе тепер у м. Конотопі.

На завідувача Конотопського округового музею О. Ц. Поплавського призначено 1925 року. Людина молода (він має 24 роки), не маючи фахової підготовки (вступив був до Київського Археологічного Інституту, але інститут цей раптово закрили), — позбавлений будь якого наукового керівництва — він, просто кажучи, не знає, що саме треба йому збирати до музею. Конотопська округа має чимало цікавих пам'яток культури — має цікаві зразки селянських осель та будов, цікаві зразки селянського одягу, речі народного побуту, місцеві виробництва (ткацтво, гончарство), мала до революції багато цінних з художнього боку панських садиб, монастирів, церков, художніх збірок, бібліотек. Але збирання такого, цінного й широкому глядачеві і науковому дослідникові, матеріалу — мало імпонувало гр. Поплавському. Від самого його призначення на посаду завідувача округового музею думка його скерована на щось фантастичне, надзвичайне.

І ось, ще на першому році своєї служби, гр. Поплавський мріє про те, щоб «затмить» музеї Чернігівський та Харківський. Справа в тому, що за півтора роки перед тим, у лютому місяці 1924 року, робітник чернігівської політосвіти тов. Оландер, людина теж без наукової кваліфікації, «кодкрив» в м. Седневі, недалеко від Чернігова, склеп під церквою, де й знайшов кілька десятків трун з мерцями, при чому й тіла і одяг XVIII — XIX віку збереглися досить добре. Оландер, хоча й пробрався до склепу один, але потім покликав представників науки й влади; згодом частину цих тіл він перевіз навіть до Чернігівського музею, а ще пізніше й до Харківського Соціального Музею ім. Артема.

Лаври Оландера не давали спати Поплавському. І щоб «забити» Чернівці і Харків разом, Поплавський вирішив притягти до свого Конотопського музею не якихось там Лизогубів чи містечкових попів, а самого... останнього гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського...

Не довго думаючи, влітку 1925 року, зібравши компанію з сімох людей — службовців та приватних осіб — він виїждить з Конотопу до м. Батурина — тепер Конотопської округи — а колись резиденції українських гетьманів, де ще й досі збереглися вали, рови й підземні ходи зруйнованого Мазепиного містечка, мальовничі руїни палацу гетьмана Розумовського та Воскресенська церква з його могилою. Розумовський сам збудував цю церкву, тут його й поховали (року 1803), а нащадки збудували на його могилі розкішний надгробок з білого мармуру — високу піраміду, де на тлі її ефектно виділяються барельєфний медальйон з портретом небіжчика, жалобна урна, напис та висічені з мармуру герби.

Компанія «дослідників» взялася до діла — треба було розшукати труну з тілом похованого. Шукали, шукали — але входу до склепу не знайшли й повернулися назад до Конотопу.

Думка «знайти» труну Розумовського (так, ніби справа йде про якогось єгипетського фараона, а не про людину, що вмерла у XIX сторіччі) — не дає спати громадянину Поплавському. І ось, дарма, що на терені УРСР існують закони про заборону розкопувати чи проводити дослідні, не маючи на те дозволу від Всеукраїнського Археологічного Комітету УАН та Укрнауки (а законодавство в справі охорони пам'яток культури повинен найперше знати завідувач округового музею), — Поплавський вперто доходить своєї мети — але тримає її поки що в секреті — так, щоб боженько, не дізнався хтось інший і не перетяв його лаврів.

28-го червня 1927 року він приїждить до Батурина, запрошує двох представників районної сільради й... починає здійснювати свою історичну місію, що мала збагатити його музей гетьманською мумією, а йому самому — принести вінок «незгасної» слави.

Недосвідчені представники сільради пропонують спочатку розібрати мармуровий надгробок й шукати під ним. Але керівник експедиції діє «по-суворовськи».

«Отбрасывая старые способы розыска входа в склеп, которые производились музеем в 1925 году»,... пише Поплавський в складеній пізніше акті, «... комісія «решила целесообразным проникнуть внутрь склепа через проломку свода склепа»...

Зірвали перед надгробком дошки підлоги, бачать муроване склепіння. Тоді пішли в хід ломы, дзьобаки. Склепіння пробито й щасливий тріумфатор — дослідник — в склепі.

Правда, тут його спіткало розчарування. Замість кришталевої труни, що висить на ланцюгах (Поплавський запевняє що про це сказано в Грушевського й у Різіненка) — проста цинкова труна на підлозі. Але в ній може бути мумія. Негайно покликаний слюсар ламає верхню покришку труни. Нове розчарування — замість мумії — цинкова, насліпо залютована скринька коло них. Слюсар ламає й скриньку — у ній, — тільки череп, а від нього відвалилися щелепи, кістки, шматки погнилого одягу та серед бурого кольору тирси, просякнутої якимись сильно пахучими речовинами — лежить серце небіжчикове. Усе це — перемішано з вапном та цеглою, що напалили в труну, коли ламали склепіння.

Поплавський виймає скриньку з труни, стягує з ноги небіжчикової шовкову панчошку, бере шматок волосся з голови, частини одягу, атласного савану, гудзики, позументи, одламує від труни срібний герб. Того-ж дня тріумфатор з набутими трофеями урочисто в'їждить у Конотоп.

На другий день сенсація розноситься по столиці округи. А до Всеукраїнського Археологічного Комітету в Києві надходить лист, що трохи нагадує переможні реляції до французької директорії молодого Бонопарта.

«Конотопським музеем знайдений склеп гетьмана Розумовського. Тіло не зберіглося, зберігся лише камзол. Склеп відкрит, провадиться зас'ємка та обміри... Як бути з відкритим листом на право розшуків склепу, чи треба його? Коли так, то як мого надіслати, хоч із запізненням. З пошаною О. Поплавський».

Випадково був на той час у Конотопі завідувач Чернівцького музею тов. Вайнштейн. Довідавшись про «відкриття», тов. Вайнштейн просить взяти його з собою до Батурина, щоб бути йому принаймі за свідка. Йому обіцяють. Але поки Вайнштейн чекає на вулиці, автомобіль з Поплавським уже знову летить до Батурина. Поплавський везе з собою важку наукову артилерію: термометр, гідрометр та фотографа. І ось наука збагатилася даними, що через 24 години після того, як ламано склеп, термометр показував 13 ступенів за Цельсієм, а гіроскоп (!) — 75. Що до фотографа, то, щоправда, і в Батурині є свій фотограф Бакань, що живе в 20-тих кроках від місця знаменитої знахідки. Але його не покликали — або якість його продукції недостатня, та крім того, він не мав магnezії. Привезений згодом з Конотопу фотограф Павликко здійснює, повертається додому, просвітлює — але знімки дають одну пляму. Третій конотопський фотограф Хаїн, фотографує труну ще раз (це було вже 1-го

липня, на четвертий день після відкриття). Знімки, на думку гр. Поплавського, вельми хороші, — але стороння людина ніяк не може хоч-би що-небудь на них розібрати. Далі, місцевий лікар поміряв деякі гетьманські кістки. Батуринський технік зробив обміри крипти з труною. Оригінал цього обміру є тепер у Київській Краєвій Інспектурі Охорони Пам'яток Культури. Це клаптик паперу на «вісімку» розміром, де оливцем, у кілька сантиметрів завдовжки, накидано прямокутничок крипти та зазначено розмір труни. Місцевий «художник» Хабоко замальовує труну, але «замальовка» ця... ще й досі не готова.

2, 3 та 4 липня, тобто через приблизно 4 дні, як розкрито могилу, Поплавський складає акт відкриття. А 5-го липня вранці він довідався, що на пошті є якась телеграма в справі розкопів. Поплавський іде туди, і хоч телеграма та була адресована Райвиконкомові, Поплавський забирає її собі. Це була телеграфна пропозиція від Київської Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Культури припинити незаконні розкопки. Довелось переказати про це Райвиконкомові. Того ж дня взято муляра, спішно замурували склеп, тесляр прикрив діру в підлозі новими дошками. І коли автор цих рядків прибув до Батурина — тільки з свіжої фарби на підлозі перед надгробком можна було догадатись, що тут недавно мало місце велике наукове відкриття.

Такі результати наук. експедиції гр. Поплавського. То не біда, що прекрасний мармуровий надгробок Розумовського, через пробиття склепу під ним, почав осідати. Зато одвідувач Конотопського музею, зайшовши до кімнати з музейною бібліотекою, побачить на одній з книжкових шаф покриту зеленою іржюю скриньку, куди завідувач музею спокійно запусає руку і з робленою байдужістю промовляє: «а вот вам сердце Разумовского»...

А в канцелярії музею в куточку на підлозі, загорнута в газети, лежить решта трофеїв славного конотопського муміолога.

Хай Народний Комісаріат Освіти, куди надіслано всі матеріали про Батуринське відкриття, знайде форму нагороди й увічнення як самого відкриття, так і його автора.

Федір ЕРНСТ

Пролетарська правда (Київ). — 1927. — 3 серпня.

№ 3

Спогади мешканців м. Батурина Я. Андріяки, О. Шкурка і Ф. Седого про розкриття склепу гетьмана К. Розумовського, записані співробітником Батуринського краєзнавчого музею О. КОДАКОВИМ

Березень 1956 р.

Летом 1927 года директором Конотопского музея Поплавским было незаконно произведено вскрытие склепа последнего гетмана Украины графа Кирилла Разумовского, находящегося в Воскресенской церкви в селе Батурине, Черниговской области(...)

Пришедший в ветхость замок К. Разумовского перед самой Великой Октябрьской социалистической революцией был отреставрирован одним из родственников и наследников графа Кирилла, поданным Австрии... В 1922 году замок был подожжен каким-то батуринским сумасшедшим, от него остался каменный полуразрушенный остов... Склеп с телом К. Разумовского, находящийся в подземелье церкви в Батурине, с 1804 и по 1927 год никем не посещался, еще до революции какой-то поп наглухо замурувал в него вход.

Вскрытие гробницы производилось в присутствии руководящих батуринских советских властей: пред. райисполкома т. Вовк, нач. милиции, врача, нескольких человек понятых (А. В. Шкурко, Ф. И. Седой) и праздной публики Батурина.

Вот что рассказывает коренной старожил Батурина, пожилой столяр т. Яков Васильевич Андряка, бывший «главным техническим исполнителем» этой кощунственной церемонии.

...Утром июльского дня меня вызвал к себе в сельский Совет пред. сельсовета т. Беличенко, который говорит: приехала из Конотопа «комиссия» по вскрытию склепа Разумовского, бери ломик, зубило и молоток, будешь его вскрывать. Приказ начальства для меня закон, и я приступил к делу.

В углу, с правой стороны церкви над склепом стоял серого мрамора памятник К. Разумовскому с его бюстом и мраморной чашей наверху, все это обнесено было передвижной металлической оградой, которую я отодвинул в сторону и по указанию «главного из комиссии» — Поплавского пробил в сводах склепа отверстие размером 40 на 40 сантиметров. При свете фонаря увидели, что угодили в самый центр подземелья. Там что-то блестело. Я расширил отверстие, и доктор понюхал воздух, который пах погребной сыростью, говорит: безопасно, можно туда лезть. Я

опустился на пол гробницы... На каменном постаменте высотой в полметра, стоял на высокоих ножках, длиной более двух метров цинковый гроб, с наглухо запаянной цинковой же крышкой. На ней лежало короткое, красного цвета шелковое покрывало с золотыми кистями и на нем рассыпаны серебряные стружки. Под красным покрывалом находилось второе, более длинное голубое покрывало, концы которого свешивались с гроба. По просьбе, я все это подал через дыру наверх «комиссии».

Оттуда командуют: отбивай зубилом крышку гроба, что я после нелегкой работы и произвел. Поднял крышку, и в нос ударил одуряющий запах неизвестных мне ароматических трав. Там лежало тело последнего гетмана Украины Кирилла Разумовского. Оно оказалось мумифицированным, плотное на ощупь, как будто только что похороненное, а не в 1804 году, пролежавши 123 года. Лицо слегка желтоватого цвета, на голове светло-русые волосы с зачесом назад, одет в черный сюртук, такие же брюки на выпуск, ноги в полусогнутом положении, на них желтые остроносые ботинки-туфли, через плечо опосана усыпанная драгоценными камнями лента, на груди золотая звезда и какой-то значок, на правом боку короткий позолоченный с серебряным эфесом кортик, также усыпанный драгоценностями, в изголовьи стояла серебряная икона богородицы. На сюртуке в два ряда и по шесть штук в каждом, были пришиты пуговицы, на которых были изображены по два казака с пиками и гетманский вензель. С правой стороны тела лежала гетманская булава с вправленными в нее красными, розовыми, синими и сверкающими прозрачными драгоценными камнями, вероятно рубинами, турмалинами, сапфирами и бриллиантами, с позолоченными промежутками. На конце рукоятки булав вправлен большой рубин и вокруг золотая кайла. Все эти реликвии я также подал наверх.

Осмотри все внимательно, говорят оттуда, и я, заглянувши под ноги, достал из-под них квадратную цинковую коробку, а из-под головы круглую вторую. На внутренней стороне крышки гроба увидел привинченный шурупом, литого серебра позолоченный вензель с изображением на нем фигур казаков и еще чего-то не помню. Отвинтил его и вместе с коробками протянул в отверстие, в руки работников музея. В склепе более ничего достопримечательного не оказалось. От терпкого аромата рассыпанных по всему телу Разумовского и гробу каких-то серого цвета семечек и черного горошка, у меня закружилась голова и я вылез наверх.

Вскрыли цинковую коробку, ожидая увидеть в ней ценности, а увидели... врач сказал: сердце Разумовского, обсыпанное теми же одуряющими семечками. Оно имело свежий вид, без запаха тления. Во второй круглой коробке оказались печень и другие внутренние органы тела гетмана, слегка пожелтевшего цвета, обсыпанные благовониями. Один из членов «комиссии» влез в склеп и при вспышке магния сфотографировал тело. Я накрыл гроб крышкой и пока вылез обратно, «комиссии» уже и след простыл — уехали на машине в Конотоп.

На следующий день в гробницу Разумовского начали заглядывать любопытные жители Батурина, которые сообщили, что тело от доступа свежего воздуха начало разлагаться, появился нестерпимый трупный запах. Так прошло три дня. Меня снова вызывает встревоженный пред. сельсовета и говорит: беда, замуруй склеп наглухо, за труды уплатим. Только я успел зацементировать его и поставить на место ограду, как в церковь появляется из Киева представительный человек, научный сотрудник музея или какой ученый, который с взволнованным видом мне говорит: как жаль, что я опоздал, вскрытия нельзя было производить. Походил, посмотрел, сфотографировал и обратно уехал. Поплавский же, за совершенное кощунство был снят из директоров музея.

В склепе Разумовского, после того как я замуровал, никто более не был. Пам'ятник, состоящий из нескольких мраморных плит, вскоре был вынесен на церковный двор, где его и растащили жители на разные хозяйственные надобности, остатки уничтожили.

Однажды, уже после коллективизации, проездом домой с Урала в Батурина, остановился я в Москве у бывшего тогда военного брата, и он мне посоветовал посмотреть достопримечательности столицы: побывать в зоопарке, в планетарии, в музеях и других местах, что я сделал. Захожу в один из музеев, осматриваю экспонаты и вдруг вижу... хорошо мне знакомую булаву, вензель и сердце Разумовского. «Бач, где оказались батуринские предметы гетмана», — промолвил я рядом находящемуся работнику музея. Тот на меня удивленно посмотрел, да и говорит: «А вы откуда знаете?» «Я из Батурина, — отвечаю. — Сам своими руками вынимал эти вещи из гетманского склепа в 1927 году. Да вот кое-чего из них я здесь не вижу!» Не можно представить, как был удивлен и обрадован научный сотрудник музея. Он меня усадил и расспросил про все подробности вскрытия гробницы.

«Видите, какие случаются в жизни совпадения», — проговорил Яков Васильевич Андрияк. — Наука великое дело, жаль, что у меня до Революции не было возможности учиться».

Я встал, поблагодарил за рассказанное и пожал ему руку. Вышел из пахнущей сосновой стружкой хаты, такой же старой, как и ее хозяин.

Відділ фондів Батуринського краєзнавчого музею.

Розпорядження Народного комісаріату освіти УРСР про звільнення О. Ц. Поплавського з посади завідуючого Конотопським окружним музеєм

Жовтень 1927 р.

Конотопської окрінспектури народівіти

З повідомлення Київського крайового інспектора по охороні пам'яток культури до Укрнауки НКО видно, що гром. Поплавський, завідувач Конотопським музеєм, без дозволу НКО УСРР, без погодження з Археологічним комітетом УАН і без будь-якого компетентного наукового керівництва розкопав і розруйнував видатну пам'ятку минулого України — могилу гетьмана К. Розумовського у Батурині (XVIII ст.).

Вважаючи це за злочин, особливо неприпустимий з боку завідувача окрмузеєм, НКО УСРР пропонує Вам негайно після одержання цього розпорядження звільнити гром. Поплавського з посади завідувача Конотопським окрмузеєм порядком, що передбачений прим. до арт. 47 Код. Зак. про працю, призначити тимчасово виконуючого обов'язки по завідуванню окрмузеєм та підшукати особу, гідну бути завідателем Окрмузею, подавши його заяву з життєписом на затвердження НКО УСРР.

Зав. Укрнаукою ОЗЕРСЬКИЙ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 2046. — Арк. 4.

Інформація Народного комісаріату освіти УРСР про звільнення О. Ц. Поплавського з посади завідуючого Конотопським окружним музеєм та його подальше працевлаштування

Жовтень 1927 р.

Постановою Паритетної Комісії НКО Убробос 15/X-1927 р. зав. Конотопським музеєм Поплавський знятий з цієї посади. Зважаючи на щире визнання їм своєї провини, комісією дозволено йому працювати на невідповідальних посадах в музеях, отже Укрнаука прохає прийняти його на вакансію в Чернігівський музей, а в складі музею Чернігівського підшукати терміново особу на зав. Конотопським окрмузеєм.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 166. — Оп. — Спр. 2046. — Арк. 10.

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович — доктор історичних наук, викладач Київського держуніверситету.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Віктор Володимирович — вчитель-краєзнавець, заступник директора з виховної роботи школи № 12 м. Шостки Сумської області, автор книги «З берегів Шостки» (1995) та майже 500 краєзнавчих матеріалів у пресі.

САВИЧ Іван [Лук'яненко] — член Спілки письменників України, проживає на Донбасі.

СУНКО Олексій Сидорович — член Спілки журналістів України, проживає в Крюківці.

РУСІНА Олена Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник інституту історії України НАН України.

КАРНАБЕД Андрій Антонович — краєзнавець, кандидат архітектури, член-кореспондент Української академії архітектури, проживає в Чернігові.

САПОН Володимир Миколайович — поет і краєзнавець, завідувачий відділом освіти і науки обласної газети «Деснянська правда».

КУРДАНОВ Андрій Леонідович — директор Пакульської школи Чернігівського району.

БРЕЗКУН Михайло Дмитрович — член Спілки журналістів України (м. Чернігів).

ПУЦКО Василь Григорович — заступник директора Калузького художнього музею.

ОЛІЙНИК Олександр Григорович — поет і краєзнавець, автор трьох книг, працює кореспондентом «УКРІНФОРМ» по Чернігівській області.

РУСАНОВ Юрій Анатолійович — асистент кафедри археології та народознавства Чернігівського педінституту імені Т. Шевченка.

ВАСЮТА Олег Павлович — начальник управління культури облвиконкому Чернігівської області, заслужений працівник культури України, аспірант Київського державного інституту культури.

ЗЕЛЕНСЬКА Людмила Іванівна — завідувача науково-освітнім відділом літературно-меморіального музею ім. М. Коцюбинського.

КОРБАЧ Іван Михайлович — письменник-краєзнавець, автор історичних книг «Шляхами століть», «Сотники» та інших. Проживає у Березні та Києві.

СОРОКА Нестір Лаврінович — вчитель-краєзнавець. Проживає в Сосниці.

ВОЙТОК Григорій Андрійович — член Спілки журналістів України, заступник редактора Бобровицької райгазети.

КУЖІЛЬНИЙ Іван Дмитрович — головний редактор обласної газети «Чернігівський вісник».

ІСАЧЕНКО Марія Юхимівна — співробітниця Щорської районної газети.

ШКВАРЧУК Володимир Михайлович — консультант науково-редакційного підрозділу Чернігівської обласної Ради.

РОСТОВСЬКА Ольга Василівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Ніжинського державного педагогічного інституту.

РОДІН Сергій Миколайович — заступник голови Ніжинської міської Ради по виконавчій роботі з питань соціально-культурної сфери.

ІЩЕНКО Ганна Михайлівна — вчитель-методист школи-гімназії № 16 м. Ніжина.

КЕНТІЙ Анатолій Вікторович — начальник відділу зберігання і обліку документів Головного архівного управління при Кабінеті міністрів України.

ЗЕЛІНСЬКА Валентина Вікторівна — завідувача відділом обслуговування ОУНБ ім. В. Короленка.

СИЧ Євген Миколайович — доктор економічних наук, професор Чернігівського технологічного інституту.

РОМАНЧУК Ніна Василівна — завідувача інформаційно-бібліографічним відділом ОУНБ ім. В. Короленка.

ГАПІЄНКО Андрій Анатолійович — аспірант Інституту історії України НАН України.

ГАВРИЛОВА Світлана Федорівна — завідувача відділом українського мистецтва Чернігівського художнього музею.

КОВАЛЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, декан історичного факультету Чернігівського педінституту.